

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

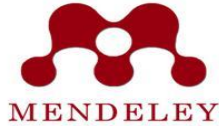
Cild: 7 Sayı: 10

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 7 Issue: 10

2025

Scilit

CiteFactor
Academic Scientific Journals

TOGETHER WE REACH THE GOAL

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

Doktorant Könül HƏSƏNOVA, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Magistrant Məhəbbət BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində Musiqi Kolleci / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elm sahələri üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aytəkin ZEYNALOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Montfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqsünəslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vəqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Hümeir ƏHMƏDOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Cavid BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Khazar University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

PhD Khavar ALAKBARLI, National University of Public Service / Hungary
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Master student Mahabbat BABAYEVA, College of Music, Nakhchivan State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan

Fields of science

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ulviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Aytakin ZEYNALOVA, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Montfort University / United Kingdom (UK)
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleymanov Institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, Erzincan Binali Yildirim University (Turkey)
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Hümeiyir AHMADOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, Institute of Folklore of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Nuralı CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabı BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. Javid BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/7-11>

Tinatin Mshvidobadze
Gori State University
doctor of Technical Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-3721-9252>
tinikomshvidobadze@gmail.com

Women in Science: Challenges and Opportunities

Abstract

Over the past 10 to 15 years, discussions about the importance of women in science, technology, engineering, and mathematics (STEM) fields have gained significant traction. This article highlights the stories of several notable women who have made significant contributions to the fields of technology and computer science. It explores how women have shaped the tech world and examines current statistics on women in tech, aiming to shed light on the inequalities that persist. Additionally, the article analyzes a study conducted by researcher Francesca Ferrando, which investigates the relationship between gender and artificial intelligence (AI). The study also emphasizes the unpredictable and unique ways in which robots and AI systems will evolve. This perspective underscores the importance of incorporating critical frameworks such as feminist epistemology, critical race theory, and postcolonial studies to inform the technological field and develop a posthuman epistemology. Looking ahead, a posthuman integral epistemological approach may enable humans and robots to realize their interconnected potential. This collaboration could contribute to humanity's broader existential quest and redefine the role of both species in the shared pursuit of progress.

Keywords: *women's lives, AI systems, feminist epistemology, tech industry*

Tinatin Mşvidobadze
Qori Dövlət Universiteti
texnika üzrə elmlər doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-3721-9252>
tinikomshvidobadze@gmail.com

Elmdə qadınlar: problemlər və imkanlar

Xülasə

Son 10–15 il ərzində elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat (STEM) sahələrində qadınların əhəmiyyəti ilə bağlı müzakirələr böyük maraq qazanmışdır. Bu məqalə texnologiya və kompüter elmləri sahələrinə əhəmiyyətli töhfələr vermiş bir neçə görkəmli qadının hekayələrini vurğulayır. O, qadınların texnologiya dünyasını necə formalaşdırdığını araşdırır və davam edən bərabərsizliklərə işıq salmaq məqsədi ilə texnoloji sahədə qadınlarla bağlı cari statistikanı təqdim edir. Bundan əlavə, məqalədə tədqiqatçı Francesca Ferrando tərəfindən cinsiyyət və süni intellekt (AI) arasındakı əlaqəni araşdıran tədqiqat təhlil edilir. Tədqiqat həmçinin robotların və süni intellekt sistemlərinin inkişafının gözlənilməz və unikal yollarını vurğulayır. Bu baxış texnoloji sahəni məlumatlandırmaq və insandan sonrakı epistemologiyayı inkişaf etdirmək üçün feminist qnoseologiya, tənqidi irq nəzəriyyəsi və postkolonial tədqiqatlar kimi kritik çərçivələrin daxil edilməsinin vacibliyini önə çəkir. İrəliyə nəzər salsaq, insandan sonrakı inteqral qnoseoloji yanaşma insanlara və robotlara bir-biri ilə əlaqəli potensiallarını həyata keçirməyə imkan verə bilər. Bu əməkdaşlıq bəşəriyyətin daha geniş ekzistensial axtarışına töhfə verə bilər və hər iki növün ümumi tərəqqi axtarışında rolunu yenidən müəyyən edə bilər.

Açar sözlər: *qadınların həyatı, AI sistemləri, feminist epistemologiya, texnologiya sənayesi*

Introduction

Women play an important role in the technology industry. Although male-dominated, women have made significant contributions to the development of the field, and their role in technology is becoming increasingly important.

Engineering has long been considered a male-dominated field, where women face many barriers. However, in recent years, women have been breaking gender stereotypes and excelling in engineering disciplines.

Being a woman in tech means courage and growth — in yourself and in others — and there is no space that girls and women shouldn't explore.

In this article, we will discuss the future of gender in the discourse of artificial intelligence, cyborgs, and robotics.

To address these issues, Francesca Ferrando conducted a study on gender and artificial intelligence in the Department of Cybernetics, University of Reading, together with Professor Kevin Warwick, one of the pioneers of cybernetics. In this paper, we discuss the results of this study (Ferrando, 2024). The aim of the questionnaire was to explore the long-term consequences of such epistemological choices.

Research

Feminist theory is theorizing about women's experiences and perspectives, and the theory itself is as diverse as these experiences. One of the main goals of feminist methodology is to focus attention on the invisible and unvoiced experiences, attitudes, and opinions of women who have been historically excluded and marginalized from dominant metanarratives (Javakhishvili, 2004).

Today, feminist theory has moved beyond the argument for universal experience to raise a number of philosophical and political questions about the differences between women.

Technology is a major challenge in the process of forming feminist theories, as technological innovations and artificial intelligence are changing the nature of work and workers. Feminist theory also provides new ideas and unconventional approaches. Feminist theories challenge the ways of cognition and knowledge production and suggest fundamentally alternative ways of cognition (Antelava, 2002).

Historical Narrative of Women in Technology

Since the early days of engineering, women have made significant contributions to the field. These pioneering women paved the way for future generations and proved that gender is no barrier to success.

We will discuss how women have shaped the world of technology and delve into the latest statistics on women in technology.

- **Ada Lovelace (1815–1852)** – the world's first computer programmer. Ada Lovelace's notes on the *Analytical Engine* were used by Alan Turing in the 1940s when working on the first computer.
- **Barbara Bairamashvili (1888–1982)** – a pioneer of clinical medicine, one of the founders of medical science in Georgia.
- **Grace Hopper (1906–1992)** – a pioneer of computer programming; she worked on the first commercial computer in the United States.
- **Annie Easley (1933–2011)** – NASA rocket scientist and researcher on gender and racial diversity in STEM.
- **Nettie Stevens (1861–1912)** – geneticist and biologist. She earned bachelor's and master's degrees in biology and later discovered the X and Y chromosomes through cytological research on regenerative processes.
- **Adele Goldberg (1945–present)** – played a significant role in the development of the programming language *Smalltalk-80*.
- **Karen Spärck Jones (1935–2007)** – a pioneer in information science. She created *Inverse Document Frequency (IDF)*, which is now standard for modern web search engines and is used to assess the relevance of a document to a search query.

- **Radia Perlma(1951- now)** – His Spanning Tree Protocol (STP) algorithm helped shape the Internet today. His work has had a profound impact on how networks organize themselves, how data is moved, and how basic rules are implemented for Internet traffic.

These women have broken barriers and overcome challenges in the engineering industry. They are role models and inspirations for the next generation of female engineers.

Women in Tech Statistics Today

According to research by the U.S. Bureau of Economic and Statistical Affairs, men hold 30% more jobs in the technology sector than women. According to research by *Woman 2.0*, the imbalance is also evident in the case of start-ups — less than 15% of new projects submitted to large companies are created by women.

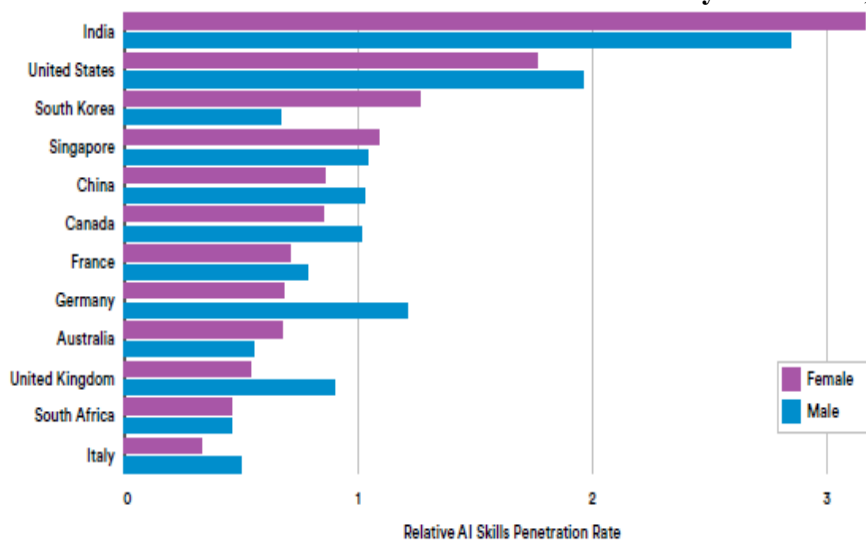
A 2020 study by *Accenture* found that the percentage of women in tech was 32% in 2019, and research from the *Women in Technology Network* found that women currently account for 35% of STEM employees in the U.S.

There are many successful female start-ups around the world. Over the past 20 years, the number of female entrepreneurs has increased by 114%. In 2024 alone, 10 companies led by women became so-called unicorns (*European Commission*, 2020).

Women in the AI Workforce

Figure 1. Shows the adoption of AI skills by country, with a comparison of women and men. The data suggest that in most of these countries, the penetration rate of AI skills is lower for women than for men.

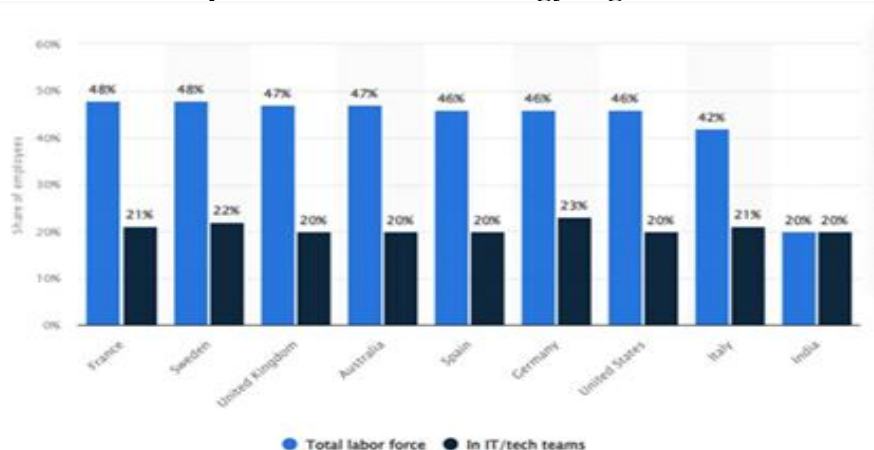
Figure 1. RELATIVE AI SKILLS PENETRATION RATE by GENDER, 2019-2024.

Source: Artificial Intelligence Index Report.

Among the 12 countries surveyed, India, South Korea, Singapore, and Australia are closest to achieving parity in AI skills penetration rates between women and men. According to statistics, worldwide female representation in tech companies ranges from 43% to 48%, except in developing countries like India, where women make up only 20% of the total workforce (Figure 2.).

Figure 2. Female representation in technology organizations in 2024.

Source: Statista

Women in Technology (Georgia)

The startup ecosystem in Georgia is just beginning to develop, and along with various startup programs, initiatives are emerging to support female startups. One important initiative that is opening up new opportunities is the program called “Georgian Women in Technology”, supported by Prospera Women, which the U.S. Market Access Center (USMAC), in collaboration with the USAID Economic Security Program, is launching right now. The U.S. Market Access Center is a leading accelerator in Silicon Valley, helping international startups to enter the global market through Silicon Valley. This rapid economic growth program will help female leaders of Georgian startups develop (Surmanidze, 2020).

Cyborgs and Robots

We will discuss a study on gender and artificial intelligence conducted by Francesca Ferrando and Professor Kevin Warwick from November 2022 to January 2023 at the Department of Cybernetics at the *University of Reading*, with over a hundred students participating in the study. The aim of the study was to highlight the biological, cultural, and symbolic frameworks of sex and gender, as they shape the development of the technological future. The questionnaire was answered by more than one hundred doctoral students in the Department of Cybernetics at the *University of Reading* (England). The average age was twenty years. The main questions were about the interaction between cyborgs and robots and the role of gender in the production of AI (Ferrando, 2024). When asked these two questions, the questionnaire results clearly emphasized male characters: while cyborgs were thought of as neutral or masculine by more than a hundred respondents, no one thought of robots in terms of femininity. In the words of Albert Einstein: “Imagination is more important than knowledge. Knowledge is limited. Imagination encompasses the universe.” (Einstein, 1952). Thinking about the future does not in itself create the future, but it can influence people’s perceptions and, ultimately, actually play a role in the constitution of reality. Feminist epistemology, which views the world from different angles, offers a vision of how formulations and future directions should evolve (Tsintsadze, 2003). Thus, the cyborg is our ontology — a high-tech culture confronting dualistic issues such as the logic of domination over women, people of color, nature, workers, and animals in interesting ways. In the relationship between man and machine, there are no roles of maker and made; what is the body in machines that are reduced to coding practices? As we recognize ourselves in formal discourse and everyday practice, we will see that we are cyborgs and hybrids.

Feminist Epistemology and AI

Since the 1960s and 1970s, as a result of feminist efforts, women have begun to speak out about the neglect of women’s experiences in various fields of theoretical, creative, and practical activity — in politics, medicine, business, the natural sciences, and the social and humanities. In academia, feminist researchers have exposed the inconsistencies between lived experiences and established

theoretical frameworks. Thus, contemporary feminist approaches to research, knowledge creation, and cognitive theory aim to bring women's experiences, which have been ignored for centuries, to the forefront. The goal of this endeavor is to authentically represent women's lives. One such model of knowledge creation is the epistemology of the feminist position. Proponents of this approach argue that the starting point for the search for knowledge is experience and that it is from women's perspectives and experiences that researchers should study the social world. The epistemology of the feminist position is based on the Marxist idea of the role of the proletariat (HMSO, 2016). Feminist epistemology provides a constitutive framework for the development of posthuman epistemological approaches. Based on these theories, Francesca Ferrando formulated the following questionnaire and showed mixed results. Some respondents answered "yes" to these questions because they believed: "It seems that more men are interested in artificial intelligence," and "Robots designed by women are probably more beautiful." The answers seem to emphasize design as one of the signs of gender difference in technology (Clough, 2017).

Conclusion

Thus, if we want the country's economy to develop and offer equal opportunities and fair competition to everyone, regardless of gender, new programs that aim to include women in technology and support women are vital. The results of the questionnaire used in the study by Francesca Ferrando reveal AI as a field that is mainly developed in the male imagination: for example, while the majority of respondents thought of cyborgs as neutral or masculine, none of them thought of robots in feminine terms. On the other hand, gender as a social code contradicts its biological inheritance.

Robots will develop in unique and peculiar ways that are difficult to predict. Technological developments have significantly increased the availability of hardware and software tools needed to create AI-based services. AI has the potential to transform traditional approaches to managing virtually every work or business process for the better. We believe that the involvement of women will leave a significant mark on the development of AI in the future.

References

1. Antelava, L. (2002). *Culture and gender*. International Center for Women's Education and Information.
2. Clough, P. T. (2017). *The affective turn: Theorizing the social*. Duke University Press.
3. Einstein, A. (1952). The foundation of the general theory of relativity. In *The principle of relativity: A collection of original memoirs on the special and general theory of relativity* (pp. 109–164). Dover.
4. European Commission. (2020). *Women and science – Mobilizing women to enrich European research*. CEC COM.
5. Ferrando, F. (2024). Cyborgs, robots, artificial intelligence and the futures of gender: A case study. *European Journal of Futures Research*, 2(1), 64.
6. HMSO. (2016). *Realising our potential: A strategy for science, engineering and technology* (Cm 2250).
7. Javakhishvili, N. (2004). *Research methods in psychology*.
8. Surmanidze, L. (2020). Woman in Georgian mentality. In *Women in developing process* (pp. 3–28). UN Development Program.
9. Tsintsadze, N. (2003). *Women's everyday and social role in different ethnic groups* (pp. 218–237). Caucasus Institute of Peace, Democracy and Development.

Received: 29.06.2025

Accepted: 08.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/12-16>

Fatma Hacıyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0003-6948-6889>
fatmahaciyeva022@gmail.com

Orta məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi və müəllim hazırlığının inkişafı

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə riyaziyyat fənninin tədrisinin müasir kurikulumun tələbləri əsasında təşkilinin nəzəri və praktik əsasları araşdırılır. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin milli kurikulumu riyaziyyatın yalnız biliklərin ötürülməsi deyil, həm də şagirdlərin intellektual, məntiqi və analitik bacarıqlarının inkişafına xidmət etməsinə zəruri edir. Bu kontekstdə riyaziyyat fənni həm nəzəri hazırlıq, həm də gündəlik həyat situasiyalarında biliklərin tətbiqinə imkan yaradan mühüm vasitə kimi təqdim olunur. Məqalədə müasir təlim texnologiyalarının, interaktiv metodların və diferensial yanaşmanın ibtidai sinif dərslərində tətbiqi imkanları təhlil edilmişdir.

Tədqiqatda analitik-metod, müşahidə, sorğu, eksperiment və kəmiyyət-keyfiyyət təhlili metodlarından istifadə olunmuş, müəllim və şagirdlərin fəaliyyəti müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, diferensial təlim şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərinə uyğun bilik qazanmasına, əməkdaşlıq və liderlik bacarıqlarının inkişafına, həmçinin riyaziyyata maraqlarının artmasına şərait yaradır. Müasir pedaqoji texnologiyalar isə şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini gücləndirir, yaradıcılıq və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Məqalədə müəllim hazırlığının keyfiyyətinin artırılması, peşəkar inkişaf proqramlarının gücləndirilməsi, dərslik və vəsaitlərin yenilənməsi, elektron resursların tədrisə inteqrasiyası və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülür. Ümumilikdə, aparılmış tədqiqat göstərir ki, müasir təlim texnologiyaları və diferensial yanaşma ibtidai siniflərdə riyaziyyat tədrisinin səmərəliliyini yüksəldir və təhsilin keyfiyyətinin davamlı inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: riyaziyyatın tədrisi, ibtidai siniflər, milli kurikulum, müasir təlim texnologiyaları, diferensial yanaşma, müəllim hazırlığı, riyazi təfəkkür, analitik bacarıqlar

Fatma Hacıyeva

Nakhchivan State University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0009-0003-6948-6889>
fatmahaciyeva022@gmail.com

Teaching Mathematics in Secondary Schools and the Development of Teacher Training

Abstract

The article examines the theoretical and practical foundations of organizing the teaching of mathematics in primary school based on the requirements of the modern curriculum. The *National Curriculum for General Education of the Republic of Azerbaijan* emphasizes that mathematics should not only focus on the transmission of knowledge but also contribute to the development of students' intellectual, logical, and analytical skills. In this context, mathematics is presented as an important tool that provides both theoretical preparation and the opportunity to apply knowledge in everyday life situations. The article analyzes the possibilities of applying modern teaching technologies, interactive methods, and differentiated approaches in primary school lessons.

The research employs analytical–methodological, observational, survey, experimental, and quantitative–qualitative analysis methods, evaluating the activities of teachers and students from various perspectives. The results show that differentiated instruction creates conditions for students to acquire knowledge in line with their individual abilities, fosters the development of collaboration and leadership skills, and enhances their interest in mathematics. Modern pedagogical technologies, in turn, strengthen students' independent activity and develop their creativity and problem-solving abilities.

The article proposes recommendations for improving teacher training quality, strengthening professional development programs, updating textbooks and teaching materials, integrating electronic resources into teaching, and learning from international experience. Overall, the study demonstrates that modern teaching technologies and differentiated approaches increase the effectiveness of mathematics teaching in primary schools and contribute to the sustainable improvement of education quality.

Keywords: *mathematics teaching, primary school, national curriculum, modern teaching technologies, differentiated approach, teacher training, mathematical thinking, analytical skills*

Giriş

Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin milli kurikulum çərçivə sənədinə əsasən, ümum-təhsil məktəblərində riyaziyyatın tədrisi yalnız şagirdlərin zəruri riyazi biliklərinin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmamalı, həm də onların intellektual, məntiqi və analitik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir. Bu yanaşma şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun bacarıqları qazanmasına, gündəlik həyat situasiyalarında riyazi bilikləri tətbiq edə bilməsinə imkan yaradır (Azərbaycan məktəbi, 2013). Xüsusilə ehtimal anlayışının öyrənilməsi şagirdlərə təsadüfi hadisələri analiz etmək və real həyatda qərar vermə bacarığını formalaşdırmaq imkanı verir. Beləliklə, riyaziyyat fənni yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də şagirdlərin təfəkkür və qərarvermə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir (İbrahimbəyli, 2015).

Kurikulumun tətbiqi ibtidai sinif müəllimlərindən yüksək səviyyədə yaradıcılıq və innovativ yanaşma tələb edir. Ənənəvi təlim prosesində dərsin məqsədi “öyrətmək”, “mənimsətmək” və “formalaşdırmaq” kimi mücərrəd anlayışlarla ifadə olunurdusa, müasir pedaqoji yanaşmada şagirdlərin fəaliyyəti konkret hərəkətlər üzərində qurulur: “yazır”, “oxuyur”, “çəkir” və s. (Mahmudov, 2015). Bu isə göstərir ki, dərsin məqsədində müəllimin rolu yalnız bilik ötürmək deyil, həm də şagirdlərin fəal iştirakını təmin etməkdir. İbtidai sinif müəllimi bilməlidir ki, kiçikyaşlı şagirdləri həyatı bacarıqlara yiyələndirmək üçün dərs prosesində təlim fəallığını artırmalı, riyaziyyatın tədrisini isə məqsədyönlü və sistemli şəkildə təşkil etməlidir (Cavadov, 2014).

Tədqiqat

Müstəqillik illərində ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar, Ulu Öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın təhsil sisteminin dünya təhsil standartlarına uyğunlaşdırılmasını əsas hədəf kimi qarşıya qoymuşdur (Quliyeva, 2011). Bu istiqamətdə aparılan dəyişikliklər riyaziyyat kursunun inkişafını və müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsini təmin etməklə yanaşı, şagirdlərin riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirməyi də qarşıya məqsəd qoyur. Müasir dövrdə riyaziyyat elminin təlim metodları elmi və pedaqoji nəzəriyyələrin birgə tətbiqi ilə inkişaf edir. Riyaziyyatın müxtəlif nəzəriyyələrinin və metodlarının tədrisi müəllim üçün mürəkkəb bir prosesə çevrilmiş, bu isə onun peşəkar və metodik bacarıqlarının daim təkmilləşdirilməsini zəruri etmişdir (Kərimova, 2014).

Riyaziyyatın tədrisi metodikasının əsas vəzifəsi yalnız riyazi bilikləri ötürmək deyil, həm də şagirdlərin idrak fəaliyyətini, məntiqi və analitik düşüncəsini inkişaf etdirməkdir (Mahmudov, 2014). Bu məqsədə nail olmaq üçün metodika elmi riyaziyyat, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və məntiq kimi sahələrin kəsişməsində yerləşir və şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılmasında sistemli yanaşmadan istifadə edir. Müasir dövrdə köhnəlmiş metodlarla riyaziyyatın tədrisi artıq kifayət qədər effektiv deyil; yeni, innovativ təlim texnologiyaları tətbiq olunmalı, dərslər və dərslər vəsaitləri elmi cəhətdən təkmilləşdirilməli və müəllimlərin peşəkarlığı artırılmalıdır (Əkbərova, 2019).

Diferensial yanaşma riyaziyyat dərslərində şagirdlərin fərdi imkanlarını nəzərə almaqla tədrisin effektivliyini yüksəldir. Bu yanaşma çətinliyi fərqli səviyyədə olan şagirdlərin tədris materialını onların qabiliyyət və maraqlarına uyğun mənimsəməsini təmin edir. Müəllim şagirdləri həm fərdi, həm də qrup şəklində təşkil edərək onların əməkdaşlıq, liderlik və məsuliyyət bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Bununla yanaşı, diferensial təlim şagirdlərin riyaziyyat fənninə marağını artırır, onların müstəqil fəaliyyət göstərmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və təlim nəticələrinin keyfiyyətini yüksəldir (Mahmudov, 2004).

Hazırda müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri müasir təlim texnologiyalarından istifadə, elektron resursları tədris prosesinə inteqrasiya etmək və şagirdlərin idrak fəaliyyətini artırmaqdır. Bu isə müəllim hazırlığında müasir tələblərə uyğun innovativ metodların tətbiqini zəruri edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “Bütün işlər məhz məktəbdən başlayır, təhsilə diqqət, müəllimə qayğı həmişə olmalıdır.” Bu baxımdan müəllim hazırlığı və peşəkar inkişaf davamlı dövlət diqqətinin mərkəzindədir (İsgəndərov, 2008).

Beləliklə, riyaziyyatın tədrisi yalnız biliklərin ötürülməsi deyil, həm də şagirdlərin intellektual, psixoloji və praktik bacarıqlarının formalaşdırılması üçün strateji əhəmiyyət daşıyan prosesdir. Bu məqam müəllim hazırlığının müasir tələblərə uyğun təşkilini, təlim metodlarının yenilənməsini, diferensial yanaşmanın tətbiqini və tədrisin səmərəliliyinin yüksəldilməsini prioritet sahəyə çevirir (Mahmudov, 2010). Bu tədqiqatın əsas məqsədi ibtidai siniflərdə riyaziyyat fənninin tədrisində şagirdlərin intellektual və məntiqi bacarıqlarının inkişafını təmin edən müasir təlim texnologiyalarını müəyyən etmək, müəllimlərin fəaliyyətini optimallaşdırmaq və diferensial yanaşmanın tətbiq imkanlarını araşdırmaqdır.

Tədqiqatın konkret məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın tədrisi zamanı şagirdlərin fəaliyyətini artıran metod və vasitələri müəyyən etmək;
2. Müəllimlərin peşəkar səriştələrinin artırılmasında müasir təlim texnologiyalarının rolunu təhlil etmək;
3. Diferensial yanaşmanın riyaziyyat dərslərində tətbiqi prinsiplərini və şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərinə uyğun təlim üsullarını göstərmək;
4. Şagirdlərin riyazi təfəkkürünü, analitik düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirən tədris strategiyalarını işləyib hazırlamaq;
5. Azərbaycan və xarici ölkə təcrübəsinə əsaslanaraq riyaziyyat təlimində innovativ metodların tətbiq imkanlarını qiymətləndirmək.

Bu məqsəd və vəzifələr tədqiqatın həm nəzəri, həm də praktik nəticələrinin əldə olunmasını təmin edir və müəllim hazırlığının müasir tələblərə uyğun təşkili üçün elmi əsas yaradır.

Material və metodlar

Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin milli kurikulum çərçivə sənədləri, ibtidai siniflər üçün riyaziyyat dərsləkləri, dərş vəsaitləri, elmi məqalələr, metodik tövsiyələr və digər pedaqoji nəşrlər əsas material kimi istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, şagirdlərin təlim fəaliyyətini müşahidə etmək, onların fərdi və qrup bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün real dərş prosesində aparılmış müşahidələrdən, sorğulardan və test tapşırıqlarından əldə olunan məlumatlar material bazasını təşkil etmişdir.

Tədqiqatda aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

1. **Analitik-metod** – mövcud ədəbiyyat və kurikulum sənədlərinin təhlili ilə riyaziyyat dərslərində təlim prosesinin aktual problemləri və metodik yanaşmaları müəyyən edilmişdir.
2. **Müşahidə metodu** – ibtidai sinif dərslərində şagirdlərin fərdi və qrup fəaliyyətlərinin təşkili və müəllimin tətbiq etdiyi təlim metodlarının effektivliyi qiymətləndirilmişdir.
3. **Sorğu və anket metodu** – müəllimlərin və şagirdlərin riyaziyyat dərslərində müasir təlim texnologiyalarına münasibəti, dərş prosesində qarşılaşdıqları çətinliklər və ehtiyacları öyrənilmişdir.
4. **Eksperimental metod** – diferensial yanaşmanın tətbiqi yolu ilə şagirdlərin riyazi bacarıqlarının inkişafı müşahidə olunmuş və nəticələr müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.

5. Kəmiyyət və keyfiyyət təhlili – əldə olunan nəticələr statistik və interpretativ üsullarla təhlil edilərək şagirdlərin performansındakı fərqliliklər və təlim metodlarının effektivliyi müəyyən edilmişdir.

Bu metodlar vasitəsilə tədqiqat həm nəzəri əsaslarla, həm də praktik müşahidələr və eksperiment nəticələri ilə dəstəklənmişdir. Nəticədə, ibtidai siniflərdə riyaziyyat fənninin tədrisində şagirdlərin idrak və təfəkkür bacarıqlarının inkişafına xidmət edən optimal təlim metodları müəyyən edilmişdir.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ibtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi şagirdlərin idrak, məntiqi təfəkkür və praktiki bacarıqlarının inkişafına birbaşa təsir göstərir. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi şagirdlərin dərslə fəallığını artırır, onların problemləri fərdi və qrup şəklində həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və riyazi anlayışları praktik kontekstdə tətbiq etməyə imkan yaradır.

Tədqiqatın aparılması zamanı müşahidə edilmişdir ki, diferensial yanaşmanın tətbiqi ilə şagirdlərin bilik səviyyəsində fərqliliklər nəzərə alınaraq təlim prosesi optimallaşdırılır. Fərdi imkanları yüksək olan şagirdlər əlavə tapşırıqlar və problemlərlə məşğul edilərkən, zəif səviyyəli şagirdlər daha sadə və ardıcıl tapşırıqlarla məşğul olur. Bu yanaşma şagirdlərdə həm bilik, həm də sosial bacarıqların inkişafına şərait yaradır, həmçinin sinif daxilində əməkdaşlıq və liderlik keyfiyyətlərini möhkəmləndirir.

Nəticələr göstərir ki, müəllimlərin müasir pedaqoji texnologiyalara yiyələnməsi və fərdi yanaşmanı dərslə prosesinə daxil etməsi təlim nəticələrinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi, ardıcıl planlaşdırma və şagirdlərlə səmimi ünsiyyətin mövcudluğu təlim prosesinin uğuruna birbaşa təsir göstərir.

Müzakirə zamanı qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə riyaziyyat fənninin tədrisində xarici təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir metodlar yalnız nəzəri biliklərin artırılmasına deyil, həm də şagirdlərin praktiki bacarıqlarının inkişafına yönəldilməlidir. Bu kontekstdə müəllim hazırlığında davamlı peşəkar inkişaf proqramlarının tətbiqi və yeni təlim texnologiyalarının öyrədilməsi tədrisin keyfiyyətini artırır (Əfəndiyeva, 2013).

Əldə edilmiş nəticələr göstərir ki, ibtidai sinif müəllimi yalnız riyaziyyat fənnini öyrətməklə kifayətlənməməli, həm də şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini təşviq etməli, onların yaradıcılıq və məntiqi təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Bu, həm ümumi təhsil məqsədlərinin, həm də müasir kurikulumun tələblərinin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Nəticə etibarilə, tədris prosesində diferensial yanaşmanın və müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi şagirdlərin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə, riyazi bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə və təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına səbəb olur. Bu yanaşma, həmçinin müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini artırmaqla, ölkəmizdə təhsilin keyfiyyətinin davamlı yüksəldilməsinə xidmət edir.

Yekun nəticə

Aparılan tədqiqat göstərdi ki, ibtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi şagirdlərin intellektual, məntiqi və praktiki bacarıqlarının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Müasir təlim texnologiyalarının və diferensial yanaşmanın tətbiqi şagirdlərin fərdi imkanlarını nəzərə almağa, onların dərslə fəallığını artırmağa və riyazi anlayışları gündəlik həyat və praktiki situasiyalarda tətbiq etməyə imkan yaradır.

Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi, təlim planlarının ardıcılığı, şagirdlərlə səmimi və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan ünsiyyət təlim prosesinin uğurunu birbaşa müəyyən edir. Təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə, yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafına və əməkdaşlıq qabiliyyətlərinə diqqət yetirilməsi tədrisin keyfiyyətini artırır.

Nəticə etibarilə, müasir müəllim hazırlığı yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsini deyil, həm də şagirdlərin fərdi inkişafını təmin edən innovativ təlim texnologiyalarını tətbiq etməyi tələb edir. Bu yanaşma, ümumtəhsil sistemində riyaziyyatın tədrisinin səmərəliliyini yüksəldir, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini artırır və ölkəmizdə təhsilin müasir standartlara uyğun inkişafına töhfə verir.

Təkliflər

1. İbtidai sinif müəllimləri üçün riyaziyyatın tədrisi sahəsində mütəmadi peşəkar təlim və seminarlar təşkil edilməli, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi üzrə təcrübə mübadiləsi aparılmalıdır.
2. Təlim prosesində diferensial yanaşmanın geniş tətbiqi məqsədəuyğundur. Müəllimlər şagirdlərin fərdi bacarıqlarını, maraqlarını və qabiliyyətlərini nəzərə alaraq tapşırıqlar hazırlamalıdır.
3. Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin müstəqil və yaradıcılıq fəaliyyəti təşviq edilməli, onların real həyat və praktiki situasiyalarda riyazi biliklərini tətbiq etmələri üçün imkanlar yaradılmalıdır.
4. Tədris vəsaitləri, dərslilər və əlavə materiallar müasir tələblərə uyğun yenilənməli, müəllimlərin və şagirdlərin ehtiyaclarına cavab verməlidir.
5. Müəllim hazırlığı və peşəkar inkişaf proqramlarında elektron resursların, interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi artırılmalı, distant və *blended-learning* imkanlarından effektiv istifadə edilməlidir.
6. Təhsil siyasətində və məktəb rəhbərliyində müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltməyə yönəlmiş dəstək mexanizmləri möhkəmləndirilməli, onların tədris prosesində rolunu artıracaq təşviqedicilərdən istifadə edilməlidir.
7. Xarici ölkələrin riyaziyyat təlimində tətbiq olunan müasir metod və texnologiyaların öyrənilməsi, təhlili və milli təhsil sisteminə uyğunlaşdırılması davamlı şəkildə həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva, R. (2013). Kurikulumun tətbiqində layihə metodikası. *Azərbaycan məktəbi: Elmi, nəzəri və pedaqoji jurnal*, (1), 75–76.
2. Əkbərova, M. (2019). Riyaziyyat dərslərində diferensial yanaşma. *Kurikulum: Elmi-metodik jurnal*, (1), 62.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). *Azərbaycan məktəbi*, (5), 92.
4. Cavadov, İ. (2014). Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi. *Azərbaycan məktəbi*, (4), 37.
5. İbrahimbəyli, Ə. (2015). Məktəbə və mütəəllimə marağın artırılması. *Azərbaycan məktəbi*, (6), 59.
6. İsgəndərov, İ. (2008). Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminə islahatlar: fəaliyyətlər, nəticələr. *Kurikulum jurnalı*, (1), 78.
7. Kərimova, Y. (2014). Müəllim peşəkarlığını zəruri edən tendensiya. *Azərbaycan məktəbi*, (3), 19–21.
8. Mahmudov, M. (2004). Ali riyaziyyat kursunun tədrisinin vəziyyəti və müəllimlərin elmi-metodiki hazırlığı. *ADPU xəbərləri*, (2), 9–12.
9. Mahmudov, M. (2010). *Boloniya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar*. Elm və Təhsil.
10. Mahmudov, M. (2014). *Dünyada təhsil sistemləri*. Mürəciat.
11. Mahmudov, M. (2015). Riyaziyyatın tədrisi və müəllim hazırlığının modernləşdirilməsi. *Kurikulum jurnalı*, (2), 5.
12. Quliyeva, V. (2011). Təlim fəallığının yüksəldilməsində kurikulumun rolu.
13. *Azərbaycan məktəbi*, (2), 75–77.

Daxil oldu: 18.05.2025

Qəbul edildi: 07.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/17-21>

Fərqanə Əliyeva
DİN-in Polis Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-2504-3580>
farqana-627@mail.ru

Natiqlikdə effektiv nitq texnikaları: fonetik və ritorik yanaşmalar

Xülasə

Bu araşdırmada çıxış zamanı effektiv nitq nümayiş etdirmək üçün nitq texnikalarının əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. Belə ki, praktik nümunələr əsasında fonetik və ritorik yanaşmalar vasitəsilə intonasiya və artikulyasiya məsələləri müşahidə olunaraq tədqiq edilmiş, nitq texnikaları təhlil edilmişdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: nəzəri təhlil, müqayisəli təhlil və empirik metod.

Tanınmış nitqlərdən fraqmentlər dinlənilməklə aydın və qeyri-aydın nitq nümunələri müqayisə edilərək, nitq texnikalarından səs tonu, pauza, vurğu, nəfəsin və səs yaranma məxrəcinin düzgünlüyünün natiqlikdə zəruri olduğu praktik olaraq araşdırılmışdır. Dil faktorlarının nitq texnikasına təsiri müşahidə olunmuşdur. Bu cür empirik müşahidələr nitq texnikalarının inkişaf etdirilməsi üçün olduqca səmərəlidir.

Tədqiqatda nitq texnikalarının inkişaf etdirilməsinin yolları və metodları praktik olaraq göstərilmişdir. Üz əzələlərinin gərilməsi və hərəkət etdirilərək mimikalar üzrə işin aparılması nitq zamanı danışanın səsini idarəetmə bacarığının artmasına səbəb olduğunu müşahidə etmişdir. Yazılı çalışmalar üzərində praktik olaraq fasilənin (pauzanın) tapılması üzrə aparılan işlərdən belə qənaəət gəlmək olar ki, effektiv nitq nümayiş etdirməyə kömək edən vasitələrdən başlıcası pauzaları düzgün yerinə yetirməklə dərkətməni təmin etməkdir. Məqalədə eyni zamanda nəfəs üzrə aparılan praktik təmrinlərin həm səs, həm də sürətin düzgün olmasına təsir etdiyi vurğulanır.

Ümumiyyətlə, aparılan ritorik yanaşmalar – nitqin məzmunu, məntiqi və psixoloji təsiri nəticəsində aydın və düzgün danışmaq, tələffüz normalarına əməl etmək, diksiyanı, eyni zamanda səs imkanlarını təkmilləşdirmək, nitqi zənginləşdirmək və onu məntiqi əsaslara uyğun qurmaq kimi bacarıqları aşılayır. Məqalədə nitq texnikalarının elmi əsaslarla təhlili və onların dinləyici üzərində təsiri də öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *nitq texnikaları, diksiya, intonasiya, artikulyasiya, fonetika, natiqlik*

Fargana Aliyeva
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0008-2504-3580>
fargana-627@mail.ru

Effective Speech Techniques in Public Speaking: Phonetic and Rhetorical Approaches

Abstract

This article discusses the significance of speech techniques in ensuring effective verbal delivery during public speaking. Based on practical examples, intonation and articulation issues were observed and analyzed through phonetic and rhetorical approaches, and speech techniques were examined. The research methodology includes theoretical analysis, comparative analysis, and empirical observation.

Fragments from well-known speeches were analyzed by comparing clear and unclear speech samples to highlight the importance of voice tone, pause, stress, breathing, and correct articulation.

The study demonstrates that these elements are essential components of effective public speaking. Additionally, the influence of linguistic factors on speech technique was observed, showing that empirical observations can greatly contribute to the development of speech techniques.

The research further provides practical methods for enhancing speech techniques. It was observed that exercises involving facial muscle control and mimicry positively impact a speaker's vocal management. Practice-based activities focusing on identifying appropriate pauses revealed that proper use of pauses significantly aids audience comprehension. Breathing exercises were also shown to improve both vocal quality and pacing.

In general, the rhetorical strategies explored abilities such as speaking clearly and accurately as a result of the content, the logical and psychological impact of speech, adhering to pronunciation norms, enhancing diction and vocal capabilities, enriching speech, and structuring it in accordance with logical principles. The article also presents the scientific analysis of speech techniques and their impact on the listener.

Keywords: *speech techniques, diction, intonation, articulation, phonetics, public speaking*

Giriş

Ünsiyyət bacarığı, çıxış etmək bacarığı hər bir fərdin, ziyalının həm şəxsi münasibətlərdə, həm də peşəkar münasibətlərdə mühüm amildir. İş prosesində insan öz nitq qabiliyyətinin gözəlliyi ilə daha peşəkar görünəcək, həm də daha təsirli münasibət qurmağı bacaracaqdır.

Gözəl nitq qabiliyyəti insanların hər hansı məsələ haqqında düzgün fikir söyləməsinə, fikirlərini doğru şəkildə ifadə etməsinə, problemi daha səmərəli şəkildə həll etmələrinə zəmin yaradır. Təsirli nitq bacarığına sahib olan insan digərlərindən seçilir və bu, ona bir çox müxtəlif situasiyalarda üstün cəhətlər qazandırır. Güclü danışiq qabiliyyəti olan insanlar bütün məsələlərin həll yollarını tapmaqda çətinlik çəkmir.

Nitq söyləyən zaman hər kəs öz fikrini düzgün, dəqiq və aydın şəkildə ifadə etməklə yanaşı, onu təsirli, emosional və inandırıcı şəkildə dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır. Nitq vasitələri ilə toplumun qəlbinə və düşüncəsinə nüfuz etmək vacibdir. Parlaq, orijinal, həmçinin ifadəli nitq dinləyənlərin hissələrinə təsir göstərir, onların diqqətini cəlb edir və məzmunun daha yaxşı başa düşülməsinə səbəb olur.

Nitqin effektivliyi yalnız dilin düzgün istifadəsi, məzmunun gözəlliyi ilə deyil, həm də səs, tələffüz, intonasiyanın və artikulyasiyanın düzgün tətbiqi ilə müəyyən olunur. Müasir dövrdə kommunikasiya vasitələrinin artması və ictimai danışığın aktuallaşması nitq texnikalarına olan marağı daha da artırmışdır. Nitq texnikaları dedikdə, çıxış edən səsini idarə etmə bacarığı, düzgün nəfəs alması, sözdəki və ya cümlədəki vurğuların, pauzaların yeri, emosional tonlama və digər fonetik elementlər başa düşülür (Abdullayev, 2013).

Tədqiqat

Bu araşdırmada əsas məqsəd ritorik yanaşmalarla yanaşı, nitq texnikalarının elmi əsaslarla təhlili və onların dinləyici üzərində təsirini öyrənməkdir. Nitq insanın öz fikrini ifadə etməsi, sosial ünsiyyətdə iştirak etməsi və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə qurması üçün əsas vasitədir. Müasir dövrdə nitqin səlis, aydın və ifadəli olması təkcə filoloq və pedaqoqlar üçün deyil, ictimaiyyət qarşısında çıxış edən hər bir şəxs üçün vacib bacarıq sayılır. Nitqin keyfiyyətli qurulmasında nəfəsin idarə olunması, intonasiya, pauzalar, diksiyanın düzgünlüyü və səs fonetik quruluşu mühüm rol oynayır.

Yaranış mərhələsində ritorik fəaliyyət nə qədər əhəmiyyətlidirsə, məzmunun dinləyiciyə necə çatdırılması da o qədər əhəmiyyətlidir. Nitq mövzunu hazırlayarkən dinləyicinin kim olacağı nə qədər önəmlidirsə, çıxış zamanı dinləyiciyə mövzunu nitq texnikasından məharətlə istifadə edərək çatdırması da bir o qədər önəmlidir. Nitqin effektiv nitqinin təsir gücü onun nəfəs, səs, sürət və pauzadan məharətlə, düzgün istifadə etməsindədir (Əkbərov, 2011).

Bu araşdırmada məqsəd nitq texnikasının əsas komponentlərini – nəfəs, tələffüz, intonasiya və pauzanı – fonetik baxımdan təhlil etmək, müxtəlif nitq janrlarında (pedaqoji, televiziya və ictimai nitq) bu elementlərin funksiyasını araşdırmaq və praktik tətbiq metodikasını təqdim etməkdir. Əlli nəfərlik auditoriyada iki pedaqoji, iki televiziya və iki ictimai nitq müşahidə olunmuşdur. İntonasiya və artikulyasiyanın auditoriya üzərində təsiri və tətbiqi sahələri araşdırılmışdır. Nitq texnikalarının düzgün isti-

fadəsi dinləyici üzərində hansı təsiri göstərdiyinin şahidi olmuş və bu nitqlərdəki mənfi və müsbət məqamlar müzakirə edilmişdir (Məmmədli, 2019).

L.R.Zinder etiraf edir ki, intonasiya nitq aktında insan duyğularının ifadəsi ilə sıx bağlıdır. Danışanın nitq aktında deyilənlərə münasibətini xarakterizə etmək onun lingvistik aspektinə aid edilə bilər, lakin emosional intonasiyanı adi intonasiyadan fərqləndirmək lazımdır (Zinder, 1979, p. 269).

İnsanın hiss və həyəcanının nitqə birbaşa təsir etməsini biz müşahidə etmişik. Çıxışın səmərəli və dinləyici tərəfindən sevilməsi, inandırıcı alınması üçün danışmazdan öncə şüuraltı qorxunun aradan qaldırılması və nəfəs üzrə çalışmalar aparmaq lazımdır. Şüuraltı qorxu və duyğulanmaq intonasiyanın titrəməsinə və inamsızlıq mikrojestlərinə (qızarmaq, gözləri qırpmaq və s.) səbəb olan amillərdəndir. Çıxış edərkən dinləyici önündə güclü hisslərdən biri qorxu hissidir. İnsanlar qorxur ki, yaxşı danışa bilməz, səhv edir və dinləyicilər onun çıxışını bəyənməz. Toplum önündə çıxış etmək qorxusu isə ən çox qarşılaşdığımız hisslərdəndir (Əliyeva, 2023).

İnsan beyni təhlükə signalına, risklərə qarşı çox həssasdır. Toplum önündə danışmaq da bir çox insan üçün təhlükə signalını aktivləşdirə bilər. Çıxış etmək qorxusunu özümüzə uzaqlaşdırmaq üçün müxtəlif texnikalar mövcuddur. Bu texnikalar vasitəsilə insan istəsə, öz daxilindəki qorxuya hökm edə bilər. Əvvəlcə başa düşməliyə ki, səhnəyə çıxarkən yaşanan həyəcan olduqca təbiidir. Bu hissın varlığına görə, əslində, sevinmək lazımdır. Səhnə həyəcanı dəfələrlə səhnəyə çıxmış peşəkar nətiqlər, aparıcılar, aktyorlar və s. üçün də təbii bir haldır. Biz səhnədə özümüzə əmin görünmək istəyirik. Kənardan baxanlar “Bu adam nə yaxşı danışır. Onun gözəl məntiqi var. Nə danışdığını yaxşı bilir.” – deyər düşünsün. Rahat, pozitiv və özümüz haqqında yüksək fikirdə görünməliyə (Məmmədli, 2022).

Rahatlığımızı nəfəs idmanı ilə də təmin edə bilərik. Məsələn, rahat dayanırıq, gözlərimizi bağlayırıq, 1, 2, 3, 4 saymaqla burnumuzla dərin bir nəfəs alırıq, qarın boşluğunu xaricə doğru genişləndiririk. 1, 2, 3, 4 saymaqla fasilə veririk və 1, 2, 3, 4 saymaqla nəfəsi veririk. Yenidən 4 saymaqla təkrar edirik. Nəfəs alarkən əmin oluruq ki, mümkün qədər çox havanı içərimizə çəkirik. Dərin bir nəfəs aldıqdan sonra yavaşca ağzımızdan nəfəsi veririk. Bu sırada qarın bölgəmiz içəri doğru çəkilir. Nəfəsi verərkən heç bir şey düşünmürük, rahatlaşmağa fokuslanırıq. Nəfəs alıb-vermə prosesini bir neçə dəfə təkrarlayırıq. Hər dəfə daha çox rahatlaşır və başqa düşüncələri isə bir kənara qoyuruq. Bu, beynimizə daha çox oksigenin getməsinə və sakitləşməyimizə səbəb olacaq. Bu nəfəs texnikasından kütlə qarşısında danışmazdan bir az əvvəl istifadə edə bilərik. Dərin və nəzarətlə nəfəs almaq bədəni rahatladır və parasimpatik sinir sistemini hərəkətə keçirir, ürəkdöyünməsinə və nəfəs alıb-vermə sürətini yavaşladır (Əliyeva, 2025, pp. 67–68).

İnformasiya əsrimizdə fonetika getdikcə daha çox diqqəti cəlb edir. Nitq ünsiyyətinin dəqiqliyini və reallığını yaxşılaşdırmaq üçün fonetik texnologiyanın inkişafının aktuallığı vacibdir. M.Jameel fonetik baxımdan effektiv nitqdə nəfəs almanın rolunu araşdıraraq, nəfəsin tələffüzə necə təsir etdiyini, nitqi başa düşməyin, aydın və inamlı çatdırılma üçün çox vacib olduğunu təklif edir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda vurğulanır ki, nitq zamanı tənəffüs nitq dili üçün lazım olan davamlı hava axınına dəstəkləmək üçün daha koordinasiyalı, daha qısa inhalyasiya (nəfəsin alınması) və daha uzun ekshalasiyaları (nəfəsin verilməsi) əhatə edən istirahət nəfəsindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir (Jameel, 2018).

İnsan nitqi əsasən ekshalasiya axını üzərində qurulur. Səsli nitq yaranarkən biz nəfəsimizi veririk, hava səs tellərindən və artikulyasiya orqanlarından keçərək səsləri əmələ gətirir. Üz əzələlərinin fiziki cəhətdən düzgün formalaşması da səsin düzgün ifadəsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə üz əzələlərinin gərilməsi məşqləri həyata keçirmək və fərqli dildə ünsiyyət qurmaq daha səmərəli nəticə verir.

M.Jameel, eyni zamanda, müasir dövrdə kompüter texnologiyasının sürətli inkişafı ilə yazının əhəmiyyətinin getdikcə azaldığını qeyd edərək, smartfonlarda da indi demək olar ki, bütün söhbət proqramlarının səsli mesaj formatında icra olunduğunu söyləmişdir. Bu, insanın vaxtına qənaət etməsinə kömək edir, lakin başqa problem yarana bilər: səsli mesajda danışan müxtəlif səbəblərdən (tələsik nəfəs alması, özünü pis hiss etməsi, artikulyasiyaya xüsusi diqqət yetirməməsi) düzgün olmayan fonetika ilə danışarsa, rabitə pozulur (Jameel, 2018).

S.Şipunov isə *Xarizmatik nətiqlik* kitabında qeyd edirdi ki, insan entuziazm, coşqu, istək, həvəs və enerji ilə çıxış etdikdə dinləyicinin dərk etməsini təmin edir və çıxışa marağı artırır. Çıxışın

məzmunu nə qədər yaxşı olsa da, əgər səs və enerji zəifdirsə, dinləyici üçün darıxdırıcı olacaq (Şipunov, 2007, pp. 64–65).

Məlumdur ki, nitqin əsas funksiyası kommunikativ funksiyadır. Ancaq nitqin vəzifəsi sadəcə xəbər verməkdən, adi informasiyadan uzaqlaşdıqca, nitqin onu dinləyənlə aktiv təsiri artdıqca digər bir funksiya – estetik-üslubi funksiya özünü daha çox təzahür etdirir, çünki nitq hadisələri üslubi səciyyə daşıyır.

Nitqin intonasiyası eyni zamanda dinləyicinin diqqətini cəlb etmək və onun marağını artırmaq üçün istifadə olunur. Monoton, intonasiyasız danışmaq dinləyicidə maraqsızlıq yarada və nitqin mənasının itirilməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də təbii və zəngin intonasiya ilə danışmaq nitq sənətinin əsas göstəricilərindən biridir. Xarici dillərin öyrənilməsində də intonasiyanın rolu böyüktür. Dil öyrənən şəxsin sözləri düzgün tələffüz etməsi kifayət deyil; düzgün intonasiya ilə danışması da vacibdir. İntonasiya nitqin təbii səslənməsinə və doğru mənanın çatdırılmasına imkan yaradır. Belə ki, intonasiyasız danışmaq bəzən mənasız və ya anlaşıqsız olur (Məmmədova, 2016).

Nitqin intonasiyasını inkişaf etdirmək mümkündür. Bunun üçün müxtəlif məşqlərdən istifadə olunur: mətnlərin fərqli duyğularla səsləndirilməsi, sual və bildiriş cümlələrinin tələffüzünün fərqləndirilməsi, şeir və natiqlik nümunələrinin öyrənilməsi və səs tonunun idarə olunması üzərində iş. Bu məşqlər nitqin zənginliyini artırır və nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Nəticə olaraq, nitqin intonasiyası nitq mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. O, danışığın mənasını, emosiyasını və strukturunu formalaşdırır, həmçinin dinləyicinin nitqi daha yaxşı qavramasına imkan verir. İntonasiyanın düzgün və yerində istifadəsi insanın danışmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir və nitqin təsir gücünü artırır. Buna görə də nitqin intonasiyasına xüsusi diqqət yetirmək, onu təkmilləşdirmək hər bir natiq üçün vacibdir (Şiriyev, 2014).

Estetik zövq nitqdəki fasilələrdə də öz əksini tapmalıdır. Nitqdə tənəffüs dövrləri – bir nəfəs aktından digərinə qədərki nitq seqmentidir. Tənəffüs dövrləri əsasən mətnin qrammatik və semantik quruluşuna uyğun qurulmalıdır. Məna baxımından əlaqəli söz və ifadələrin ortasında pauza verilməsi dinləyicidə mənanı anlamaqda çətinlik yaradır. Mətn üzərində pauza və nəfəs planlaşdırması məşqləri bu bacarığın inkişafında mühüm rol oynayır.

Nəfəs yerlərinin düzgün planlaşdırılması:

- Nitqin məna vurğularını qoruyur;
- Dinləyicinin fikri izləməsini asanlaşdırır;
- Natiqin səsini və tempini sabit saxlayır.

Qiymətləndirmə cədvəli.

№	Meyarlar	Açıqlama
1.	Artikulyasiya	Sözlərin aydın şəkildə tələffüzü
2.	Nəfəsin idarə olunması	Nəfəsin düzgün paylanması, pauzaların yerində verilmə
3.	Temp və ritm	Nitqin nə çox sürətli, nə də çox ləng olması
4.	İntonasiya və vurğu	Məna vurğusu, emosional uyğunluq, monotonluqdan uzaqlıq
5.	Səsin tembri və gücü	Səsin eşidilən olması, tonallıq, yorucu olmaması
6.	Ümumi təəssürat	Diksiyalı çıxışın peşəkarlığı və inandırıcılığı

Tələbələr verilmiş nitqləri dinlədikdən sonra qiymətləndirmə cədvəlindəki meyarlara əsasən çıxışları təhlil edirlər. Belə qənaətə gəldi ki, nitqlərin aşağıdakı xüsusiyyətləri onları nitq texnikası baxımından bir-birindən fərqləndirir.

Pedaqoji nitqin xüsusiyyətləri: aydın, ritmik və yavaş temp, ifadəli intonasiya, diksiyanın yüksək səviyyəsi, sözlər arasında məna əsaslı pauzalar, termin və anlayışların düzgün tələffüzü.

Televiziya nitqinin xüsusiyyətləri: neqativ emosiyadan uzaq, neytral və etibarlı səs tonu, ifadəli və dinamik intonasiya, sürətli, lakin anlaşılan temp, tələffüzün standart ədəbi norma ilə uyğunluğu.

İctimai nitqin xüsusiyyətləri: güclü və nəzarət olunan səs, emosional intonasiya, pauzalarla fikrin vurğulanması, tempin auditoriyaya uyğun tənzimlənməsi (Roach, 2009).

Nəticə

Ümumiyyətlə, nitq janrları müxtəlif kontekstlərdə və müxtəlif məqsədlərlə tətbiq edildikdə, hər bir nitq növü öz üslubuna, intonasiya quruluşuna, tempinə, tələffüz normasına və nəfəs bölgüsünə görə fərqlənir. Fonetik cəhətdən hər bir janrın özünəməxsus intonativ model, pauza sistemi, vurğu gücü və tələffüz intizamı olur.

Müşahidə etdiyimiz nitqlərdə dil və nitq qüsurları aşkar edilmişdir. Onların nitqində ədəbi dilimizin normalarına uyğun olmayan əcnəbi sözlərin işlədilməsi, cümlənin düzgün intonasiya ilə deyilməməsi, məntiqi vurğunun düzgün qoyulmaması və s. kimi məqamlar diqqəti cəlb etmişdir. Nitqdə bəzi ləhcə qüsurları da müşahidə olunmuşdur.

Müasir dövrdə texnikanın inkişafı nəticəsində radio və televiziya verilişlərində yazılmış nitqi efirə verməzdən əvvəl lentin montajı hər cür qüsurları aradan qaldırmağa imkan verir. Lazımsız pauzaları, təkrarları və hətta kəkələmə kimi bəzi diksiya qüsurlarını aradan qaldırmaq mümkündür. Televiziya ən vacib kütləvi ünsiyyət vasitələrindən biridir və dinləyicilərin ağılına, iradəsinə və davranışlarına təsir göstərir.

Aparılmış fonetik təhlillər göstərdi ki, nitq texnikasının düzgün tətbiqi – nəfəsin idarəsi, intonasiya, diksiyanın dəqiqliyi və pauzaların yerində istifadəsi – nitqin emosional və məna yüklü, eyni zamanda təsirli şəkildə səsləndirilməsinə şərait yaradır. Müxtəlif nitq janrlarında bu elementlərin rolu dəyişsə də, əsas məqsəd – dinləyici ilə effektiv ünsiyyətin qurulmasıdır. Təhlil göstərdi ki, professional aparıcıların nitqində nəfəsin idarəsi və emosional vurğular daha dəqiq şəkildə istifadə olunmuşdur. Müəllimlərin nitqində isə intonasiya və pauza texnikası orta səviyyədə olsa da, açıq tələffüz və aydınlıq daha güclü müşahidə edilmişdir. İctimai natiqlərin çıxışlarında isə vurğuların yerində olmaması və pauzaların uyğunsuzluğu ümumi nitq təsirini zəiflətməmişdir. Dinləyici sorğusunun nəticələrinə görə, 65% dinləyici aparıcının nitqini “ən təsirli”, 20% dinləyici müəllimin nitqini, 15% isə ictimai çıxışlara qarşı müsbət münasibət bildirmişdir.

Nitq növlərinə uyğun fonetik texnikaları bilmək çıxış edən təqdimat gücünü artırır, dinləyici ilə əlaqəni möhkəmləndirir və nitqin peşəkarlığını təmin edir. Səs təkcə eşidilən bir şey deyil – fikrin, hissin və şəxsiyyətin daşıyıcısıdır. Buna görə də, nitq növündən asılı olaraq fonetik tələblərə əməl etmək peşəkarlığın və effektiv nitqin əsas göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, N. Ə. (2013). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*.
2. Əkbərov, A. (2011). *Fonetik sistem və intonasiya*. Elm və Təhsil.
3. Əliyeva, F. A. (2023). *Ritorika*. Bakı MMC. DOI <https://doi.org/10.36719/0828/2025>
4. Əliyeva, F.A. (2025). *Ritorika fənni üzrə tədris-metodik vəsait*. Bakı MMC. DOI <https://doi.org/10.36719/0827/2025>
5. Məmmədli, N. (2022). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya*. Elm və Təhsil.
6. Məmmədli, T. (2019). *Nitq texnikası və səs üzərində işləmə metodikası*. Təhsil.
7. Məmmədova, S. (2016). *Nitq mədəniyyəti və ifadəli oxu*. ADPU nəşriyyatı.
8. Şiriyev, F. (2014). *Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika*. Nurlar Nəşriyyat Mərkəzi
9. Şipunov, S. (2007). *Xarizmatikçiy orator*. Universitet Ritoriki Oratorskoqo Masterstva.
10. Jameel, M. (2018). "The Role of Breathing in Effective Public Speaking: A Phonetic Perspective." *International Journal of Speech and Language*, 5(2), 34–45.
11. Roach, P. (2009). *English Phonetics and Phonology*. Cambridge University Press.
12. Zinder, L. P. (1979). *General Phonetics*. Higher school.

Daxil oldu: 05.04.2025

Qəbul edildi: 16.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/22-28>

Birja Bayramova

Baku State University

PhD in History

<https://orcid.org/0009-0002-9427-6333>

birjabayramova@bsu.edu.az

Zahra Mahmudzada

Baku State University

Master student

<https://orcid.org/0009-0004-7345-2267>

zehramahmudzade@mail.ru

Why Did the Cradle of Civilization Collapse?

Abstract

The Sumerian civilization, the cradle of civilization, is remembered for its numerous discoveries and contributions to human history from 4000 to 2000 BC. The Sumerians built irrigation canals, practiced agriculture, and developed architecture. Why did such a highly developed civilization—the Sumerian—collapse? What factors led to the demise of the Sumerian civilization?

In search of answers to these questions, scholars have turned to various sources. Thus, all scholars confirm that the territory inhabited by the Sumerians was occupied by the Akkadian king Sargon, who created the world's first empire and brought Mesopotamia under his control. Numerous attacks, in turn, weakened the Sumerian city-states and their culture, leading to their decline.

This article, examining the causes of the collapse of the Sumerian civilization—the cradle of civilization—based on an analysis of articles and sources by various scholars, concludes that the collapse of the Sumerian civilization was not due to a single cause. These ruptures were interconnected ecologically, politically, and economically. The consequences that led to the end of the Sumerian civilization were also examined and analyzed.

Thus, the collapse of the Sumerian civilization taught world history very important lessons: no matter how advanced a society is, it will always have small ruptures.

Keywords: *Sumerian Civilization, Cuneiform Writing, Irrigation Systems, Ziggurat, Collapse of Civilization*

Bircə Bayramova

Bakı Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-9427-6333>

birjabayramova@bsu.edu.az

Zəhra Mahmudzadə

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-7345-2267>

zehramahmudzade@mail.ru

Sivilizasiyanın beşiyi niyə çökdü?

Xülasə

Sivilizasiyanın beşiyi olan Şumer sivilizasiyası eramızdan əvvəl 4000–2000-ci illər arasında çoxlu kəşfləri və bəşər tarixinin inkişafına töhfələri ilə yadda qaldı. Şumerlər suvarma kanalları tikmiş, əkinçilik və memarlıqla məşğul olmuşlar. Nə üçün belə yüksək inkişaf etmiş sivilizasiya – Şumer sivilizasiyası – dağıldı? Şumer sivilizasiyasını hansı səbəblər uçuruma apardı? Bu sualların cavabını axtarmaq məqsədilə müxtəlif mənbələrə müraciət olundu.

Belə ki, bütün alimlər təsdiq edir ki, Şumerlərin yaşadığı ərazi dünyada ilk imperiyanı yaradan Akkad kralı Sarqon tərəfindən işğal olunmuş və Mesopotamiya onun hakimiyyəti altına keçmişdir. Ardıcıl zərbələr öz növbəsində Şumer şəhər-dövlətlərini, eləcə də mədəniyyətlərini zəiflətdi və onları tənəzzülə apardı.

Bu məqalədə sivilizasiyanın beşiyi olan Şumer sivilizasiyasının süqutunun səbəbləri müxtəlif alimlərin məqalə və mənbələrinin təhlili əsasında araşdırılaraq belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Şumer sivilizasiyasının süqutu tək bir amillə bağlı deyildi. Həmin amillər ekoloji, siyasi və iqtisadi baxımdan bir-biri ilə əlaqəli idi. Bununla yanaşı, Şumer sivilizasiyasının sona çatmasına gətirib çıxaran nəticələr də araşdırılıb təhlil edilmişdir.

Beləliklə, Şumer sivilizasiyasının süqutu dünya tarixinə çox mühüm dərslər verdi: cəmiyyət nə qədər inkişaf etsə də, onun daxilində həmişə kiçik boşluqlar qalacaqdır.

Açar sözlər: Şumer sivilizasiyası, mixi yazı, suvarma sistemləri, zikkurat, sivilizasiyanın

Introduction

While thinking of the cradle of civilization, the Sumerians, who settled on the Tigris and Euphrates rivers in Mesopotamia, first come to mind. The Sumerian civilization is one of the earliest examples of civilization in human history. They are remembered for their many discoveries and contributions to the development of human history between 4000 and 2000 BC. According to the research of the greatest scientists, the opening of the first schools in history and the creation of writing are associated with the name of the Sumerians. The remains of cuneiform writing, which played a major role in the opening of these schools and the development of civilization, were first found in the village of Uruk (Kramer, 1956, p. 3). Scientists have determined that Uruk was the first true city-state (Pollock, 1999, p. 5).

Research

The Sumerians are best remembered for their farming. Complex systems had to be developed for the irrigation of the fields. According to research, the Sumerians built irrigation canals and dams to control the flow of water. They cultivated wheat, barley, and other grains to make the land fertile (Marcellus, 2023). Archaeological research shows that, if we look at the relationships between city-states, we can see that they exchanged gifts among themselves. This was mainly to maintain diplomatic relations and trade networks with each other.

According to Marc Van De: “In a hoard of precious items found at Mari, there was a bead inscribed with the name of Mesannepada, king of Ur; the group of objects was likely given by one king to the other. The ruler’s wife at Lagash, Baranamtara, is known to have exchanged presents with her counterpart at Adab, and this was probably common practice” (Marc Van, 2016, p. 54).

There is no doubt that the Sumerians were professional architects. In 2100 BC, King Ur-Nammu built the first real ziggurat. Such structures were decorated by architects with bronze elements and rich cones (*The Ancient Sumerians*). If we look at the analysis we have done, a question arises: why did such a highly developed civilization—the Sumerian civilization—collapse? What reasons led the Sumerian civilization to the abyss? All scholars confirm that the area inhabited by the Sumerians was occupied by the Akkadian king Sargon (2334–2279 BC), who created the first empire in the world and took Mesopotamia under his rule (Joshua Mark, 2023). From here it is likely that, despite being

strong and developed, with good fertile lands, and despite the efforts of the city-states to maintain diplomatic relations with each other, those invisible gaps within Sumer hampered its development.

Main Part

According to Thorkild Jacobsen and Robert M. Adams (1958), "Progressive changes in soil salinity and sedimentation contributed to the breakup of past civilizations" (p. 1251). Modern soil analyses indicate that central and southern Iraqi soils contain high levels of salts and exchangeable sodium, which are exacerbated by a semi-arid climate and poor soil permeability. Scientific research into the salinization process shows that it has existed for millennia. According to the sources, the ancient Sumerians used their own techniques to prevent salinization and manage excess water in the land. One such method was called *weed-fallow*. This meant that land was cultivated for one year and then left fallow the next. This technique helped them to control soil productivity by creating a dry zone that prevented salt accumulation through capillary action (Jacobsen & Adams, 1958, p. 1251).

One of the scientific studies by Jacobsen notes that one of the most important and serious phases of salinization in Mesopotamia occurred in southern Iraq, where the Sumerian city-states were located, covering the years 2400–1700 BC (Jacobsen & Adams, 1958, p. 1252). One of the main reasons for this was the war between Girsu and Umma over land and water. After these constant conflicts, the ruler of Girsu, Entemenak, built a new canal from the Tigris to irrigate his lands in addition to the Euphrates canal. Although the land was initially fertile, over time, due to over-irrigation, seepage, and flooding, the groundwater level in the soil rose, and the salts from underground led to salinization of the soil (Jacobsen & Adams, 1958, p. 1252). This fact shows that the lack of careful control of irrigation systems and their ineffective management ruined agriculture and thus led to the weakening of Sumerian culture. Thus, political power shifted toward the center.

Studies show that agricultural productivity in southern Mesopotamia experienced a marked decline between 2400 and 1700 BC as a result of soil salinization. The average yield of Girsu in southern Mesopotamia was 2,537 liters, and by 1700 BC in Larsa, it had fallen to 897 liters. According to Jacobsen and Adams (1958), "By 1700 B.C., the cultivation of wheat had been abandoned completely in the southern alluvial plain" (p. 1252). As we can see from this statement, the level of salinization increased so much that the less durable wheat was removed from the crop rotation due to the increase in soil salinity. We can see this not only as a collapse of agriculture but also as an ecological collapse that led to the economic ruin of the Sumerian city-states. As the harvests decreased, it became impossible to sustain the large urban population and administrative system, accelerating the collapse of the Sumerian civilization. According to Jacobsen and Adams (1958): "The southern part of the alluvial plain appears never to have recovered fully from the disastrous general decline which accompanied the salinization process... Many of the great Sumerian cities dwindled to villages or were left in ruins... but that growing soil salinity played an important part in the breakup of Sumerian civilization seems beyond question" (p. 1252).

By examining the facts, it can be concluded that this is a historical example of how ecological pressures can seriously affect cultural continuity and lead to the collapse of civilization. Based on the research conducted, the climate crisis that occurred in Mesopotamia between 2200 and 1900 BC played a significant role in the ecological collapse of the Sumerian civilization. In 2200 BC, the northern and southern parts of Mesopotamia were under the rule of the Akkadian Empire. According to Weiss (2017) in *42 ka BP Megadrought and the Akkadian Collapse*, "The megadrought, however, eliminated dry-farming cereal cultivation across the Khabur Plains and the north Mesopotamian and Syrian plains to the east as well as the west. The flow of northern imperial agricultural and finished product levies to provincial centers and to the Akkadian capital terminated" (p. 105).

After this event, the Akkadian Empire began to collapse economically, having lost its source of income from produce. As a result of this drought in Mesopotamia, the population of northern Mesopotamia was forced to migrate to areas around rivers such as the Euphrates and Orontes. One of the most significant migrations was to southern Mesopotamia, where they settled in urban areas by the rivers. The wave of migration grew so large that, according to Weiss (2017, p. 112), "the population began to double during the Ur III period." Sources even indicate that the Sumerians built

fortified walls around their cities to defend against Amorite incursions (Weiss, 2017). However, Amorite tribes arriving from the north breached these fortified walls and flooded into the cities (Weiss, 2017, p. 118). We can therefore conclude that the ecological collapse of the Sumerian civilization can be linked not only to climatic factors but also to changes in social structures, as demographic growth inherently led to internal conflicts. Furthermore, the demographic growth of the population also led to political transformation, and Ur III collapsed. The drought event that occurred in the Near East has also been confirmed by archaeobotanical research. According to Riehl (2008), as the demand for barley—which is resistant to drought—increased, the cultivation of water-sensitive crops such as grapes, flax, and wheat, which play a fundamental role in human life, decreased. The author attributes this to the impact of increasing drought on agricultural practices (Riehl, 2008, p. 48).

If we analyze these events more deeply, the decline in wheat and flax cultivation would have had a direct impact on the Sumerians' trade income. Scientific research has consistently shown that the Sumerians traded with neighboring peoples, exchanging goods such as grain. Furthermore, if we consider it not only as a source of income but also as a source of protein, the health of the population is one of the most important nuances here, which in turn affects social and economic structures. According to Riehl (2008), "Among the cereals, *Hordeum* spp. (barley) is consistently the main cereal crop throughout the Early and Middle Bronze Age Near East in relative presence, proportion, and frequency (Figs. 2, 3). Today, barley is often the main cereal grown in arid and semi-arid environments due to its higher tolerance of unfavorable growing conditions such as drought stress and soil salinity compared to wheat" (p. 45). Therefore, we can clearly see why barley was cultivated more than wheat in this region. During the long years of drought, the Sumerians relied more heavily on barley. The reasons for the collapse of the Sumerian civilization are interconnected; that is, each reason plays a significant role in the collapse of any civilization. Let us examine the collapse of the Third Ur Dynasty. According to Norman Yoffee in *The Collapse of Ancient Mesopotamian States and Civilization*, a bureaucratic pyramid system was established during Shulgi's reign, and the king was even deified (Yoffee, 1988, p. 49). In his research, Yoffee, relying on Jacobsen, emphasizes that state administration weakened during the reign of Ibbi-Sin, the last ruler of the Ur III Dynasty. Local city-states no longer wished to be under Ur's suzerainty, and the governor of Mari, Ishbi-Erra, took action to consolidate his authority in the southern city-state of Isin (Yoffee, 1988, p. 50). Based on this source, it can be argued that the rigid bureaucratic system established by Shulgi, ruler of the Ur III Dynasty, was not changed by his two successors. In fact, Yoffee (1988) investigated that they did not succeed in any of their attempts. That is, the bureaucratic system persisted for a long time, and the states no longer wanted to be subordinate. When that happened, attacks against the state began. Finally, after 24 years of rule, the Elamite representative, Ishbi-Erra, was deposed (Yoffee, 1988, p. 50).

The weakening of the Ur III Dynasty can also be linked to the weakness of its defensive fortresses. According to research, while initially investigating ecological reasons, we learned that the Sumerians built defensive fortifications against the Amorites. However, these fortifications proved ineffective; the Amorites penetrated the interior, and eventually, the descendants of the Amorite desert nomads seized political power in the state (Weiss, 2017, p. 118). The fall of the Ur III Dynasty can also be linked to the weakness of central authority. During the reign of Ibbi-Sin, the internal army and administrative control were weak, so the states rebelled against the center. This led to the fragmentation of the state.

Let us look at the analysis of the fall of the Sumerian civilization using other sources. In Marc Van De's research on the history of the Near and Middle East, we can see that there were disagreements within the Sumerian city-states. According to the results of these studies, the reason for their internal fighting was to gain more power and subjugate other city-states. Also, one of the important reasons was over land and water, which we have analyzed as one of the ecological factors that affected the fall of the Sumerian civilization.

Let us analyze the Umma–Lagash war as one of the nuances that caused the fall of the Sumerian civilization. According to Marc Van's research, "The war between the southern city-states of Umma and Lagash over an agricultural area that they both claimed is the best-documented event of the Early

Dynastic period. Over a period of 150 years, five rulers of Lagash and one of Umma devoted royal inscriptions to it, including large monuments like the *Stele of the Vultures* (Figure 3.2)” (Marc Van De, 2016, p. 53). In this war, they fought over a field called Guidena. According to Enmetena’s writing, Mezalim, the king of Kish, directed by Enlil, the father of the gods, had drawn a border between Umma and Lagash by placing a stele (Marc Van De, 2016, p. 53). However, Umma violated the border and moved toward Lagash.

We know that religion and language are among the most important factors that united the Sumerians culturally. However, in this war, each side justified its actions by speaking in the name of its gods. Thus, the war continued for 150 years (2500–2300 BC). Border problems continued to be passed down from generation to generation, and as a result, they lost the energy to fight against the threat of invasion by foreign states.

According to Marc Van De, Lugalzagesi, the ruler of the Sumerian city-state of Umma, had briefly unified the Sumerian city-states under his rule, starting with his own city-state of Umma and then subjugating Ur, Uruk, and Lagash (Marc Van De, 2016, p. 54). According to Marc Van De, “The process of conquest and unification culminated at the end of the Early Dynastic period when the king of Umma, Lugalzagesi, conquered Ur and Uruk and then defeated Uru’iningina of Lagash, thus governing the entire south of Babylonia.”

From this source, we clearly understand that he had united these city-states and brought the south of Babylonia under his rule. In this context, Babylonia is used as a geographical term. Researchers use the term *Babylonia* to describe the territories more precisely, especially the south of Mesopotamia. This term is used to indicate the geography before the rise of Babylonia. As Marc Van noted, “Two distinct zones make up Mesopotamia: Assyria in the north and Babylonia in the south. These are in origin political terms referring to ancient states that existed after 1450 BC, but they are often used purely as geographical designations at any time in history—I will use them in this way here. Many scholars utilize another political name, *Sumer* (or at times the non-existent *Sumeria*), to refer to the southern half of Babylonia in the fourth and third millennia. I do not follow that practice” (Marc Van, 2016, p. 4).

Why was Umma’s unification of the southern part of Mesopotamia short-lived? Because the Sumerian city-states did not want to be subject to a central authority—they each wanted power to belong to themselves and to remain independent. Therefore, there was internal division among them. Also, the union created by Lugalzagesi by defeating the Sumerian city-states was considered an external conquest. Therefore, it did not have a solid administrative structure. The conquest referred to here depended solely on Lugalzagesi’s personal military power.

After analyzing all this, we see that the Sumerian city-states were so busy fighting among themselves that they failed to see the threat coming from outside. The Akkadians, who later founded the world’s first empire, invaded the weakened city-states and created the Akkadian Empire.

In his article *The Fall of Sumerian Civilization*, Professor Arkadiusz Sołtysiak of the University of Warsaw put forward two political approaches. The first of these approaches is that the Sumerian civilization gradually began to disappear with the invasion of the Akkadians in the Bronze Age and later with the changes brought by the Amorites and Kassites (Arkadiusz, 2021, 1739 BC—the year when the Sumerian civilization collapsed). Here, the Sumerian city-state structure, the vitality of the Sumerian language, and the ruler governing in the name of the goddesses (which is why we call the Sumerian city-states theocratic states) were replaced by the new centralized Babylonian state.

However, an alternative approach is that the Sumerian city-states were completely wiped off the map by an event during the reign of Hammurabi’s successor, Samsu-Iluna (in his 11th year of rule, which coincided with 1738 BC). This issue is related to the Sumerian rebellions against the central government. According to Arkadiusz Sołtysiak, “The rebellious cities were supported by other Sumerian cities as their revolt gave rise to a hope of return to the model in which the city-states were totally independent. The war lasted four years and ended with the victory of the Babylonian king, but it was a Pyrrhic victory” (Arkadiusz, 2021, 1739 BC—the year when the Sumerian civilization collapsed). Although the Sumerian city-states were subject to the central government, the Sumerian

language did not completely disappear even though it lost its vitality. Also, Hammurabi granted autonomy to the Sumerian city-states, although they had to pay taxes in return. However, their dissatisfaction with this—resisting centralization and seeking independence in their theocratic states—gradually and slowly intensified the rebellion. As a result of this rebellion, the Sumerian civilization was completely erased from the map. The studies conducted prove that there were no metal mines in southern Mesopotamia. According to Potts, “In southern Mesopotamia we are faced with a situation in which metal ores were completely lacking and yet, not only were jewellery, weaponry, tools, statuary and other cast fixtures made of metal...” (Potts, 1997, p. 164). Modern metallurgical, archaeological, and Assyriological studies confirm that Iran, Anatolia, Cyprus, and Oman were the sources of copper used in southern Mesopotamia (Potts, 1997, p. 165).

The production of copper and bronze from those mines for the Sumerian city-states and their processing required great expense. In addition to the cost, the processing difficulty was also evident. The technology of casting required high-quality facilities. “The nature of a sulphide ore thus often presupposes a two-stage smelting process—reduction of the raw ore to matte, followed by refining to a state in which the metal is pure enough to use” (Potts, 1997, p. 168). One of the most important needs of Sumer for its economic and military superiority was tin for bronze processing, and the lack of tin sources in Mesopotamia made this task difficult. According to Potts, “The sources of the tin used in southern Mesopotamia have been sought from Thailand in the east to Cornwall in the west” (Potts, 1997, p. 174). As we can see, the loss of any foreign source would have led to the cessation of tin imports, and this, in turn, would have halted bronze production. According to Potts, “Gudea of Lagash says he received tin from Meluhha, generally identified with the Indus Valley...” (Potts, 1997, p. 174). One of the main reasons for the collapse of the Sumerian civilization was its excessive dependence on foreign trade and the import of resources. As mentioned earlier, agricultural products were exported in exchange for copper and other raw materials from distant lands. According to Algaze (1993), “This scenario, admittedly hypothetical, helps us to understand the otherwise unexplained sudden collapse of the northern network, an event most clearly discerned along the Euphrates, where Uruk stations such as Hassek Höyük were destroyed (Behm-Blancke, 1984) and Uruk enclaves in the environs of Carchemish and in the Tabqa area were simply abandoned” (Algaze, 1993, p. 107).

Based on this, we can say that the collapse of the Uruk enclaves in the north, which formed the basis of trade at the end of the Uruk period, and the abandonment of the trading stations around the Euphrates and Khabur disrupted the Sumerian trade system. This was due to the fact that outside peoples developed technologically and organizationally through contact with Uruk trading posts. Thus, they began to pose a threat to the trade routes controlled by Uruk (Algaze, 1993, p. 107).

The lack of natural resources forced Sumer to engage in foreign trade. However, the struggle for control of trade routes and the emergence of local states in peripheral regions weakened the Sumerian position in international commerce. The Sumerian production model was based on dependent labor. Even with thousands of workers, productivity remained low. According to Algaze, based on Jacob's notes, “Last, given the labor-intensive nature of the production of exportable surpluses, a final effect of cross-cultural trade on Uruk societies would have been the creation of larger and more complex urban agglomerations to take advantage of economies of scale” (Algaze, 1993, p. 104).

Based on this source, we conclude that Uruk sought to create large cities for workers and concentrate them there, but this model could not last long.

Conclusion

The collapse of the Sumerian civilization teaches us very important lessons. We must understand from this that no matter how developed a society is, there can always be small gaps within it—and these can lead to destruction for various reasons.

This research also shows that the Sumerian civilization collapsed not for one reason, but for multiple interconnected ones. The Sumerian civilization was so developed that it even had its own irrigation systems. As the great Azerbaijani poet noted, “Even if there is a pearl of purity in water, it causes trouble when it is drunk in excess” (Nizami Ganjavi, *The Beauty of Less Talking*).

Scientifically speaking, they became victims of their own successful agriculture. When perfectly developed irrigation systems were left unmanaged amid internal conflicts, they caused salinization of the soil. This, in turn, resulted in a decrease in productivity (Jacobsen & Adams, 1958).

A megadrought in the 2200s BCE disrupted food supplies, and demographics in the city-states worsened, resulting in a population exodus from the north to the south (Weiss, 2017). The Sumerian city-states were never unified. Infighting, such as in the case of Umma–Lagash, weakened them internally and made them unable to resist external attacks (Marc Van De, 2016).

The lack of metal sources in southern Mesopotamia made Sumerian civilization dependent on extensive trade networks abroad. The materials needed for military and economic dominance were imported from foreign lands. However, the Uruk trading enclaves collapsed, and consequently, these supplies were disrupted (Algaze, 1993).

Even though they fell, the Sumerians profoundly influenced later civilizations culturally. Without their contributions—such as writing, the wheel, and timekeeping—human history would have taken a very different path.

References

1. Algaze, G. (1993). The Uruk world system. University of Chicago Press, 104–107.
2. Jacobsen, T., & Adams, R. M. (1958). Salt and silt in ancient Mesopotamian agriculture. *Science*, 128(3334), 1251–1252. <https://www.sci-hub.ru/10.1126/science.128.3334.1251>
3. Kramer, S. N. (1956). History begins at Sumer. University of Pennsylvania Press, 3–5.
4. Marcellus, C. (2023, March 30). Sumer – The story of the birth of civilization. [Source information incomplete – publisher or website needed].
5. Mark, J. J. (2023, February 9). Mesopotamian government. *World History Encyclopedia*. <https://www.worldhistory.org>
6. Mieroop, M. V. D. (2016). A history of the ancient Near East, ca. 3000–323 BC (3rd ed.). Wiley-Blackwell, 165–174.
7. Pollock, S. (1999). Ancient Mesopotamia: The Eden that never was. Cambridge University Press, 4–7.
8. Potts, D. T. (1997). Mesopotamian civilization: The material foundations. The Athlone Press, 165–174.
9. Riehl, S. (2008). Climate and agriculture in the ancient Near East: A synthesis of the archaeobotanical and stable carbon isotope evidence. *Vegetation History and Archaeobotany*, 17(Suppl. 1), 44–49.
10. Soltysiak, A. (2021, October 25). 1739 BC – Year when the Sumerian civilization collapsed. <https://archeowiesci.pl/en/1739-bc-year-when-the-sumerian-civilization-collapsed/>
11. The Ancient Sumerians. (n.d.). Fall of Sumer & Architecture and Art. <https://ancientsumeriansvnp.weebly.com/the-fall-of-sumer.html>
12. Weiss, H. (2017). 4.2 ka BP megadrought and the Akkadian collapse. In H. Weiss (Ed.), *Megadrought and collapse: From early agriculture to Angkor*. Oxford University Press, 105–118
13. Yoffee, N. (1988). The collapse of ancient Mesopotamian states and civilizations. In N. Yoffee & L. Cowgill (Eds.), *The collapse of ancient civilizations*. University of Arizona Press, 49–51.

Received: 12.04.2025

Accepted: 23.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/29-34>

Maka Sosanidze

Gori State University

PhD in Economics

<https://orcid.org/0000-0002-1572-1471>

makasosanidze2@gu.edu.ge

Prospects for Transitioning to a Circular Economy

Abstract

The unsustainability of the traditional linear production model (production–consumption–disposal) has clearly indicated the need for a new model — the circular economy. This article examines both the existing environment and infrastructure of Georgia and international experience, the exchange of which is important for the ecological and economic development of the country. The main objective of the article is to analyze the concept of the circular economy, to identify its global and local significance, and to assess the opportunities and challenges that Georgia faces. This article uses case study and analytical methods. The article presents recommendations for policymakers, businesses, and society that can serve as a basis for the country's transition to a strategic path toward a circular economy. The study shows that despite the current low level of circular economy development (1.3 percent), Georgia has significant potential, including natural resources, youth motivation, and international support. The circular model is not only an environmental necessity for Georgia but also an economic opportunity — to promote innovation, create new jobs, and ensure sustainable development.

Keywords: *circular economy, sustainable development, renewable energy, recycling, linear economy*

Maka Sosanidze

Qori Dövlət Universiteti

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-1572-1471>

makasosanidze2@gu.edu.ge

Dairəvi iqtisadiyyata keçid perspektivləri

Xülasə

Ənənəvi xətti istehsal modelinin (istehsal–istehlak–atılma) dayanıqsızlığı yeni modelə – dairəvi iqtisadiyyata ehtiyac olduğunu açıq şəkildə göstərmişdir. Bu məqalədə həm Gürcüstanın mövcud mühiti və infrastrukturunu, həm də ölkənin ekoloji və iqtisadi inkişafı üçün vacib olan beynəlxalq təcrübənin mübadiləsi araşdırılır. Məqalənin əsas məqsədi dairəvi iqtisadiyyat anlayışını təhlil etmək, onun qlobal və yerli əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, eləcə də Gürcüstanın üzləşdiyi imkan və çağırışları qiymətləndirməkdir. Bu məqalədə “case study” (hadisə təhlili) və analitik təhlil metodlarından istifadə olunur. Məqalədə siyasətçilər, biznes nümayəndələri və cəmiyyət üçün ölkənin dairəvi iqtisadiyyatın strateji inkişaf yoluna keçidinə əsas ola biləcək tövsiyələr təqdim edilir. Tədqiqat göstərir ki, dairəvi iqtisadiyyatın hazırkı aşağı səviyyəsinə (1,3 faiz) baxmayaraq, Gürcüstan təbii ehtiyatlar, gənclərin motivasiyası və beynəlxalq dəstək də daxil olmaqla əhəmiyyətli potensiala malikdir. Dairəvi model Gürcüstan üçün təkcə ekoloji zərurət deyil, həm də iqtisadi imkandır – innovasiyaların inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması və davamlı inkişafın təşviqi üçün mühüm vasitədir.

Açar sözlər: *dairəvi iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, bərpa olunan enerji, təkrar emal, xətti iqtisadiyyat*

Introduction

In the 21st century, the world economy faces complex challenges such as climate change, resource depletion, and environmental pollution. These processes have clearly shown that the traditional linear economic model (“production–consumption–disposal”) is no longer sustainable. It is in this context that the circular economy emerges as an alternative, ecologically balanced, and economically favorable path of development.

The circular economy involves the sustainable use of resources, minimizing waste, and recovering, recycling, and reusing products. This model is based on the principle that all resources should remain in economic circulation for as long as possible. It is an economic model that seeks to maximize the efficient use of resources, reduce waste, and maintain materials in a continuous cycle.

The circular economy is one of the most innovative and promising trends in the context of sustainable development. This approach is already receiving significant attention in developed countries and is becoming a central component of strategic policy in the face of environmental, social, and economic crises (*Circular Economy: How It Can Contribute to Sustainable Development*, n.d.).

Currently, a linear economic model is still functioning in Georgia, which is manifested in the inefficient use of resources, a low level of waste recycling, and increased pressure on the ecosystem. Accordingly, the adoption and implementation of circular economy principles present an opportunity not only for environmental improvement but also for economic and social progress. The relevance of the topic is further heightened by the fact that global transformations will inevitably affect Georgia, and the country’s competitiveness will be directly linked to its environmental policy and innovative approaches.

The article *Development of Circular Economy in Agriculture* by Lomishvili and Lachkepani (2022) defines the essence of the circular economy and the principles of its implementation in the agricultural sector. The authors present successful international experience in introducing a closed production cycle in agriculture and establish that the circular economy is recognized as a tool for reducing waste and food losses (Lomishvili & Lachkepani, 2022).

Relevant literature in Georgia remains rather scarce, which further underscores the need for research.

According to the Ellen MacArthur Foundation, the circular economy is “an industrial system designed with a recovery-oriented principle. It replaces the concept of ‘end of life’ with recovery, shifts to renewable energy, eliminates the use of toxic chemicals that inhibit resource reuse, and aims to eliminate waste through better design of materials, products, systems, and business models.”

According to the World Business Alliance for Sustainable Development, “the circular economy can stimulate innovation, create new business opportunities and jobs, and improve the competitiveness of companies and regions. It also improves resource efficiency, reduces costs, and increases resilience.” By creating new jobs and business opportunities, the circular economy contributes to the goals of decent work and economic growth. It also promotes innovation and technological progress, especially in the areas of industry, infrastructure, and innovation. For example, the circular economy supports the development of small and medium-sized enterprises, which contributes to more inclusive and diverse economies (Ellen MacArthur Foundation, 2020).

The circular economy can make a significant contribution to the United Nations Sustainable Development Goals, which aim to eradicate poverty, protect the planet, and ensure peace and prosperity for all.

Various factors contribute to the transition to a circular economy. One central aspect is product design, which includes the creation of products that serve closed-loop systems and promote environmental sustainability. Artificial intelligence also contributes to more efficient resource management. Business models that utilize circular economy principles such as the 3R (Reduce, Reuse, Recycle) or 6R (Refurbish, Rethink, Restore) foster innovation and business development. Stakeholder engagement plays an important role in promoting the circular economy.

Global action on the circular economy over the past decade has shown that the concept has now become a key element of many countries’ policies to address environmental challenges.

Globally, the amount of waste increases every year. According to the World Bank (2020), an average of 0.79 kg of waste was generated per capita per day, equivalent to 2.24 billion metric tons per year. Of this amount, only 17% was recycled, while the remaining 83% (1.86 billion tons) was dumped, incinerated, or otherwise disposed of. With increasing urbanization, the annual amount of waste is expected to increase by 73% compared to 2020 and reach 3.88 billion tons by 2050, which means an average of 1.09 kg of waste per capita per day. Against this backdrop, many countries are trying to reduce waste generation and create conditions for its reuse and recycling. In 2015, the European Commission approved an action plan to accelerate the transition to a circular economy (European Commission, 2020).

Research

The study is based on secondary data analysis and comparative approach. The following methods are used:

- Document analysis - reports from international organizations (EU, UNEP, Ellen MacArthur Foundation) and local agencies;
- Synthesis and interpretation - processing of received information and development of country-specific recommendations.

Results and discussion

The European Union's Closed Loop Economy Action Plan 2020 is one of the most advanced policy frameworks for implementing the circular economy. It focuses on the development of environmentally friendly products, sustainable consumption and waste minimization.

- The Netherlands is one of the most ambitious countries in this regard. They have a plan called 'Closed Loop Economy in the Netherlands by 2050', which aims to reduce resource use by 50 per cent by 2030 and fully transition to a zero-waste closed loop economy by 2050.

- France approved the Closed Loop Economy Roadmap in 2018, which includes 50 actions for a 100% closed-loop economy. A law was passed in 2020 to eliminate waste and phase out single-use plastic packaging by 2040 (Geissdoerfer, Savaget, Bocken, & Hultink, 2017).

- Germany passed a law on the circular economy and waste management back in 1996. The Resource Efficiency Program (ProgRes) was approved in 2012 and covers six main areas: raw materials, production, consumption, construction, information technology and legal framework.

- Italy's 2020 budget law includes investments to support green projects. The country is also one of the leaders in the EU's environmental management and labelling system.

- Japan was one of the first countries to enact a law to establish a circular society in 2000. Its plans are for five years and are regularly updated. The government updates the plan every five years. The plan emphasizes that financial institutions and investors should allocate resources to companies, non-governmental organizations and projects that work to create a 'healthy material cycle society'.

To further develop the circular economy, Japan announced the 'Circular Economy Vision 2020' in 2020, which aims to develop digital technologies, introduce new business models and improve resource efficiency. In addition, the Resource Circulation Strategy for Plastic was established to address the problem of single-use plastic waste (Kirchherr, Piscicelli, Bour, Smit, Müller, Huibrechtse-Truijens, Hekkert, 2018).

- China - In 2021, China's National Development and Reform Commission approved the Circular Economy Development Plan for the 14th Five-Year Plan (2021-2025). One of the main goals of the plan is to increase resource productivity by 20 per cent by 2025 compared to 2020.

It is interesting to look at the dynamics in Georgia. It is worth noting that the first steps in this direction have been made in Georgia as well, although, ultimately, the principle of recycling is still far from being properly implemented and achieving effective results.

- In recent years, the level of waste recycling in Georgia has been low. The country's recycling rate is 1.3%, which is significantly lower than both world (7.2%) and European (11.5%) averages. This means that 98.7 per cent of resources are used linearly (consumption waste)

- In 2020, 760,942 tons of waste were generated in urban areas of Georgia and 300,065 tons in rural areas, for a total of 1,061,007 tons.

- In 2021, this increased to 1,104,952 tons, of which 768,257 tons were generated in urban areas and 336,695 tons in rural areas. 90 per cent of the waste is not recycled and is thrown directly into landfills.

Plastic consumption is increasing in the country due to the low price and availability of plastic bags, weak regulation and lack of monitoring mechanisms.

-Between 2010 and 2020, plastic production and imports in Georgia increased by about 71 per cent, leading to an increase in illegal dumping, especially in rural areas.

-According to the World Bank, more than 95 per cent of waste on the Black Sea coast consists of plastic, which has a negative impact on environmental pollution.

Georgia has embarked on an accelerated path towards a circular economy, and its main challenge is to replace the concept of 'recycling' with an economic system in which material cycles are closed. Through the concerted efforts of the Government, civil society organizations, the academic sector and international partners, Georgia has started to develop a strategy and roadmap for a circular economy. They aim to apply an integrated approach in many areas, including production, consumption, waste management, secondary raw materials, innovation, investment, as well as ongoing projects in different areas, implemented by different players in different sectors and belonging to different parts of the value chain or at different stages of development (Ministry of Environment Protection and Agriculture of Georgia, 2023).

Legal framework and enabling conditions

Legislative Framework and Challenges for Implementation

The most important existing legislative framework that can be used to develop a circular economy in Georgia is related to waste management. In this field, Georgia has already approved the Code and corresponding technical regulations (see section 2.2, *Status Quo of Local Waste Management System, including EPR in Georgia*).

Georgia has not yet adopted a national legal framework devoted specifically to the circular economy, and municipalities have not formulated corresponding political documents. However, with the assistance of the European Union, Georgia is working on a *National Waste Prevention Program (2022–2024)*. The waste prevention program is based on the waste management hierarchy of the EU's Waste Management Framework Directive. The hierarchy includes waste prevention, preparation for reuse, recycling, recovery, and disposal.

The program includes short-, medium-, and long-term objectives that aim to turn Georgia into a country committed to waste prevention and recycling. The project involves the preparation of a *Waste Prevention Plan*, which will bring Georgia's waste management sector closer to EU standards (UNDP, 2022).

In 2022, the Government of Georgia commissioned an important document titled *Georgia's Circular Economy Mapping: An Assessment of the Circularity Level of the Georgian Economy*. According to the assessment, the share of circularity in the Georgian economy is 1.3%, translating into a circularity gap of 98.7%. The size of the gap indicates that the vast majority of resources being consumed in Georgia are of a primary nature. The country's economy is largely linear (GSNE Orchis, 2022).

Georgia's economy consumes 315 million tons of resources per year, which amounts to 78 tons per capita. Over the past few years, this figure has been rising. A circularity level of 1.3% does not mean that 98.7% of resources end up as waste. Several factors contribute to the circularity gap: the majority of raw material consumed (40,056,014 tons) is added to material assets in the form of buildings and infrastructure, while 1,355,355 tons of raw material exist in the form of potentially recyclable biomass, such as wood products and cash crops.

The target for the next 5–10 years is to improve the share of circularity from 1.3% to 6.6%. It is important to mention that Georgia is currently working on a *National Roadmap to a Circular Economy*. The Government of Georgia has established the *Inter-Ministerial Coordination Board* to facilitate the transition to a circular economy in the country. The plenary meeting held in October 2023, organized by the *Ministry of Environmental Protection and Agriculture (MEPA)* and *GSNE*

Orchis, discussed the main steps required for developing the *National Roadmap to a Circular Economy for Georgia* (OECD, 2021).

Challenges for Implementation

Georgia's most important political document on waste management contains no national indicators for the reuse of packaging materials but establishes overall target values for recycling.

Table. 1. Minimum Targets for Waste Management

Packaging materials for deposit	2026	2030
Recycling Targets	80%	91%
Plastic (bottles)	80%	91%
Metals (cans)	80%	91%
Non-deposit packaging material	2026	2030
Recycling Targets	41%	57%
Paper	51%	69%
Plastic	10%	10%
Glass	48%	66%
Metals	31%	46%
Wood	13 %	21%

Challenges for Implementation

We can identify several main challenges related to the implementation of the main principles of circularity and the development of reuse systems in Georgia:

- **Waste prevention mechanisms and related incentives are insufficient.** Georgia lacks a well-functioning eco-labelling system and effective mechanisms. There is relatively low public awareness regarding the importance of plastic waste prevention, reuse, sorting, and recycling.
- **The need to understand best practices** related to the involvement of EPR organizations in developing reuse systems.
- **The need to raise awareness** among business operators and the general public.

In Georgia, total municipal waste produced in 2021 reached 1,104,952 tons, of which cities produced 768,257 tons and rural areas were responsible for 336,695 tons. An analysis of waste streams and studies of their composition shows that municipal waste consists of a combination of organic waste (54.7%), plastic waste (13.8%), paper and cardboard (10.6%), glass (2.3%), metals (1.4%), and other (11%) (The Decree of the Government of Georgia, 2022).

Packaging waste accounts for a significant share of municipal waste, which highlights the importance of developing reuse systems. Within the broader category of packaging waste, single-use packaging waste (plastic, paper/cardboard) represents the largest share. Such packaging is common in the hospitality, HoReCa, beverage, and retail sectors. Accordingly, it would be appropriate to target these sectors to promote reusable packaging alternatives (UNEP, 2019).

Conclusions

The circular economy is a game-changer for Georgia, which is taking steps toward sustainable development and addressing serious issues such as efficient waste management, depletion of natural resources, and environmental pollution. The country's geographical location, biodiversity, and commitments under the Association Agreement with the European Union create favorable conditions for integrating the circular model into both economic and environmental policies.

Georgia has already taken some steps in this direction, but deeper structural changes and a systemic approach are needed. In particular, it is necessary to integrate circular principles into national strategies, transform the education system to increase environmental awareness, improve infrastructure, encourage the private sector, and actively cooperate with international partners.

Timely and consistent actions will not only accelerate the country's transformation toward a green economy but also create new economic opportunities, jobs, and innovative markets. The circular economy for Georgia is not merely an alternative approach; it is a necessary strategy for creating a clean, sustainable, and competitive environment for future generations.

The transition to a circular economy is a shared responsibility of both governments and stakeholders. National governments must provide a comprehensive set of policies, regulations, and financial and economic instruments that enable local and regional authorities to shape their vision based on shared goals. Raising awareness and incorporating education about the circular economy into the national education system are also essential.

References

1. Circular Economy: How it can contribute to sustainable development. (n.d.). Earth5R. <https://earth5r.org/circular-economy-can-contribute-sustainable-development/>
2. Ellen MacArthur Foundation. (2020). *Completing the picture: How the circular economy tackles climate change*. <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/completing-the-picture>
3. European Commission. (2020). *A new Circular Economy Action Plan: For a cleaner and more competitive Europe*.
4. Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. P., & Hultink, E. J. (2017). Circular economy – A new sustainable paradigm? *Journal of Cleaner Production*. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.12.048>
5. GSNE Orchis. (2022). *Assessment of the circularity level of the Georgian economy*. Tbilisi.
6. Kirchherr, J., Piscicelli, L., Bour, R., Smit, K., Müller, J., Huibrechtse-Truijens, A., & Hekkert, M. (2018). Barriers to the circular economy: Evidence from the European Union. *Ecological Economics*.
7. Lomishvili, M., & Lachkepani, T. (2022). Development of circular economy in agriculture.
8. Ministry of Environment Protection and Agriculture of Georgia. (2023). *National Waste Management Strategy*.
9. OECD. (2021). *Towards a more resource-efficient and circular economy*.
10. UNDP (United Nations Development Programme). (2022). *Circular Economy Assessment in Georgia*.
11. UNEP (United Nations Environment Programme). (2019). *Global Environment Outlook*.

Received: 20.06.2025

Accepted: 08.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/35-39>

Akif Hüseynov

Gəncə Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0006-4004-6603>
tunzalehuseyinova70@gmail.com

Ruqiyyə Tağıyeva

Gəncə Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-7563-4676>
ruqiyye.tagiyeva87@mail.ru

Fətimə Vahidova

Gəncə Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-2278-8333>
wabiwova@mail.ru

Universitetlərin ikinci kurslarında rəngkarlıq fənninin tədrisində milli məişət əşyalarından istifadənin imkan və yolları

Xülasə

Düşünülüb, yaxşı təşkil olunmuş milli məişət əşyalarından ibarət natürmort kompozisiyası (interyer daxilində, gips başın etüdü və s.) rəng və işıq obyektiv qanunauyğunluqlarını başa düşülən və əyani formada əks etdirir. Əlbəttə, milli məişət əşyalarımıza uyğun olan belə natürmort gözəl mənzərə təşkil edir, müsbət emosiyalar doğurur. Tədris natürmortları vasitəsilə bədii zövqün tərbiyə edilməsi çox səmərəli olur.

Milli məişət əşyalarından ibarət natürmortun tədris və estetik cazibədarlığı rəngkarlıq sinfi üzrə təlim-tərbiyə prosesinin fəal ilkin amilidir. Əsas məqsədimiz universitetlərin ikinci kurslarında milli məişət əşyalarının rənglə işlənməsi yollarını tələbələrə öyrətməkdir. Həmçinin, bu proses tələbələri orta ümumtəhsil məktəblərində tədris-tərbiyə işlərinə və müstəqil yaradıcılığa hazırlayır.

Rəngkarlıq üzrə qoyuluşlarda yersiz effektivliyə deyil, məzmunluluq, aydınlıq və sadəlik kimi ciddi tədris tələblərinin yerinə yetirilməsinə səy göstərmək lazımdır. Təsviri incəsənətin istənilən kompozisiyası kimi, bu qoyuluş da bütün elementləri bir-biri ilə uyğunlaşdırılmış təhlükəli malik olmalı, müxtəlif bucaqlardan baxıldıqda öz nizamlı gözəlliyini itirməməlidir.

Milli məişət əşyalarından ibarət natürmortun tədris və estetik cazibədarlığı rəngkarlıq sinfi üzrə təlim-tərbiyə prosesinin fəal ilkin amilidir.

Açar sözlər: natürmort, akvarel, işıq-kölgə, kalorit, lessirovka

Akif Hüseynov

Ganja State University
<https://orcid.org/0009-0006-4004-6603>
tunzalehuseyinova70@gmail.com

Ruqiyyə Tağıyeva

Ganja State University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0009-0002-7563-4676>
ruqiyye.tagiyeva87@mail.ru

Fətimə Vahidova

Ganja State University
<https://orcid.org/0009-0008-2278-8333>
wabiwova@mail.ru

Possibilities and Ways of Using National Life Items in Teaching Painting to Second-Year Students of the University

Abstract

A well-thought-out, well-organized still-life composition of national everyday objects (interior, plaster study of a head, etc.) reflects the objective laws of color and light in a clear and illustrative form. Such a still life, reflecting national everyday objects, undoubtedly creates a beautiful image and evokes positive emotions. Cultivating artistic taste through educational still lifes is highly effective. The educational and aesthetic appeal of a still life composed of national everyday objects is an active initial factor in the educational process in painting lessons.

Our main goal is to teach second-year university students how to work with national everyday objects using color. We also prepare them for educational activities and independent creative work in general education schools.

In painting compositions, it is necessary to strive not for unnecessary effectiveness but for the fulfillment of essential educational requirements such as meaningfulness, clarity, and simplicity. Like any composition in fine arts—which should also possess completeness, with all elements harmoniously coordinated—it should not lose its visual harmony when viewed from different angles. The educational and aesthetic appeal of a still life consisting of national household items is an active initial factor in the educational process of painting classes.

Keywords: *still life, watercolor, light and shadow, color harmony, glazing*

Giriş

İkinci kurslarda rəngkarlıq fənninin tədrisində milli məişət əşyalarından ibarət natürmort mövzusu üzrə dərs tapşırığını müəyyən edərkən, ümumi qəbul edilmiş qaydalar əsasında işləmək lazımdır. Hər natura qoyuluşu müəyyən konkret məqsəd daşıyır. “Sadədən mürəkkəbə” prinsipi rəhbər tutularaq, birinci kurslarda rəngkarlıq fənninin tədrisində milli məişət əşyalarından istifadə etmək məqsəduyğundur.

Milli məişət əşyalarından ibarət “Natürmort” mövzusu üzrə dərs tapşırığını müəyyən edərkən ümumi qəbul edilmiş didaktika prinsipləri əsas götürülməlidir: sistemlilik, ardıcılıq, əyanilik və təlimin başa düşülən olması (Bəşşasnov, 2002). Sistemlilik və ardıcılıq prinsiplərinə əsaslanaraq, hər dərs tapşırığını əvvəlki ilə uzlaşdırmaq lazımdır. Buradan daha bir şərt ortaya çıxır: hər tapşırıq tələbələr üçün başa düşülən olmalıdır. Müəllimlər isə buna çox vaxt riayət etmirlər. Tələbələr maraqlandırmağa çalışaraq, çox vaxt tapşırığı mürəkkəbləşdirir və natürmortda artıq predmetlər çox olur.

Tədqiqat

Rəngkarlıq fənninin tədrisi üzrə bədii-pedaqoji hazırlıq elmilik prinsipini ödəməli və praktika ilə bağlı olmalıdır. Buna görə də təsviri sənətin obyektiv qanunlarını öyrənən kursa müntəzəm olaraq və vaxtında əlavələr etmək vacibdir. Məsələnin qoyuluşunda müəllim “rəngin həmahəngliyi”, “tonun ağır və yüngüllüyü”, “rəng kontrastlığı” və s. anlayışları izah edir (Beschatsov, 2014).

Çox vaxt deyirlər ki, müəllim natürmortu necə tərtib edirsə, tələbələr də onu o cür çəkirlər.

İkinci kurslarda proqram üzrə verilmiş mövzular sulu boya (akvarel) ilə işlənir. Buna görə də rəssam-müəllim rəngkarlıq texnikasına yüksək səviyyədə yiyələnmişdir. Ümumiyyətlə, akvarel texnikası çətin, lakin çox cəlbədicə bir texnikadır. O, çox diqqətli olmağı və sürətlə işləməyi tələb edir. Rəssamın temperamenti burada yağlı boyakarlıqdan fərqli olaraq daha aydın və asan şəkildə əks olunur.

Akvarel rəngkarlığı texnikasının mənimsənilməsi məktəbdə işləmək üçün xüsusilə vacibdir – istər pedaqoji praktika kursları keçirilən dövrdə, istərsə də təsviri incəsənət müəllimlərinin müstəqil fəaliyyəti zamanı. Akvarel texnikası rəngkarlığı həm uzunmüddətli çoxseanslı qoyuluşlarda, həm də qısamüddətli etüdlər zamanı tətbiq etməyə imkan verir. İlk tapşırıqlardan başlayaraq texniki predmetləri mənimsəməyə yönəlmiş məşğələlər ətraf gerçəkliyi əks etdirən realist sənətin humanist ideyalarını ifadə etməyin üsul və vasitəsidir (Komesan'ya, 2012).

Akvarel rəngkarlığına yiyələnərkən naturanın realist təsvir qanunlarının öyrənilməsinə və işdə düzgün metodik ardıcılığın təmin olunmasına böyük diqqət yetirilir ki, tələbələr zəruri biliklər və professional savad əldə edə bilsinlər. Müəllim yalnız tapşırığın şərtlərini izah etməyi bacarmamalı, həm də şəxsi nümunə göstərərək natürmortun necə çəkiləcəyini praktik şəkildə nümayiş etdirməlidir. Bu, ondan akvarel texnikasının əsaslarına professional səviyyədə yiyələnməyi tələb edir.

Rəsm çəkmə texnikasının naturada əksinin böyük əhəmiyyəti var və o, etüddə emosional təəssüratın yaradılmasına ciddi təsir edir. Müəllim tələbələri fırça ilə işləməyin əsas texniki priyomları ilə tanış etməlidir. Onlara tədricən bir çalardan digərinə keçmək bacarığı, lessirovka yolu ilə rənglərin alınması və “yaş-yaş” işləmək öyrədilməlidir (Martin, 2014).

Kağız boya qatlarından keçən işığı əks etdirir. Buna görə də rəngkarlıqda kağız rəngin əsas optik ağırdıcısı sayılır; akvarelin palitrasında ağ rəng olmur. Çox vaxt rəngləri bir-birinin üzərinə nazik qatlarla yaxılma üsulu ilə qarışdırırlar. Bu üsulla müəyyən rəngi təkrar yaxmaqla onu gücləndirmək mümkündür, lakin işıqlıq dərəcəsini artırmaq olmaz, çünki hər yeni qat əvvəlkindən daha tutqun olur. Rənglərin mexaniki qarışdırılmasında olduğu kimi, yaxılma texnikasında da iki-üç boya ilə kifayətlənmək lazımdır ki, rəng tonu “çirklənməsin”.

Rənglər bir-birinin üzərinə yaxılmaqla qarışdırıldıqda hər əvvəlki qatın bir hissəsi açıq qalır. Bu zaman rənglər tam qarışmır; nəticədə, bəzi rənglər birgə, bəziləri isə ayrıca işləyir. Rənglərin optik qatışması ləkə və yaxımların canlılığı, şəffaflığı və rəng çalarlarının oynaqılığı ilə fərqlənən ümumi mürəkkəb rəng effekti yaradır.

Akvarel rəngkarlığının texnikası istər priyomlarına, istərsə də rənglərin tətbiq üsullarına görə mürəkkəb və rəngarəngdir. Akvarel üçün xarakterik olan lessirovka priyomuna baxaq (Polnoye rukovodstvo po risovaniyu, 2011).

Lessirovka akvarel rəngkarlığının ən çox yayılmış priyomlarından biridir. Bu, əvvəlki qatı açmadan ardıcıl olaraq bir rəng qatını digərinin üzərinə yaxmaqdan ibarətdir. Rəng qatları işıqlanaraq rənglərin optik qarışmasını yaradır və nəticədə yeni rəng tonu əmələ gəlir. Lessirovka texnikasında şəffaf, narin əzilmiş boyalardan istifadə edilir ki, rəssam bir neçə qat tətbiq edərkən ən dərindeki qatın da görünməsi mümkün olsun.

Lessirovka texnikasının bu xüsusiyyəti tərkib, zənginlik və parlaqlıq baxımından dolğun rənglər əldə etməyə imkan verir. Lessirovkadan çox ehtiyatla istifadə etmək lazımdır: rəngləri zəif məhlul şəklində çəkmək, fırçanı yaxşı islatmaq və əvvəlki qata toxunmamaq tələb olunur. İşə lokal rəngin çəkilməsindən başlamaq olar. Bunun üçün natura ilə onun təsviri arasında rəng oxşarlığını müəyyənəşdirmək və palitra üzərində əvvəlcədən uyğun rəngləri seçmək lazımdır. Predmetləri hələ bütün həcmdə göstərmədən yarımtonları, kölgələri və koloriti işləmək məqsədəuyğundur (Polnyy kurs akvareli).

Kölgəli tərəfləri tədricən gücləndirərkən rəngləri həddən artıq tündləşdirməmək, açıq yerləri isə tutqunlaşdırmamaq lazımdır, çünki boyanın tez-tez silinməsi rəngin parlaqlığının itməsinə gətirib çıxarır. İşin ilkin mərhələlərində detalları çəkmək deyil, əsasən böyük formanı aşkar etmək vacibdir. İlkin mərhələ bitdikdən sonra ümumi vəziyyəti tənqidi qiymətləndirmək lazımdır. Məsələn, birinci, ikinci və üçüncü planların necə göründüyü yoxlanılmalıdır. Əgər arxa plandakı predmet öz tonuna görə çox işıqlı və ya tutqundursa, zəruri düzəlişlər edilməlidir. Bundan sonra formanın detallaşdırılmasına keçmək olar. Ən mühüm predmetlər az mühümlərə nisbətən daha müfəssəl işlənməlidir. Arxa plandakı predmetlər isə bir çox hallarda ümumiləşmiş şəkildə qala bilər. Detallar üzərində iş bitdikdən sonra əsəri yekunlaşdırmaq, hissələr və bütöv kompozisiya arasında daha güclü vəhdət yaratmaq lazımdır (Shorokhov, 1979). Natürmort üzərində işin yekun mərhələsi yaradıcılıq prosesinin mühüm və məsul mərhələsidir. İlkin mərhələlərdə parlaq, işıqlı və dolğun rənglərdən istifadə edildiyi halda, yekun mərhələdə daha sakit tonlara üstünlük verilir. Əgər müəyyən rəng “çirklənməsi” müşahidə olunarsa, işi canlandırmaq üçün parlaq rənglər daxil etmək lazımdır.

Hər kağıza və ya hələ tam qurumamış rəngin üzərinə daha tutqun və ya açıq rəng elə çəkilir ki, yeni qat bir qədər yayıla bilsin. Bu üsulla işıqlı ləkələrin suda əks olunmasını və ipək parçanın incə qırıqlarını ifadə etmək mümkündür. Bu metod eskizlərin, sürətli layihələrin və etüdlərin hazırlanmasında istifadə olunur ki, naturadakı güclü ton və rəng nisbətləri ifadə edilsin.

“Yaş-yaş” işləmə metodu ilə bir rəngin tədricən başqasına keçməsi və ya bir rəngin müxtəlif çalarlarını almaq mümkündür. “Yaş-yaş” işləməyin bir çox üsulları vardır. Məsələn, orta işıq tonu tapılır və onunla müstəvinin və ya predmetin bir hissəsi örtülür (Verdiyev, 1988). Rəng tam qurumamışkən başqa çalar seçilərək əvvəlki rəngin üzərinə çəkilir. Rənglər bir-biri ilə qarışaraq tədrici keçid yaradır. Bu yolla kiçik sahədə rəngləri bir-birinə qatışdırmaq və bəzi yerlərdə əvvəlki tonları saxlamaq mümkündür.

“A lya prima” texnikasında rəng qarışığı lazımı gücdə bir dəfəlik – rəssamların dediyi kimi “a lya prima” – tətbiq edilir. Rəngin tonundan tam istifadə edilərək hər yaxım üçün ayrıca çalar hazırlanır. Akvarel rəngkarlığının digər texnikalarından fərqli olaraq, bu halda naturadakı tutqun tonlardan və intensiv rənglərdən başlamaq məqsədəuyğundur. Rənglərin tədrici keçidi bir rəng qatının digərinin yanına yaxılması ilə əldə edilir (bəzən bu qatlar bir-birini qismən örtür). Burada rənglərin bir-birini çox qat örtməsi, sonsuz düzəlişlər və dəqiqləşdirmələr tələb olunmur, lakin hər şeyi düzgün hesablayıb tətbiq etmək lazımdır (Yashukhin, 2012).

Rəngkarlıq üzrə bədii-pedaqoji hazırlıq elmlilik prinsipini ödəməli və praktika ilə bağlı olmalıdır. Buna görə də təsviri sənətin obyektiv qanunlarını öyrənən kursa müntəzəm olaraq və vaxtında əlavələr etmək lazımdır. Məsələnin qoyuluşunda müəllim “rəngin həmahəngliyi”, “tonun ağır və yüngüllüyü”, “rəng kontrastlığı” və s. anlayışları izah edir (Ali məktəblərdə natürmort tapşırıqlarının sulu boya (akvarel) ilə işlənməsi texnikası, 2013).

Nəticə

Əgər müəllim bu və ya digər bilikləri tələbəyə çatdırsa əlbətdə tədris prosesində hər hansı bir yenilik ola bilər.

Məqsədimiz universitetlərin ikinci kurslarında milli məişət əşyalarından ibarət natürmortun rənglə işlənməsi yollarının tələbələrə öyrətməkdən ibarətdir.

Tədris işinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyimizə imkan verir ki, tələbələrin rənglə (akvarel ilə) işlənməsi qaydalarının bilmələri tədris işinin keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ali məktəblərdə natürmort tapşırıqlarının sulu boya (akvarel) ilə işlənməsi texnikası. (2013). *Metodik vəsait*.
2. Bəşsasnov, N. P. (2002). *Jivopis': Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov*. Vlados.
3. Beschatsov, N. P. (2014). *Svetovaya grafika: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov*. Gumanitarnyy izdatelskiy tsentr VLADOS.
4. Komesan'ya, P. (2012). *Risuyem akvarel'yu*.
5. Martin, B. (2014). *Pravila risovaniya*. Popurin.
6. Polnoye rukovodstvo po risovaniyu. (2011). David Sanmigel'.
7. Polnyy kurs akvareli. (Tarix və nəşriyyat məlumatı göstərilmədiyi üçün natamam mənbədir).
8. Shorokhov, Ye. V. (1979). *Osnovy kompozitsii*. Prosveshcheniye.
9. Verdiyev, Ə. (1988). *Dəzgah rəngkarlığı*.
10. Viner, A. B. (2014). *Materialy zhivopisi (akvarel', guash', maslo)*. Iskustvo.
11. Yashukhin, A. P. (2012). *Zhivopis': Uchebnik*. Agar / Randevu–AM.

Daxil oldu: 02.06.2025

Qəbul edildi: 30.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/40-44>

Təhminə Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0001-2520-4371>

tehmene.aliyeva@quba.adpu.edu.az

Türklərin Qafqazdakı topluslara təsiri

Xülasə

Tarixən, Türkiyənin Qafqaza yaxınlığı mühüm mədəni mübadilələri asanlaşdırmış və bölgədəki müxtəlif etnik qruplar arasında türk ənənələrinin, dilinin və ictimai normalarının yayılmasına səbəb olmuşdur. Nəticə etibarilə, türk mədəni elementləri ilə yerli ənənələr arasındakı qarşılıqlı təsir yalnız ictimai kimliklərin formalaşmasına deyil, həm də sosial quruluşlara, idarəetməyə və qruplararası münasibətlərə təsir göstərmişdir. Bu tədqiqatda türk mədəni təcrübələrinin Qafqazın sosial toxumasına necə inteqrasiya olunduğunu göstərən konkret nümunələr araşdırılır. Həmçinin, bu qarşılıqlı təsirdən doğan gərginliklər və sinerjilər də təhlil olunur. Məqalə, Qafqazda türk təsirinin tarixi kontekstini, müasir dövrdəki təsirlərini və gələcək istiqamətlərini ədəbiyyat mənbələrinə əsaslanaraq tədqiqat, araşdırma və təhlil metodları vasitəsilə təqdim edir.

Açar sözlər: *tarix, mədəniyyət, türklər, Qafqaz, ictimai dinamika*

Tahmine Aliyeva

Guba Branch of Azerbaijan State Pedagogical University

PhD in History

<https://orcid.org/0009-0001-2520-4371>

tehmene.aliyeva@quba.adpu.edu.az

Turkish Culture in the Caucasus Region and Its Social Dynamics

Abstract

Historically, Turkey's proximity to the Caucasus has facilitated significant cultural exchanges and led to the spread of Turkish traditions, language, and social norms among various ethnic groups in the region. As a result, the interaction between Turkish cultural elements and local traditions has not only shaped social identities but also influenced social structures, governance, and intergroup relations. This analysis examines specific case studies that illustrate how Turkish cultural practices have been integrated into the social fabric of the Caucasus, while also addressing the tensions and synergies arising from such interactions. The paper employs research, analysis, and interpretation methods to explore the historical context, contemporary influences, and future trajectories of Turkish influence in the Caucasus based on relevant literature sources.

Keywords: *history, culture, Turks, Caucasus, social dynamics*

Giriş

Türk mədəniyyətinin Qafqaz bölgəsinə təsirinin araşdırılması yalnız tarixi bir prosesi deyil, eyni zamanda regionun sosial-siyasi, mədəni və etnik quruluşuna dərin şəkildə nüfuz etmiş çoxşaxəli qarşılıqlı təsirləri üzə çıxarır. Qafqaz tarix boyu geosiyasi mövqeyinə görə Asiya ilə Avropa arasında körpü rolunu oynamış, bu işə müxtəlif sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin və inancların qarşılıqlı təmasda olmasına şərait yaratmışdır. Türk xalqlarının bu bölgəyə köçləri və uzunmüddətli təsiri nəticəsində Qafqazın ictimai strukturu yalnız demoqrafik deyil, həm də mədəni, dil və iqtisadi baxımdan dərin dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, türk mədəni elementləri Qafqaz xalqlarının həyat tərzinə, dəyərlər sistemə və ictimai kimliyinə mühüm təsir göstərmişdir. Türk mədəniyyəti dil, ədəbiyyat, musiqi, mətbəx, xalq inancları və idarəçilik anlayışı kimi müxtəlif sahələrdə Qafqaz toplumlarında qalıcı izlər buraxmışdır. Xüsusilə türk dillərinin bölgədə yayılması və yerli dialektlərlə qarşılıqlı təsiri yalnız dil müxtəlifliyini artırmamış, həm də mədəni ünsiyyətin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu proses nəticəsində türk və Qafqaz kimlikləri arasında qarşılıqlı mədəni sintez yaranmış, hər iki tərəfin ənənələri və həyat təzləri zamanla bir-birini zənginləşdirən bir bütövlüyə çevrilmişdir.

Tədqiqat

Məlumatlar göstərir ki, türk mədəniyyəti Qafqazda etno-mədəni kimliklərin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə Rusiya və İran kimi böyük dövlətlərin region üzərində təsir siyasətləri fonunda türk mədəniyyətinin qoruyucu funksiyası yerli xalqların öz milli-mədəni dəyərlərini saxlamaqlarına yardım etmişdir. Türk xalqlarının bölgəyə gətirdiyi ictimai təşkilatlanma formaları, ənənəvi idarəçilik modelləri və həmrəyliyə əsaslanan yaşam təzləri Qafqazda sosial sabitliyin yaranmasına mühüm töhfə vermişdir.

Bu kontekstdə türk mədəni təsirinin qiymətləndirilməsi yalnız keçmişin araşdırılması deyil, həm də müasir dövrün sosial və mədəni reallıqlarını anlamaq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Qafqazda türk varlığı bu gün də ictimai yaddaşda və mədəni praktikalarda öz təsirini göstərməkdə davam edir. Bu təsir bölgə xalqları arasında ortaq tarixi şüur, mədəni yaxınlıq və mənəvi bağlılıq hissələrini gücləndirir. Beləliklə, türk mədəni təsiri sadəcə mədəni ötürmə prosesi deyil, həm də regional sülh, sabitlik və əməkdaşlıq baxımından diqqətəlayiq bir amildir.

Nəticə etibarilə, bu tədqiqat tarixi mənbələr, arxeoloji materiallar və mövcud ədəbiyyat əsasında türk mədəniyyətinin Qafqazda necə formalaşdığını, hansı istiqamətlərdə təsir göstərdiyini və bu təsirin müasir dövrdəki izlərini araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyur. Bu yanaşma təkcə türk-qafqaz münasibətlərinin tarixi təməlini deyil, həm də mədəni qarşılıqlı əlaqələrin davamlılığını təhlil edərək elmi ədəbiyyata orijinal töhfə verir. Beləliklə, türk mədəniyyətinin Qafqaz toplumları üzərindəki çoxşaxəli təsiri həm tarixi, həm də müasir kontekstdə yenidən qiymətləndirilir və gələcək araşdırmalar üçün geniş elmi çərçivə formalaşdırılır.

Qafqazda türk dilinin və ədəbiyyatının təsirləri

Türk dili Qafqaz bölgəsindəki yerli icmalar arasında mühüm inkişaf aləmi etmiş və mədəni mübadilə ilə dil müxtəlifliyinin zəngin bir mənzərəsini əks etdirmişdir (*Qafqaz xalqları*, 2025). Noqay türkcəsi kimi müxtəlif dialektlər Dağıstan, Çeçenistan və Karaçay-Çərkəz Respublikasında danışılmaqda olub, həm Şimali, həm də Cənubi Qafqazda türkcə danışan əhəlinin mövcudluğunu göstərməkdədir (Peler, 2013).

Bu dil təsiri yalnız gündəlik ünsiyyətlə məhdudlaşmır; eyni zamanda sosial kimlikləri və icmalararası münasibətləri də formalaşdırır. Türk söz ehtiyatının və ifadələrinin yerli dialektlərə inteqrasiya olunması, türk xalqları ilə Qafqazda yaşayan müxtəlif etnolinqvistik qruplar arasında uzun müddət davam edən mədəni əlaqələri vurğulayaraq, bölgə sərhədlərini aşan ortaq bir mədəni irsi təşviq edir.

Türk mədəniyyətinin Qafqaz bölgəsinin regional ədəbiyyatına töhfələri diqqətəlayiq və çoxşaxəlidir. XIX əsrdə bölgənin ədəbi ənənələrini qorumaq və tanıtmada mühüm rol oynayan müxtəlif türk xalq ədəbiyyatı toplusu formalaşmışdır (Tan, 2019). Bu ədəbi töhfələr şeir, hekayəçilik və xalq dastanları kimi janrları əhatə edərək Qafqazın mədəni mənzərəsini zənginləşdirmişdir. Türk ədəbiyyatının təsiri yerli hekayələrdəki mövzularda və motivlərdə əks olunmuş, ortaq tarixi təcrübələri və mədəni dəyərləri əks etdirmişdir. Bu ədəbi dialoq yalnız regional ədəbi irsi inkişaf etdirməklə qalmamış, həm də ortaq hekayəçilik ənənələri vasitəsilə müxtəlif icmalar arasında birliyə və mədəni həmrəyliyə töhfə vermişdir.

Şifahi ənənələrin qorunması Qafqazda türk mədəni təsirinin mühüm bir aspekti olaraq qalmaqdadır (Subaşı, 2021). Şimali Qafqaz xalqlarının şifahi ənənəsində yer alan qəhrəmanlıq dastanları — *Nart dastanları*, türk mədəni elementləri ilə iç-içə keçmiş zəngin irsi təmsil edir. Şifahi ənənələr dəyərləri, tarixi və kimliyi nəsildən-nəslə ötürən vasitə rolunu oynayır və dəyişən sosial şəraitlərə baxmayaraq mədəni irsin davamlılığını təmin edir (Akça, 2023). Türk motivlərinin və təsvirlərinin

daxil edilməsi bu şifahi ənənələri daha da zənginləşdirərək bölgənin mədəni mozaikasının daha geniş anlaşılmasına töhfə verir.

1.1. Türklərin Qafqaz mətbəx ənənələrinə təsiri və onun əhəmiyyəti

Qafqaz bölgəsinin mətbəx ənənələri zəngin və rəngarəngdir və bu, bölgənin mədəni irsini əks etdirən müxtəlif məşhur yeməkləri və inqrediyentləri özündə birləşdirir. Ən diqqətəlayiq yeməklərdən biri unikal dadı və qida dəyəri ilə tanınan, bir çox yerli mətbəxin əsas qidası olan əzilmiş lobya yeməyidir (Berfender, 2025). Digər məşhur inqrediyentlər arasında bölgədə geniş istifadə olunan ısırğan otu, qara kələm və balqabaq çiçəyi kimi tərəvəzlər mövcuddur. Həmçinin təndir kababı və haşlanmış ət kimi yeməklər bölgədə kənd təsərrüfatı və heyvandarlığın əhəmiyyətini vurğulayaraq mətbəx mədəniyyətində mühüm yer tutur (Yıldırım & Oğan, 2024).

Bu məhsulların birləşməsi yalnız Qafqaz mətbəxinin özünəməxsus ləzzətlərinə töhfə vermir, həm də bölgənin kənd təsərrüfatı ənənələrini və yerli resurslarını əks etdirir. Qida vasitəsilə mədəni mübadilə Qafqazda etnik sərhədləri aşan mühüm bir proses olmuşdur (Seçim, 2022). Fərqli etnik qruplar arasında yeməklər müəyyən qədər fərqli olsa da, əsas bişirmə üsulları və ləzzətlər diqqətəlayiq dərəcədə oxşardır.

Bayramlar və yeməklə bağlı mərasimlər Qafqaz mətbəx ənənələrinin ayrılmaz hissəsidir. Bu tədbirlər zamanı təqdim olunan yeməklər – harşıl (ısırğan yeməyi) və agudırşı (əzilmiş lobya yeməyi) – qonaqpərvərliyin və icma ruhunun simvolu kimi qəbul olunur (Yıldırım & Oğan, 2024). Bu cür görüşlər yalnız mədəni bağları möhkəmləndirmir, həm də gənc nəsillər üçün ənənəvi yeməkləri və onların arxasındakı hekayələri öyrənmək imkanı yaradır. Nəticə etibarilə, Qafqazda yemək sadəcə qida deyil; bu canlı bölgəni yurd adlandıran xalqların tarixini, kimliyini və sosial bağlarını ifadə edən dəyərdir.

1.2. Türklərin Qafqaz bölgəsinin ənənəvi musiqisi və rəqsinə təsiri

Qafqaz bölgəsinin ənənəvi musiqisi türk mədəniyyətinə xas zəngin alət müxtəlifliyini nümayiş etdirir (*Qafqaz musiqisi*, 2025). Bu alətlər arasında xamil, açpın və sıbızgı kimi nəfəs alətləri bölgənin musiqi irsinin ötürülməsində mühüm rol oynayır (Koçkar & Koçkar, 2019). Bu alətlər yalnız fərqli səslər çıxarmaqla qalmır, həm də onları çalan icmaların mədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Qafqazın ənənəvi rəqs üslubları türk mədəni ifadəsinin və kimliyinin əsas komponentlərindəndir (*Qafqaz rəqsləri nələrdir? Tarixi və mədəni inkişafı*, 2025). Bu rəqslər adətən mürəkkəb hərəkətlər və incə geyim tərzləri ilə seçilir; qadınlar uzun libaslar geyinir, kişilər isə fes və ya ənənəvi baş geyimləri ilə bəzənirlər. Rəqslər — “Şeyx Şamil”, “Qazax” və “Şəkər Uşağı” kimi janrlara bölünür. Bu rəqslərin ifası ortaqlıq mədəni irsin qeyd olunması ilə birlikdə icma və mənsubiyyət hissini gücləndirir.

Musiqi Qafqaz xalqları arasında icma kimliyinin formalaşmasında həyati rol oynayır (Yücel, 2024). Bu, mədəni dəyərlərin, ənənələrin və hekayələrin ifadə olunduğu və paylaşıldığı bir məkandır. Musiqi ilə sıx əlaqəli olan şifahi poeziya ənənəsi icmaların tarixi və təcrübələrini qorumaqda mühüm vasitə olmuşdur (Minavarkızı & Turan, 2016). Beləcə, musiqi həm mədəni yaddaşı yaşadır, həm də müasir dövrdə kimlik və mənəvi bağlılıq üçün bir körpü yaradır (*Türk mədəniyyətinin bəzi ünsürləri üzərinə dəyərləndirmələr*, 2025).

Nəticə

Qafqazda türk dövlətlərinin və idarəçilik formalarının yaranması tarixən bölgənin siyasi mənzərəsini formalaşdırmaqda mühüm rol oynamışdır. Türk tayfaları bölgəyə köçərək müxtəlif idarəetmə sistemləri yaratmış, bu da həm bölgənin idarə olunmasını asanlaşdırmış, həm də müxtəlif türk qrupları arasında birlik və siyasi sabitlik yaratmışdır.

Türk tayfalarının hərbi strategiyaları və mühüm döyüşlərdəki taktikaları onların Qafqazda hakimiyyətlərini möhkəmləndirmələrinə imkan yaratmışdır. Bu strateji yanaşma bölgənin geosiyasi dinamikasına təsir göstərərək, qonşu qüvvələr arasındakı güc balansını dəyişdirmiş və Qafqaz tarixinin gedişatını formalaşdırmışdır.

Qafqaz bölgəsində türk mədəniyyətinin mürəkkəb toxuması zəngin tarixi irs, canlı dil əlaqələri və müasir sosial qarşılıqlı təsirlərdən ibarətdir. Osmanlı imperiyasının genişlənməsi bu ortaqlıq irsin

bariz sübutu kimi xidmət edən tarixi abidələr qoymuşdur. Türk dili yalnız müxtəlif qruplar arasında ünsiyyəti asanlaşdırmaqla qalmamış, həm də ədəbiyyat vasitəsilə yerli hekayələri zənginləşdirmiş və dil müxtəlifliyi içərisində bir birlik duyğusu formalaşdırmışdır.

Bu gün türk diasporası inkişaf etməyə davam edir, incəsənət, musiqi və sosial quruluşlarda müşahidə olunan unikal mədəni sinerjiyə töhfə verir. Mədəniyyətlərarası nikahlar və ənənələrin qarışması bu qarşılıqlı təsirin davamlılığını nümayiş etdirir. Bu sosial dinamikalar inkişaf etdikcə türk mədəniyyətinin davamlı təsirini və bölgənin kimliyinin formalaşmasındakı rolunu bir daha önə çıxarır.

Qafqaz mətbəx ənənələrinin zəngin toxuması, əsrlər boyu davam edən tarixi əlaqələr, ticarət və miqrasiyalar nəticəsində türk mədəniyyətinin təsiri ilə sıx bağlı olmuşdur. Türk xalqları tərəfindən gətirilən ədviyyatlar, inqrediyentlər və bişirmə texnikaları yalnız ənənəvi Qafqaz yeməklərini zənginləşdirməmiş, həm də bölgənin mətbəx kimliyini formalaşdırmışdır.

Qloballaşan dünyanın reallıqları fonunda bu kulinariya ənənələrinin qorunması daha da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türk və Qafqaz mətbəxlərinin sintezini qeyd etmək və təşviq etmək söyləri bölgə xalqları arasında kimlik və davamlılıq duyğusunu gücləndirərək, zəngin qastronomik irsin gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edir. Nəticə olaraq, türk və Qafqaz xalqları arasındakı mətbəx mübadiləsi, mədəni əlaqənin və ictimai həmrəyliyin rəmzi kimi qidanın birləşdirici gücünü nümayiş etdirir.

Bir çox icmalar öz qədim ənənələrini canlandıraraq irslərini qorumağa çalışır, ifalarında türk musiqi üslubları və rəqs texnikalarına yer verir. Bu dirçəliş sadəcə keçmişə nostalji dönüş deyil; əksinə, türk və Qafqaz ənənələri arasındakı davam edən mədəni dialoqun canlı təzahürüdür. Ənənəvi mərasimlərdə oxunan mahnılar və oynanan rəqslər bu əlaqələri vurğulayır və türk təsirinin əsrlərlə davam edən sənət formalarının yaşamasına necə təkan verdiyini nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Akça, S. (2023). Ənənəvi mədəniyyətin təbii irs ərazilərinin qorunması və davamlılığına təsiri: Çərkəz mədəniyyətinin nümunəsi. *Journal of Culture Studies*, (16), 258–268.
2. Aşamezh, H. (1968). Qafqaz dilləri. *Qafqaz mədəniyyəti jurnalı*, 9(38), 9–13.
3. Berfender. (2012). *Qafqaz xalqları mətbəxi*. <http://berfendber.blogspot.com/>
4. Çam, Y. (2004). *Qafqazdan Türkiyəyə köçlər və Kocaeli bölgəsində məskunlaşma*. <https://www.ticaret.edu.tr/uploads/yayin/dergi/d1/M00014.pdf>
5. Kanat, S. (2011). *1864-cü il Qafqazın Osmanlı İmperiyasına köçü* (Magistrlik dissertasiyası, Atatürk Universiteti).
6. Koçkar, M. T., & Koçkar, A. A. (2019). Mərkəzi Avropadan Anadoluya bir alətin yeni kimliyi: Çərkəz harmonikası. *Folklor Akademiyası Jurnalı*, 2(3), 440–469.
7. Kuşko, M. (1965). Qafqaz xalqları. *Qafqaz mədəniyyət jurnalı*, 2(7), 6–11.
8. Məmmədova, A. (2024). *The politics of Ottoman Empire in Southern Region: Ottoman–Safavi parallelində (arxiv sənədləri nümunəsində)*. <https://ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2024/06/52-ArzuMemmedova.pdf>
9. Minavarkızı, A. P., & Turan, F. A. (2016). Türk xalqlarının folklorunda musiqi alətləri və onlar haqqında mifik rəvayətlər. *Bilig*, (78), 309–326.
10. Öngören, H. (2005). *Qlobal mədəniyyətin kimlik transformasiyasına təsirləri: Universitet gənclərinin tədqiqatı* (Nəşr olunmamış doktorluq dissertasiyası). İstanbul Universiteti.
11. Peler, G. Y. A. (2013). Qafqazda türk dialektlərinin funksiyaları. *Qara Dəniz Araşdırmaları*, (36), 163–188.
12. Seçkin, Y. (2022). Qafqaz Türklərinin kulinariya mədəniyyəti üzrə keyfiyyətli araşdırma. *11-ci Beynəlxalq Mədəniyyət və Sivilizasiya Konfransı*. https://www.researchgate.net/publication/359195648_
13. Subaşı, S. (2021). Qafqaz xalqlarının maraqlı adət-ənənələri. *Lacivert Dergi*. <https://www.lacivertdergi.com/soylesi>
14. Tan, N. (2019). Qafqazda 19-cu əsrdə türk xalq mədəniyyəti topluları. *Türk Dünyası Dili və Ədəbiyyatı Dergisi*, 259–264.

15. Taşağıl, A. (2021). Qafqazın qədim tarixində türklər.
<https://www.lacivertdergi.com/dosya/2021/01/27/>
16. Tavkul, U. (2001). Osmanlı imperiyasında Qafqaz mühacirlərinin köləlik institutuna yanaşması. *Bilig*, 33–54.
17. Tekdemir, A. (2022). *Çərkəz mətbəxində nəsillər boyu dəyişikliklər* (Magistrlik dissertasiyası, Sakarya Tətbiqi Elmlər Universiteti).
18. Tellioglu, İ. (2017). Qafqazda türk varlığının başlanğıcı haqqında. *Vakanüvis-International Journal of Historical Research*, 2(Special Issue), 558–575.
19. Türk Migration. (2025). https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_g%C3%B6%C3%A7leri
20. Türk mədəniyyətinin bəzi elementləri üzrə qiymətləndirmələr. (2025).
<https://www.sdeakademi.org/turk-kulturunun->
21. Yapa, E. (2008). *1991-ci ildən sonra Türkiyənin Qafqaz və Orta Asiyada rolu* (Magistrlik dissertasiyası, Kocaeli Universiteti).
22. Yıldırım, B. E., & Oğan, Y. (2024). Şimali Qafqaz regionu cəmiyyətlərinin kulinariya mədəniyyətlərinin tədqiqi. *Artvin Çoruh Universiteti Beynəlxalq Sosial Elmlər Jurnalı*, 10(Qafqaz Araşdırmaları Xüsusi Sayı), 36–54.
23. Yıldız, Y. (2021). 15–19-cu əsrlərdə Osmanlı İmperiyasının Çərkəzdə İslamı yaymaq siyasəti. *Qara Dəniz Tədqiqat İnstitutu Jurnalı*, 7(13), 275–285.
24. Yücel, H. (2024). Türk diasporasında Çərkəz musiqi mədəniyyəti. *Sosial Elmlər Jurnalı*, 65(65), 83–92.

Daxil oldu: 18.04.2025

Qəbul edildi: 26.08.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/45-63>

Müşfiq Çobanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

“Koroğlu” eposunun yaranma tarixi, coğrafiyası, nəşri, tədqiqi və təbliği

Xülasə

Məqalədə məşhur Azərbaycan xalq və qəhrəmanlıq eposlarından olan *Koroğlunun* yaranma tarixi, coğrafiyası, nəşri, tədqiqi və təbliği bir daha araşdırılır. Göstərilir ki, *Koroğlu* eposunun yaranma tarixi olduqca qədim, əhatə etdiyi coğrafi ərazi isə çox genişdir. Həmçinin, eposun nəşr və tərcümə tarixi zəngin və önəmli olduğu kimi, onun tədqiqat və təbliğat sahəsi də geniş və əhatəlidir.

Koroğlu eposunun Qafqaz versiyasının ilk olaraq Azərbaycan ərazisində yaranması, daha sonra qardaş və qonşu xalqlar arasında məşhur olması, o cümlədən türkmən, gürcü və digər xalqların yaddaşında əbədiyyət qazanaraq ordan da Türkünə, Turan ellərinə, eləcə də Avropaya və bütün dünyaya yayılması vurğulanır. Xatırlanır ki, *Koroğlu* eposunda baş verən hadisələrdə qonşu Gürcüstanın da adı keçir. Bu eposun müxtəlif variantlarında və versiyalarında, eləcə də süjet və təsvirlərində bu yerlərin də tərənnümünə rast gəlinir.

Həm də ona görə ki, tarix boyu qədim türk torpağı olan Borçalı məhz bu ərazidə yerləşir. Soydaşlarımızın min illərlə gürcülərlə iç-içə ərazidə mehriban yaşaması onları daha da yaxınlaşdırır. *Kitabi Dədə Qorqud*, *Aşıq Qərib*, *Əsli və Kərəm*, *Qaçaq Kərəm* və digər dastanlarda olduğu kimi, *Koroğluda* da Tiflis və Gürcüstanın digər ərazilərinin təsvirlərinə geniş yer verilir.

Eposda hadisələrin bir hissəsi məhz burada – Gürcüstanda cərəyan edir. Gürcüstanın müsbət obrazı, təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü, şübhəsiz ki, xalqlarımız arasındakı dostluq və qarşılıqlı etimaddan qaynaqlanmışdır. Eposun gürcü ədəbiyyatına təsiri də araşdırılır. Bu mövzuda yazılmış çoxsaylı gürcü poeziyası, nəsr və dramaturgiyasından nümunələr tədqiqata cəlb olunur.

Bir sözlə, *Koroğlunun* öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği həm də Azərbaycan və gürcü xalqları arasındakı dostluğun daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişafına xidmət edir. Eyni zamanda, bu proses ümumtürk folklorşünaslığının, ümumtürk ədəbiyyatşünaslığının və Qafqazşünaslığın inkişafına böyük töhfələr verir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlinir ki, *Koroğlunu* təhlil və tədqiq edən yüzlərlə elmi məqalə, ədəbi-bədii əsər yazılmış, çoxsaylı tədqiqat işləri aparılmış, yüzlərlə monoqrafiya nəşr edilmişdir. Yüzillərlə davam edən *Koroğlu* axtarışları genişləndikcə, *Koroğlu* tədqiqatı dərinləşdikcə, yeni-yeni elmi nailiyyətlər əldə edildikcə, həm koroğluşünaslıq, həm folklorşünaslıq, həm də ədəbiyyatşünaslıq daim inkişaf etmiş və daha da zənginləşmişdir.

Məhz elə buna görə də *Koroğlumuz* bu gün də yaşayır, sabah da yaşayacaq!

Açar sözlər: Azərbaycan xalq dastanları, qəhrəmanlıq dastanları, aşıq, yaradıcılıq, qaçaqlıq, *Koroğlu*, Tiflis, gürcü, dastan, motiv, süjet, təsvir

Mushfig Chobanov
Azerbaijan Technical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

The History, Geography, Publication, Research, and Promotion of the Epic Koroglu

Abstract

The article examines the history of the creation, geography, publication, research, and dissemination of the famous Azerbaijani folk and heroic epic *Koroglu*. It is shown that the epic's origins are ancient, its geographical scope is broad, and its publication and translation history is rich and important; likewise, the scope of its research and dissemination is wide and extensive. It is emphasized that the Caucasian–Anatolian version of the *Koroglu* epic was first formed in Azerbaijan, then became famous among fraternal and neighboring peoples, gaining immortality in the memories of the Turkmen and Georgian peoples, and from there spread to Turkestan, the Turanian peoples, as well as to Europe and the whole world. It is recalled that in the events described in the epic *Koroglu*, neighboring Georgia is also mentioned; in various variants and versions of this epic, as well as in its plots and descriptions, we encounter the glorification of these places. This is also because Borchaly, an ancient Turkic land throughout history, is located in this area, and the fact that our compatriots have lived in close contact with Georgians for thousands of years brings them even closer. As in the epics *The Book of Dede Korkut*, *Ashiq Garib*, *Asli and Kerem*, *Gachag Kerem*, and others, in *Koroglu* there is extensive description of Tbilisi and Georgia. Part of the events in the epic take place precisely here—in Georgia. The positive image of Georgia in the epic, and the description and glorification of its natural beauties, undoubtedly stem from the friendship and mutual trust between our peoples. The influence of the epic on Georgian oral and written literature is investigated. A large number of examples from Georgian poetry, prose, and drama written on this topic are included in the study. In short, the study, research, and dissemination of the epic *Koroglu* serve to further strengthen the friendship of the Azerbaijani and Georgian peoples and to develop Azerbaijani–Georgian literary relations at a higher level. At the same time, it is noted that general Turkic folklore studies, as well as general Turkic literary studies, have also, in a certain sense, made great contributions to the development of ghazal studies. As a result, it can be concluded that hundreds of scientific articles analyzing and studying the *Koroglu* epic have been written; hundreds of literary and artistic works have been dedicated to it; hundreds of research works have been conducted; hundreds of monographs have been published; and as the search for *Koroglu* carried out over centuries has expanded, as *Koroglu* research has deepened, and as new scientific achievements have been attained, *Koroglu* studies, folklore studies, and even literary studies have constantly developed and become richer. That is why our *Koroglu* lives today and will live tomorrow!

Keywords: Azerbaijani epics, folk epics, heroic epics, ashug, creativity, fugitive, *Koroglu*, Tbilisi, Georgian, writer, work, epic, motif, plot, description

Giriş

Tarix boyu bütün qədim xalqların həyatında və şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da ruhundan süzülüb gələn, özünəməxsus ənənələrə malik olan zəngin və tükənməz folklorunda qəhrəmanlıq, dostluq, qonşuluq münasibətləri xüsusi yer tutur. Xalqın heç bir sərhəd tanımayan bədii düşüncəsində, tarixi keçmişini, maddi və mənəvi mədəniyyətini özündə daşıyan şifahi xalq ədəbiyyatında qonşu xalqların dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşadığını görürük. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə də, xalq dastanlarımızda da eynilə belədir. Elə buna görə də, Azərbaycan xalq dastanları tarixən bütün dünya xalqlarının, o cümlədən, qonşu və qardaş gürcü xalqının da nəzər-diqqətini daim özünə cəlb etmişdir. Təsadüfi deyil ki, gürcü ziyalıları XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycan aşıqlarının əsərlərini, xalq qoşmalarını, bayatılarını, atalar sözlərini həm öz ana dillərinə tərcümə etmiş, həm də gürcü əlifbası ilə yazıya köçürmüşlər. Bir çox gürcü xanəndələri tərəfindən uzun illər məclislərdə oxunmuş həmin qoşma və mahnıların əlyazmalarının bir qismi indi də akademik S.Canaşya adına Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində və akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutunda saxlanmaqdadır (Çobanov, 1972).

Eyni zamanda, iç-içə mehriban yaşamaları səbəbindən çox yaxşı tanıdıqları Azərbaycan xalqının həyatına, folkloruna, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə daha yaxşı bələd olduqlarından, gürcü xalqının bir çox söz ustaları, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimləri qonşu Azərbaycan xalqının həyatını öz əsərlərində zaman-zaman bu və ya digər şəkildə təsvir və tərənnüm etmişlər. Bu təsvir və tərənnümlər istər gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də gürcü yazılı ədəbiyyatında, gürcü poeziyasında, gürcü nəsrində, xüsusilə də gürcü dramaturgiyasında geniş şəkildə ehtiva olunmuşdur. Bu ehtiva iki dost və qonşu xalqın, eləcə də qədim tarixə və zəngin ədəbi dostluq əlaqələrinə malik olan ədəbiyyatlar arasındakı yaxınlıqdan irəli gəlmiş, onların dostluq, qonşuluq və qardaşlıq şəraitində yaşamaları bədii düşüncəyə də sirayət etmişdir.

Tədqiqat

Tarixi keçmişə nəzər yetirdikdə görürük ki, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluq münasibətləri *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanından üzü bəri bədii düşüncədə dərin iz qoymuş və özünə əbədiyyət qazanmışdır. Sözsüz ki, burada Borçalı faktoru da mühüm rol oynayıb. Çünki, tarix boyu məhz bizim əcdadlarımız, ulu babalarımız olan türk qəbilə və tayfalarının məskunlaşıb yaşadıkları qədim Borçalı mahalı da indiki Gürcüstan ərazisində yerləşir. Yüz minlərlə soydaşımızın min illərlə gürcü xalqı ilə eyni ərazidə iç-içə yaşaması onları daha da yaxınlaşdırır. Bu dostluq münasibətlərinin təzahürü gürcü xalqının Azərbaycan xalqına, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, xüsusilə də Azərbaycan xalq dastanlarına olan münasibətdə də özünü açıq-aydın şəkildə göstərir.

Gürcülərin Azərbaycan xalq dastanlarına marağı ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, həmin dastanların bir çoxunda, o cümlədən elə *Kitabi-Dədə Qorqud*da, *Koroğlu*da, *Qaçaq Kərəm*, *Aşıq Qərib*, *Əsli və Kərəm*, “Gürcü qızınan Qaçaq Kərəm”, “Məhəmməd və gürcü qızı”, “Mirqasım və gürcü qızı”, “Pəri xanım və gürcüstanlı”, *Tahir-Zöhrə* və bir çox başqa dastanlarımızda hadisələrin müəyyən hissəsi məhz indiki Gürcüstan ərazisində, xüsusilə də Tiflisdə, Borçalıda, Başkeçiddə, Bolulusda, Qarayazıda, Qaraçöpdə, eləcə də azərbaycanlıların yığcam halda yaşadıkları digər bölgələrdə cərəyan edir. Dastanların süjet xəttində Gürcüstan təsvirlərinə də geniş yer verilmişdir.

Dastanlarda həm dastançılıq sənəti mövzunun əsasını təşkil etmiş, həm də Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixi talelərinin bir-birinə yaxınlığı, həmin xalqlar arasında tarixən ailəvi qohumluğun mövcudluğu və onun bədii əsərlərdə, xüsusilə də dastanlarda xalqlar dostluğu ideyasının yayılması daim diqqət mərkəzində olmuşdur. *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanının akademik nəşrinə görkəmli folklorşünas alimlər F. Zeynalov və S. Əlizadə tərəfindən yazılmış “Tükənməz xəzinə” adlı ön sözdə dastanın coğrafiyası haqqında söhbət açılkən Gürcüstanın da adı çəkilir. Vurğulanır ki, dastanda “Abxaziya, Baş Açıq, Ermənistan, Gürcüstan, Qafqaz, Oğuz eli, Taş Oğuz, Türkünstan, Ağca qala, Alınca, Ağg hasar, Dərbənd, Trabzon, İstanbul, Qaraçıq dağı, Ala dağı, Qara dəniz, Dərəşam və s. haqqında tutarlı məlumatlar var” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, p. 28).

Kitabi-Dədə Qorqud olduğu kimi, digər dastanlarımızın bir çoxunda, o cümlədən Azərbaycanın ən məşhur xalq eposlarından olan *Koroğlu* eposunun da süjet xəttində, dastanda baş verən hadisələrdə Gürcüstanın və onun müxtəlif bölgələrinin təsvirlərini açıq-aydın şəkildə görürük. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi yeri olan *Koroğlu* eposu xalqımızın ən qədim qəhrəmanlıq eposlarından biri olmaqla yanaşı, həm də ən gözəl məhəbbət dastanıdır.

Xalq qəhrəmanı Koroğlunun Çənlibeldə məskən salıb buradan düşmənlərinin yaşadığı ayrı-ayrı bölgələrə səfərlərindən bəhs edən çoxsaylı qollardan təşkil olunmuş dastanda Koroğlunun Nigara (türkmən variantında Ağ Yunus, qazax və özbək variantlarında Ağ Yunis, Miskal Pəri, Gülnar Pəri, Gülnar-Ay...) məhəbbətinin bədii ifadəsi elə onun igidliyi, cəsarəti və düşmənlərə nifrəti qədərdir. Koroğlunun misri qılıncının bədii-estetik cazibəsi də elə onun sazının-sözünün bədii-estetik cazibəsi ilə eynilik təşkil edir.

Koroğlunun janrı elmi ədəbiyyatda əsasən Azərbaycan aşığılarının epik yaradıcılığının məhsulu kimi müəyyənləşdirilsə də, dastandakı lirika qətiyyəən onun geniş epik mənzərəsinin kölgəsində qalmır, səhifədən səhifəyə (qoldan qola) keçdikcə həmin epikliklə yanaşı addımlayır. Eposun “Koroğlunun Toqat səfəri”, “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Koroğlunun Türkmən səfəri”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Aşıq Cünun”, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” və s. qolları müstəqil əsər kimi ifa olunan bitkin süjetli dastanlardır.

Qollarının hər birində nəsr və nəzm hissələrinin bir-birini izləməsi şəklində qurulmuş *Koroğlu* eposu ortaq türk abidələri arasında həqiqətən də nəsrin və nəzmin poetik vüsəti, mündərcətinin çoxcəhətliliyi etibarilə xüsusi bədii-estetik və milli-mənəvi çəkiyə malik böyük və dəyərli bir yaradıcılıq nümunəsidir. Eposda lirik-poetik nümunələrin əksəriyyətini xalq şeirinin dastanlarda istifadə edilən üç forması – bayatı, qoşma və gəraylılar təşkil edir. Bir sözlə, dünya folklorunda *Koroğlu* qədər çoxsaylı variant və versiyalara malik ikinci bir eposun yoxluğu da bu dastanın nə qədər möhtəşəm bir tarixi abidə olmasını bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2012-ci il fevralın 22-də Bakı şəhərinin mərkəzi meydanlarının birində ucaldılmış xalq qəhrəmanı Koroğlunun möhtəşəm abidəsinin açılışındakı nitqində demişdir: “Koroğlu bizim xalq qəhrəmanımızdır. Koroğlu vətənpərvərlik, igidlik rəmzidir. Azərbaycan xalqının qəlbində Koroğlu daim yaşamışdır. Bütün dövrlərdə Koroğlunun xalq qarşısında etdiyi xidmətlər Azərbaycan xalqının xatirəsində yaşamışdır və bu gün də yaşayır. Koroğlu obrazı vətənpərvərlik, igidlik, mərdlik, şücaət obrazıdır. Koroğlu Azərbaycan xalqına xas olan bütün gözəl xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Vətənpərvərlik kimi bu gün də çox vacib olan amil Koroğlu obrazında bariz şəkildə özünü göstərir... Koroğlu abidəsinin ucaldılması böyük məna daşıyır. Bu, həm tarixi şəxsiyyətə hörmətimizin əlamətidir, həm keçmişimizə olan münasibətdir, həm də Koroğlunun etdiyi fədakarlığa görə Azərbaycan xalqının qiymətidir. Bu gözəl əsər, əminəm ki, bütün Azərbaycan xalqını sevindirəcəkdir. Koroğlu abidəsi məhz belə olmalı idi. Gözəl, möhtəşəm, qürurlu və əzəmətli.” (Əliyev, 2012)

XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini yazan akademik İsa Həbibbəyli həmin dövrdə ölkə ərazisinin Osmanlı dövlətindən Səfəvi hakimiyyətinə qaytarılması uğrunda aparılan mübarizənin Cəlalilər hərəkatı adlanan ümumxalq hərəkatına çevrilərək, ictimai mühitdə ölkənin müqəddəratı ilə bağlı məsələləri ön mövqeyə çəkməsini, vətənpərvərlik və azadlıq ideyalarının qüvvətləndirilməsi baxımından yüksək qiymətləndirmişdir: “İstanbuldan İrəvana, Bağdaddan Dəmirqapı Dərbəndədək” (Azərbaycan tarixi, 1999, p. 248) olan torpaqları əhatə edən və xalq içərisindən çıxmış vətənpərvər qəhrəmanın adı ilə Koroğlu hərəkatına çevrilən bu mübarizə hadisələrin və proseslərin gerçək bir mövqedən qiymətləndirilməsini tələb edirdi. İctimai-siyasi həyatda baş verən bu dəyişiklik ədəbiyyatın da hədəflərinin, təsvir və tərənnüm üsullarının yeniləşməsinə öz təsirini göstərmiş, *Koroğlu* qəhrəmanlıq dastanının yaranması və geniş yayılması xalq ədəbiyyatı ənənələrinə marağı artırmışdır” (Həbibbəyli, 2017).

Türk bədii təfəkkürünün ifadəsi kimi olduqca qədim və zəngin tarixə malik olan dastançılıq ənənələrini geniş mənada türk mədəniyyətinin ən unikal cəhətlərindən biri hesab edən Xalq yazıçısı Elçin “Koroğlu ölməzliyi” adlı məqaləsində yazmışdır ki, “eramızdan xeyli əvvəllərdən başlamış ozanlarımız (aşqlarımız, nağılçılarımız, akınlarımız, baxşılarımız, sesenlərimiz, manasçılarımız, kayçılarımız, juraylarımız...) çağdaş dövrümüze qədər dastanlar yaratmış və yaratmaqdadırlar – yüzilliklər bir-birini əvəz edir, qədim ortaq türk dastanları şaxələnir, türk xalqlarının bədii-estetik özünüifadəsinə çevrilir, mənəvi irsiyyətin yeni-yeni nümunələri meydana çıxır. Türk dastanları bədii-estetik baxımdan böyük təkamül yolu keçib, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik, məhəbbət və sədaqət, mərdlik və xeyirxahlıq ideallarının bədii təqdimatı əsrlərdən əsrlərə zənginləşib və bu kontekstdə türk xalqları arasında variant və versiyaları ən çox yayılmış *Koroğlu* dastanının xüsusi yeri var” (Elçin, 2018, pp. 14–16).

Əslən Gürcüstandan, qədim Qaraçöp mahalından olan tanınmış yazıçı Nəriman Əbdülrəhmanlı Koroğlunun “Kaxetdə bir bağım ola” misrasından yola çıxaraq yazır: “...Bunu qoç Koroğlu söyləyib, özü də nə söylədiyini lap yaxşı bilib.” (Əbdülrəhmanlı, 1996, p. 19) Bu misra yazıçının yaddaşında yer-yurd adlarını, keçmişi təzələyir. Bu, Azərbaycan dastanlarında Gürcüstan mövzusunun ən qədim dövrdən belə xalqın yaddaşında kök saldığının ən yaxşı sübutudur. *Koroğluda* Gürcüstanla bağlı məqamlar çoxdur. Dastanda “Gürcüoğlu” adlı obraz var. Koroğlunun dəlilərinin Tiflis, Qocor, Başkeçid, Borçalı, Bolulus və s. yerlərdən olması da onların yaxın ərazidə toplaşdıqlarını göstərir. Aşıq Cünunun da əslən Borçalı və ya Tiflis ətrafından olması barədə də bəzi məlumatlar mövcuddur. Dastanda baş verən hadisələrin bir çoxu ya Gürcüstanın ətrafında, ya da birbaşa Gürcüstanın daxilində, müəyyən hissəsi isə Gürcüstanda azərbaycanlıların məhz elə indi də yaşadığı ərazilərdə cərəyan edir. Ümumiyyətlə, dastanda təsvir olunan ərazilərin bir qismi məhz indiki Gürcüstan ərazisində yerləşir.

Professor Məmməd Çobanov yazır ki, *Koroğlu* dastanının gürcü variantlarında da Gürcüstanda xeyli sayda “Koroğlu qalaları”nın olduğunu görürük. Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, təkcə Şərqi Gürcüstanda, Trialeti silsilə dağlarında ondan çox Koroğlu qalasının qalıqları indi də qalmaqdadır (Çobanov, 1972).

“Xalqı var edən onun ölməyən ruhudur. Türk döyüşkənliyinin bütün çalarları ifadə olunan *Koroğlu* dastanının” (Uğur, 2013) və Koroğlu haqqındakı çoxsaylı rəvayətlərin bu günün özündə də borçalılılar arasında xeyli populyar olduğunu bildirən filologiya elmləri doktoru Şahbaz Şamioğlu yazır: “Yüz illərdir ki, Borçalı məclislərində aşıqlar xalq qəhrəmanı Koroğlunun igidliyindən bəhs edən hekayətlər söyləməkdədir. Bu xalq qəhrəmanının şəninə qoşulmuş mahnıların nə vaxt, harada, kimlər tərəfindən yaradılması barədə qəti hökm vermək mümkün deyil. Lakin maraqlısı burasıdır ki, dastanın məşhur olduğu bütün bölgələrdə, o cümlədən Borçalıda Koroğlu ilə bağlı yerlər, bu xalq qəhrəmanının adını daşıyan qalalar, aşılmaz sədlər, keçilməz gəliklər, qayalar, mağaralar var.” (Şamioğlu, 2002, p. 58)

Dastanda verilən məlumatlara görə, Alı kişi və Koroğlu Təkəli tayfasındandır: “Bu gün itirmişəm Eyvaz balamı, // Yazın, Təkəlidən dəllərim gəlsin.” Təkəli tayfasının Araz ətrafı bölgələrdə də yaşadığı nəzərə alınan bəzi tədqiqatçılar, Çənlibelin Naxçıvan torpağından uzaqda olmadığı qənaətinə gəlmişlər. Bir çox tədqiqatçılar isə Azərbaycanın Gəncə, Göygöl, Kəlbəcər, Şuşa, Xankəndi, Ağdam, Gədəbəy, Daşkəsən, Şəmkir, Tovuz, Qazax rayonlarında, həmçinin, qonşu Borçalı və Göyçə mahallarında da Koroğlunun adı ilə bağlı “Çənlibel”, “Koroğlu qalası”, “Koroğlu dağı”, “Koroğlu düzü”, “Koroğlu zağası”, “Koroğlu qayası”, “Ağ bulaq”, “Buz bulaq”, “Qoşa bulaq”, “Qırx bulaq”, “Soyuq bulaq”, “Orta bulaq”, “Dəlilər kəndi” və s. bir çox toponimlərin mövcud olduğunu əsas gətirərək Koroğlunun yaşadığı Çənlibelin məhz Gəncəbasar bölgəsində olduğunu iddia edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gürcüstanda Dəllər (Dəlilər) adlı iki kənd var. Biri Gürcüstandakı çoxsaylı Koroğlu qalalarının ən məşhurlarından olan Bolulus (indiki Bolnisi) rayonunun Abdallı (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 160) kəndindəki Koroğlu qalasının yaxınlığında, təxminən 5 km məsafədə yerləşən Aran Dəlləridir (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 143), digəri isə təxminən 30 km-lik məsafədə yerləşən Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonundakı Dağ Dəlləridir (Çobanov & Çobanlı, 2012, pp. 171–173). Gürcüstandakı çoxsaylı Koroğlu qalalarının ən məşhurlarından olan digər biri isə Tiflis yaxınlığındakı Qocor yaylasında yerləşir. Buradakı möhtəşəm Koroğlu qalasından təxminən 20–30 km-lik məsafədə yerləşən Ağbulaq şəhəri, Ağ Təklə, Qara Təklə (Çobanov & Çobanlı, 2012, pp. 242–243), Təklə, Təkəli (Çobanov & Çobanlı, 2012, pp. 228–229), həmçinin dastanın müxtəlif variantlarında adı qeyd olunan Ağqula, Qullar, Qaradaş (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 184, p. 196), Qaratikan (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 184), Bəytəkər (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 166), Daştəpə (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 196, p. 206), Daşlıqullar (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 171, p. 196), Kəpənəkçi (Çobanov & Çobanlı, 2012, pp. 179–181), Sadaxlı (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 221), Sisqala (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 190) və b. kəndlər indi də var və hamısında da bizim soydaşlarımız – azərbaycanlılar yaşayırlar. Dastanda Həsən paşanın Çənlibelə hücum edib məğlub olması da tarixi hadisə ilə çox yaxından səsləşir. Dəli Həsənin Çənlibelin baxarından Tokat tərəfini nəzarətdə saxlaması da göstərir ki, Tokat da Çənlibeldən uzaq deyilmiş. Dastanda Çənlibelin yaxınlığında “Soğanlı” deyilən bir yerin də adı çəkilir. Türk alimləri Türkiyənin Ərzurumla Qars şəhərləri arasındakı dağlıq ərazidə “Soğanlı meşəsi” adlı yerin olduğunu yazırlar və bildirirlər ki, ola bilər, dastanda adı çəkilən Soğanlı da elə həmin ərazidir. Soğanlı–Soğanlıq toponimi Gürcüstanda da mövcuddur. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz Qocor yaylasındakı Koroğlu qalasından təxminən 20–30 km məsafədə qədim Qarayazı mahalının (indiki Qardabani rayonunun) Soğanlı (Soğanlıq) kəndi yerləşir (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 241). Maraqlı məqamlardan biri də dastanda “Dəlikli daş” toponiminin yer almasıdır. Qədim yer adlarından olan “Dəlikli daş” toponimi Bolulus (indiki Bolnisi) rayonu ilə Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonu arasında olan aşırımın adıdır. Həmin aşırıma Başkeçid aşırımını da deyirlər. Tarixən “Dəlikli daş” və “Başkeçid” toponimləri paralel işlədilib və indi də işlənməkdədir (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 135). Tədqiqatçıların diqqətini dastanda adı çəkilən Ballica toponiminə – “Koroğlunun Ballica səfəri” qolundakı Ballica kəndinə yönəltmək istərdik. Xankəndinin yaxınlığında tarixən Ballica, eləcə də Borçalıda Balic adlı kəndlər olmuşdur.

Koroğlunu Azərbaycana, Borçalıya, Gürcüstan ellərinə bağlayan bu cür faktlar yüzlərlədir. Bütün bunlar isə *Koroğlu* eposunun yaranma tarixinin qədim olduğunu açıq-aydın şəkildə sübut edir. Onu da əlavə edək ki, bəzi türkoloqlar, folklorşünaslar *Koroğlu* eposunu hətta *Dədə Qorqud*

dastanlarından da qədim ümumtürk abidəsi hesab edir, eposun baş qəhrəmanı olan Koroğlunu isə Heraklla eyniləşdirir, onun Qoroğlu–Koroğlu və Herakl–Qerakl şəklində qədim Avropa xalqlarının mifologiyasında da təzahür etdiyini söyləyir, *Koroğlu* mənbələrini bəşəri beynəlxalq süjetlərdə, Herodotun *Tarixinə* istinad edərək, qədim skif rəvayətlərində axtarır, maraqlı paralellər aparırlar. Prof. İsrəfil Abbaslı qarşıya belə bir sual qoyur və elə öz sualına da özü suallarla cavab verir: “*Koroğlu* eposunu hansı epik abidələr qrupuna aid etmək lazımdır, o, mifikdirmi, yoxsa daha çox tarixi səciyyəmi daşıyır?” (Abbaslı, 2013, p. 85). *Koroğlu*şünaslıqda bu tipli çox misallar gətirmək olar və bütün bu fikir və ideyalar, mülahizələr və mübahisələr, gümanlar və ehtimallar, suallar və müəmmalar, söz yox, elmi tədqiqat obyektidir, ancaq bütün bunlarla bərabər, mühüm və elmi problemlərdən kənar, həmin problemlərin fəvqündə dayanan bir həqiqət də var: dastanın hansı variantının, hansı versiyasının qəhrəmanı olursa olsun, epos hansı dövrdə, hansı diyarda yaranıbsa, yaransın, hansı qədim mifologiya ilə daha yaxın qohumdursa – bu da olsun, ancaq yekunda bir nəticə var: *Koroğlu* ümumtürk xalqının orta qədim abidəsidir və onu vahid ümumtürk bədii-estetik təfəkkürü, milli-mənəvi özünüifadəsi yaradıb. Əsas o deyil ki, deyək ki, xalq qəhrəmanı Koroğlu tarixi şəxsiyyətdir, ya yox, o, V əsrdə, yoxsa XII əsrdə, yaxud XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb, yaxud da XVIII əsrdə yaşayıb-yəşəməyib; əsas odur ki, müdrik xalqımız belə bir möhtəşəm abidə yaradıb və bu abidə XVII–XVIII əsrlərdə formalaşmış və bütün dünyaya yayılıb. Əsas odur ki, Koroğlu bu gün də yaşayır. Bu gün Bakı şəhərinin mərkəzi meydanlarından biri Koroğlu meydanı adlanır və meydana Azərbaycanın məşhur heykəltəraşı Tokay Məmmədovun yaratdığı möhtəşəm Koroğlu heykəli ucaldır. Əsl sənət əsəri olan həmin abidə–heykəl türk xalqlarının bir tərəfdən qılınca (qəhrəman Koroğlunun Misri qılıncına!), bir tərəfdən də sehrli saza (Nigar sevdası ilə şeirlər qoşan aşiq Koroğlunun məhəbbət, sədaqət, mərdlik, mərhəmət, xeyirxahlıq, əhdi-peyman, vəfa, ilqar tərənnüm edən sazına!) söykənən birliyinin simvoludur və yalnız Azərbaycanda deyil, Türkiyədə, Türkmənistan, başqa türk dövlətlərində ucaldılmış Koroğlu heykəlləri də ümumtürk xalqının genetik yaddaşdan doğmuş müasir abidələridir. Bu gün paytaxtımızın ən müasir metrostansiyalarından biri Koroğlunun adını daşıyır və Azərbaycanın Xalq yazıçısı Elçinin obrazlı dili ilə desək, elə bil, o modern qatarlar bizi də, elə Koroğlunun özünü də gözəl bir gələcəyə aparır.

Eposun nəşrinə gəldikdə isə, deməliyik ki, dastanın yaranma tarixi qədim olduğu kimi, onun nəşr tarixi də olduqca zəngin və önəmlidir. *Koroğlu* haqqında ilk mətbu yazı da məhz Gürcüstanda – Tiflisdə çap olunmuşdur. Belə ki, 1828-ci ildən Qafqazda nəşr olunmağa başlamış ilk rus mətbuatı olan “Тифлисские ведомости” (“Tiflis xəbərləri”) qəzetinin 1830-cu il 23 avqust tarixli 68-ci sayında çap olunmuş, naməlum müəllifin “Деревня Огруджа: замок разбойника Урушана Кероглы, его история” adlı məqaləsində, daha dəqiq desək, məlumat səciyyəli rəvayət-hekayətdə ilk dəfə olaraq Koroğlu qalasından və dastanın bir qolundan bəhs edilmişdir (Cəfərov, n.d.). Həmin yazıdan sonra da dastandan kiçik parçalar, hekayət-rəvayət səciyyəli olmaqla əsasən məlumat xarakterli yazılar “Тифлисские ведомости” (“Tiflis xəbərləri”) qəzetinin, eləcə də 1832–1833-cü illərdə həmin qəzetin tərcüməsi və əlavəsi kimi nəşr olunmuş “Tiflis xəbərləri”nin səhifələrində çap olunmuşdur.

“Tiflis xəbərləri”ndən bir neçə il sonra Azərbaycan xalqının möhtəşəm qəhrəmanlıq eposu olan *Koroğlu* eposu haqqında məlumatlar Avropada yayınlanmışdır. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərindən Qafqaza, əsasən də Azərbaycana səyahət etmiş görkəmli tarixçi, səyyah, yazıçı və etnoqraflar müxtəlif qəzetlərdə və nəşr etdirdikləri kitablarda *Koroğlu* eposu haqqında müxtəlif həcmli məlumatlar dərc etmiş və ya Qafqazda olduqları zaman qeydə aldıkları rəvayətlərdən parçaları oxucuların ixtiyarına vermişlər. Həmin rəvayətlərdən biri 1839-cu ildə fransız səyyahı Frédéric Dubois de Montpèreux’nun (1798–1850) fransız dilində yazdığı *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhazes, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée* adlı səfərnəməsində verilmişdir (Montpèreux, 1839, pp. 455–457). Bununla da, *Koroğlu* dastanının Avropada nəşri və öyrənilməsi tarixi başlamışdır (Balakışiyev, 2006, p. 39).

Frédéric Dubois de Montpèreux’nun əsərində Qafqazda və Qafqaz ətrafında olan “korun oğlu” əfsanələrindən, o cümlədən Koroğludan danışılır. Koroğlunun atası ömrü boyu İran şahına xidmət etmiş, onun mehtəri olmuşdur. Buna baxmayaraq, onun oğlu şahın qəzəbinə gələrək gözləri çı-

xarılmış, kor edilmişdir. Koroğlu da şahdan və onun havadarlarından intiqam almaq üçün dağları özünə yurd seçmiş, sonsuz igidliklər göstərmiş, lakin barıtın icadından sonra qeyb olmuşdur.

Müəllif öz əsərində həm də Koroğlunun Qafqazda bir adının da Qaraoğlu olduğunu diqqətə çatdırmışdır (Montpereumx, 1839, pp. 454–457; Boratav, 1984, pp. 232–247).

Frédéric Dubois de Montpereumx'nun qələmə aldığı rəvayəti bir az fərqlə, lakin bir qədər daha geniş formada, 18 il sonra XIX əsrin birinci yarısında Qafqaza səyahət etmiş alman (Prussiya) səyyahı, etnoqraf və yazıçısı Baron Avqust fon Haksthauzen (1792–1866) də yazıya almışdır. Nəsr hissəsi alman dilində, şeir parçaları isə Azərbaycan dilində olan həmin “Koroğlu” hekayəti sonralar “Kor Ubeyd və onun oğlu Koroğlu haqqında tatar rəvayəti” adı altında 1857-ci ildə Sankt-Peterburqda çıxmış *Zaqafqaziya əyaləti* adlı kitabda çap edilmişdir (Haksthauzen, 1857, pp. 149–153).

Avqust Haksthauzenin qeydə aldığı rəvayət Frédéric Dubois de Montpereumx'nun topladığı rəvayətlə çox eyniyyət təşkil etsə də, qeyd etdiyimiz kimi, daha geniş süjetə malikdir. A.Haksthauzenin qeydə aldığı mətndə Həmzənin simasında hiyləgər erməni obrazı da vardır. Həmzə bir sıra variantlarda olduğu kimi Koroğluya qarşı duran mənfi obrazdır. Koroğlu özü isə odlu silahın və ya barıtın icadından təxminən 40–50 il əvvəl doğulmuşdur. Koroğluya, həm də Qaraoğlu da demişlər. Koroğlu tüfəng icad olandan sonra, qəhrəmanlıq dövrünün bitdiyini görüb qeyb olmuşdur.

F.Montpereumx'nun yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatından bir il sonra isə, 1840-cı ildə Peterburqda rus dilində çıxan *Маяк современного просвещения и образования* jurnalında milliyyətə polyak-fransız olan rus etnoqrafı İvan Şopen (1798–1870) tərəfindən “Кер-оглы — татарская легенда” (“Koroğlu — tatar (Azərbaycan — M.Ç.) əfsanəsi”) adlı bir məqalə-rəvayət nəşr olunmuşdur. Sonralar bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılan bu mətnlə bağlı belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, İ.Şopen həqiqətən də dastana əlavələr etmiş və təhriflərə yol vermişdir. Bununla belə deməliyik ki, İ.Şopenin həmin məqaləsi dünyanın marağını Azərbaycan xalqının etnik-tarixi köklərinə, mənəvi-ictimai həyatına, bədii-estetik dəyərlərinə yönləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Epos haqqında nəşr edilən digər zəngin mənbə isə məşhur polyakəsilli şərqşünas, şair, mütərcim və diplomat Aleksandr Leonardoviç Xodzkoya (Alexander Chodzko, 1804–1891) məxsusdur. O, Cənubi Azərbaycan aşıqlarından topladığı, xüsusilə də azərbaycanlı Aşıq Sadıqın ifasından yazıya aldığı *Koroğlu* dastanının 13 “məclis”-ini (o, qolları “məclis” adlandırmışdır — M.Ç.) özü ilə Avropaya aparmış, tərcümə etmiş və İ. Şopendən iki il sonra, 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində nəşr etdirmişdir (Chodzko, 1842). (Həmin kitab 1971-ci ildə Nyu-Yorkda uyğunlaşdırılaraq yenidən nəşr olunmuşdur — M.Ç.)

A.L.Xodzkonun London nəşri O. Volf tərəfindən tam şəkildə alman dilinə tərcümə olunaraq 1843-cü ildə Berlində, Jorj Sand və Adolf Berje tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunaraq 1853-cü ildə Parisdə çap olunaraq oxuculara çatdırılmışdır. XIX əsr fransız ədəbiyyatı klassiki Jorj Sand *Koroğlu* dastanını “dünyada ən zəngin və ən gözəl nümunə” sayırdı və Koroğlunun özünü “milli dahi” adlandıraraq — olsun ki, bir az da hissə qapılıraq, bir qadın qısqanclığı və hikkəsi ilə — dastandakı kiçik bir nəzm parçası barədə “bu, bütün Viktor Hüqo yaradıcılığına bərabərdir” demişdir. Dünya xalqlarının *İliada*, *Odisseyə*, *Kitabi-Dədə Qorqud*, *Manas*, *Alpamış* və s. əsərləri ilə bir cərgədə dayanan *Koroğlu* dastanının tədqiq və nəşrində A.L.Xodzkonun xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. O, *Koroğlu* dastanını Avropaya tanımaqda, geniş oxucu kütləsinə çatdırmaqda böyük bir iş görmüşdür. A.L.Xodzko tərəfindən 1842-ci ildə Londonda nəşr olunan *Koroğlu* dastanının Parisdə qorunan əlyazma nüsxəsinin sonunda tarix hicri-qəməri təqviminə 1250 (1832) il olaraq göstərilmişdir.

Koroğlu dastanının London — Xodzko nəşrinin (Chodzko, 1842) ruscaya tərcüməsi və çapı isə *Koroğlu* dastanının nəşrində və yayılmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş S.S.Pennin adı ilə bağlıdır. Doğrudur, S.S.Pennin daha əvvəl də Koroğlu mövzusunda müraciət olunmuş, bu barədə 1847-ci ildə *Kavkaz* qəzetinin səhifələrində bir neçə məqalə dərc olunmuşdur. Lakin qeyd etməliyik ki, S.Pennin rus və gürcü tədqiqatçılarına böyük təkan verdiyi danılmaz faktdır. Bu barədə bir qədər sonra ətraflı məlumat verəcəyik. İndi isə *Koroğlu* eposunun nəşri və təbliği sahəsində böyük rolu və əvəzsiz

xidmətləri olmuş *Kavkaz* (“Qafqaz”) qəzetinin (1846–1918) səhifələrində dərc olunmuş həmin məqalələrə və rəvayətlərə nəzər yetirək.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Zaqafqaziyanın istər inzibati, istərsə də mədəniyyət baxımından əsas mərkəzlərindən biri sayılan Tiflisin rusdilli mətbuat orqanlarında həm bir igid, xalq qəhrəmanı, həm də bir aşiq-şair kimi Azərbaycan türkləri arasında geniş yayılmış Koroğlunun şəxsiyyəti, apardığı mübarizələrin məqsəd və amalı, el qəhrəmanının hakim dairələrə olan münasibəti, dəstə başçısı kimi yenilməzliyi və s. barədə geniş məlumatlar, o cümlədən rəvayətlər, dastan səpgili hekayətlər özünə əsaslı yer tutmuşdur. Bu baxımdan Tiflisdə nəşr olunmuş *Kavkaz* qəzetinin (1846–1918) böyük rolu olduğunu qeyd etməliyik. Əslində, *Kavkaz* qəzetinin elə ilk saylarından başlayaraq, Koroğlu ilə bağlı hadisələrin, rəvayətlərin, dastan parçalarının nəşrinə geniş yer verilmiş, dastanın bir çox parçaları məhz elə ilk dəfə *Kavkaz* qəzetinin bir çox saylarında geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Hətta həmin yazıların bəziləri gürcü ziyalılarının *Koroğlu* dastanından tərcümələrini və Koroğlu ilə bağlı digər məqalələri də özündə ehtiva etmişdir. Dastanın toplanıb nəşr olunmasında böyük rolu olmuş *Kavkaz* qəzetinin 1846-cı ildə buraxılmış 39-cu nömrəsində A.Vışeslavitsevanın dərc etdirdiyi “Сказка о Кара оглы” adlı yazısı xüsusilə maraq doğurur. Doğrudur, müəllif həmin yazıda qəhrəmanın adını “Kara-oğlu” (Qaraoğlu) kimi vermişdir, lakin onun Koroğlu haqqında ətraflı bilgiyə malik olduğu göz qabağındadır. A. Vışeslavitsevanın məqaləsində olduğu kimi, Frédéric Dubois de Montpéreux-nun (1798–1850) səfərnəməsində (Montpéreux, 1839) da Koroğlu “Qaraoğlu” kimi verilmişdir. *Koroğlunun* Azərbaycanda yayılmış və çap olunmuş variantları içərisində də Qaraoğlu adına təsadüf edilir. 1977-ci ildə A. Nəbiyevin nəşr etdirdiyi *Azərbaycan dastanları* kitabında “Qaraoğlu” adlı dastan da verilmişdir. Bu dastan 1976-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin folklor ekspedisiyası zamanı Dəvəçi rayonunda Aşiq Orucdan toplanmışdır. Bəzi tədqiqatçılar Koroğlunun Qaraoğlu adlandırılmasında Koroğlu–Oğuz Xan paralelliyinin təzahürünü görmüş və bununla da *Koroğlu* dastanının formalaşmasında *Oğuznamə* motivlərinin böyük rol oynadığını vurğulamışlar (Balakışiyev, 2005, p. 38). Bəzən Qıratın da “Qara at” adlanması faktları da məlumdur. Hətta akademik Nizami Cəfərov “Qara at”ı “Qırat”ın daha qədim, arxaik variantı hesab etmişdir: “‘Qırat’ sözünün müxtəlif etimologiyaları verilmişsə də, fikrimizcə, bu adın ‘Qara at’ (Tobol tatarlarından V. Radlovun topladığı bir əfsanədə Koroğlunun — korun oğlunun atı ‘Qara at’dır) adından törəməsi daha çox özünü doğruldur.” (Cəfərov, 1999, p. 148). “Qaraoğlu” dastanındakı nəğmələrin süjet xətti ilə *Kitabi-Dədə Qorqud* və *Koroğlu* eposlarının süjet xətləri arasında oxşarlıqlar var. Belə ki, “Qaraoğlu” dastanında bir sülalənin başçısı Qara xan, *Kitabi-Dədə Qorqudda* isə Bayındır xandır. “Qaraoğlu” dastanındakı Kəlləgözü dünyaya gətirən pis davranışlı Kuzə xatındır, *Kitabi-Dədə Qorqudda* isə Təpəgözün dünyaya gəlməsində Sarı Çoban günahkardır. Kuzə xatun *Kitabi-Dədə Qorquddakı* pərinin epos düşüncəsinə transformasiyasıdır (Əliyev, 2008, p. 76). “Qaraoğlu” dastanındakı Qor at (*Koroğluda* Qırat), Ağbulaq (*Koroğluda* Qoşabulaq), qəhrəmanın atasının gözlərinin açılmasına əsəti köpüyün — bu bulağın suyunun dərman olması, atanın bulağın suyunu içə bilməməsi, ona görə də vəfat etməsi, qəhrəmanların adı arasında müəyyən oxşarlıqların olması kimi epizodlar *Koroğlu* dastanı ilə səsleşir. Ancaq bu oxşalıqlara baxmayaraq, “Qaraoğlu”nun süjet və dili *Kitabi-Dədə Qorquda* daha yaxındır, *Koroğlunun* süjetindən qədimdir.

Koroğlunun gözəl məziyyətlərindən biri də onun beynəlmiləl xarakterə malik olmasıdır. Buna görə də, bütün xalqlar kimi, qardaş gürcü xalqı da onu məhəbbətlə sevir. Hələ 1847-ci ildə milliyətcə gürcü əsilli Xristafor Cəlalov da Koroğlu mövzusunə müraciət etmiş və o, bu barədə öz fikirlərini yazıb “Koroğlu” başlığı ilə *Kavkaz* qəzetində dərc etdirmişdir: “Asiyada aşıqlar tarixçilərin yerini tutmaqla, hamının hörmət və rəğbətini qazanmışlar. Belə şairlərin sırasında demək olar ki, birinci yeri hazırkı dövrdə hamı tərəfindən oxunan, hərərətli hisslər və yüksək ideallarla dolu qoşmaları olan Koroğlu tutur.” Xristafor Cəlalov həmin məqalədə daha sonra yazmışdır: “Gürcü xalqı arasında Koroğlunun həyatına dair küllü miqdarda gözəl, xoşagələn əfsanə və hekayələr gəzir. Onun igidliyi səyyar gürcü aşıqlarının ən sevimli mahnı və rəvayətlərini təşkil edir” (Çobanov, 1972).

“Kavkaz” qəzetinin 1853-cü il 53–54-cü saylarında dərc olunmuş “Qafqazın köhnə sakininin qeydləri” adlı məqalədə isə göstərilir ki, yerli aşıqlar Koroğlunun həyatı və onun Kaflanqdan tutmuş Tiflisə qədər olan yerlərdə göstərdiyi misilsiz igidlikləri mahnılarda tərənnüm edirlər. Koroğlu

haqqında rəvayətlər gürcü yazılı ədəbiyyatına yol tapana qədər, şübhəsiz ki, əhali arasında uzun müddət şifahi şəkildə yayılıb, adamlarda bədii zövqün formalaşmasında müstəsna rol oynayır.

“Kavkaz” qəzetinin 1853-cü ildə işıq üzü görmüş 51-ci nömrəsində dərc olunmuş “Из записок кавказского старожилы, селение Огруджа, замок Кер-оглы” sərlövhəli məqalədə, həmçinin P. Krasnovun “Kavkaz” qəzetinin 1903-cü ildə nəşr olunmuş 17-ci nömrəsində “Кавказские заметки и легенда о Кер-оглы”, *Русский инвалид* (1813–1917) qəzetinin 1903-cü ildə çap olunmuş 5-ci nömrəsində “Кер-оглы и Керем”, K. Qorbunovanın *Живописная Россия* (1901–1905) jurnalının 1903-cü ildə işıq üzü görmüş 148-ci nömrəsində dərc olunmuş “Замок Кер-оглы из грузинских легенд” və s. məqalələrdə də Koroğlu haqqında məlumatlar verilmişdir.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 1881–1915-ci illərdə Tiflisdə nəşr olunmuş “SMOMPK” — *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа* (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin səhifələrində də Azərbaycan və gürcü ziyalıları tərəfindən toplanmış *Koroğlu* rəvayətlərinə rast gəlirik. Həmin yazılar içərisində Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunu və əslən Qarayazının Kosalı kəndindən olan müəllim, şair Mirzə Mehdi Vəlizadənin SMOMPK-in 1890-cı ildə nəşr olunmuş 9-cu buraxılışında “Предание о разбойник Кер-оглы” (“Qaçaq Koroğlu haqqında rəvayət”) başlıqlı məqaləsi diqqəti daha çox cəlb edir. Maraqlıdır ki, toplayıcı-müəllif hər şeydən öncə, Koroğlu nəğmələrini orijinalda təqdim etməyi zəruri saymış, sonra isə onların rus dilinə tərcümələrini vermişdir. Bu nəğmələrin xalq içərisində geniş vüsət almasından danışan M.M.Vəlizadə yazmışdır: “Zaqafqaziya tatarları (türkləri — M.Ç.) bilavasitə yaradıcısı saydıqları Koroğlunun nəğmələrini böyük həvəslə oxuyurlar. Xalq aşığı (nəğməkarları) balalaykanın (sazın — M.Ç.) müşayiəti ilə Koroğlunun həmin nəğmələri hansı şəraitdə qoşduğunu ətraflı təsvir edirlər. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Koroğluya aid edilən bir çox nəğmələrin yaranması qaranlıq və müəmmalı qalmaqdadır. Şübhəsiz ki, öz qaynaqlarına görə bu nəğmələr xalqa aiddir — çünki hər şeydən öncə, onlarda tamamilə xalqın rəngarəng düşüncə tərzini aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.” Öz yazısında *Koroğlu* dastanının bir neçə versiyası olduğunu vurğulayan M.M.Vəlizadə dastanın Azərbaycan versiyalarından fərqli olaraq, Acar və Kartli versiyalarında Koroğlunun əsasən Trialeti dağlarında məskən saldığını qeyd etmişdir.

XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının tələbəsi G.Şamilovun qələmə alaraq, 1881-ci ildən Tiflisdə nəşr olunan SMOMPK-in 1898-ci ildə çap olunmuş 24-cü buraxılışında “Gürcü əfsanə və nağılları” seriyasından dərc etdirdiyi “Koroğlu” sərlövhəli yazısında dastandan müəyyən kiçik parçalar da verilmişdir. Həmin bu nümunədə (“Ker-ogly”, “Gruzinskiye predaniya i skazki.” *SMOMPK*, 1898, vip. XXIV, p. 82) qeyd edildiyi kimi, “...heç bir məqsədi, ictimai dünya-görüşü olmadan igidliyə girişən və ‘yarımvəhşi həyat sürən’ Koroğlu surəti” (Fərhadov, 1968, p. 50) canlandırılmışdır. Xatırladılan bu nəşrlərdən başlayaraq, “Koroğlunun rəvayət və sərgüzəştləri”nin gürcü xalqı içərisində yayılması, gürcü aşığılarının iştirakçısı olduğu saz-söz məclislərində özünə əsaslı yer tapması isə XIX yüzilliyin ortalarına təsadüf edir (Aliyeva, 1958; Vəliyev, 1984, pp. 11–40; Hacıyev, 1984, pp. 11–12).

İndi isə yenidən xronoloji ardıcılığa əməl edərək, qayıdaq *Koroğlu* dastanının London — Xodzko nəşrinin rusçaya tərcüməsinə və həmin tərcümənin *Kavkaz* qəzetindəki nəşrinə. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *Koroğlu* dastanının London — Xodzko nəşrinin rusçaya tərcüməsi və çapı *Koroğlu* dastanının nəşrində əvəzsiz xidmətləri olmuş S. S. Pennin adı ilə bağlıdır. O, A.L.Xodzkonun nəşrini rus dilinə tərcümə edərək, onu əvvəlcə 1856-cı ildə Tiflisdə *Kavkaz* qəzetinin bir neçə nömrəsində dərc etdirmiş, sonra isə “Кер-оглы, восточный поэт-наездник” (“Koroğlu — Şərqi basqınçı şairi”) adı ilə Tiflisdə ayrıca kitab şəklində çap etdirərək oxucuların ixtiyarına vermiş, bununla da, eposun rusdilli oxucular arasında böyük auditoriya və geniş şöhrət qazanmasına zəmin yaratmış, əvvəlki illərdəki zəif və təhrif olunmuş variantları unudturmuşdur. Prof. İ.Abbaslı haqlı olaraq yazır ki, S.S.Penn Tiflis ədəbi mühiti ilə, eləcə də *Koroğlu* eposu ilə yaxından tanış idi. O, Tiflis ədəbi mühitində adi hal sayılan bir çox aşiq-saz-söz məclislərinin iştirakçısı olmuş, burada xalq qəhrəmanının şəninə qoşulmuş dastan və nəğmələrə dəfələrlə qulaq asmışdı (Abbaslı, 2005, pp. 4–46). S.Penn 1856-cı ildə öz tərcüməsinə yazmış olduğu “Mütercimdən” başlıqlı müqəddimədə

A.L.Xodzkonun əməyini yüksək qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, Koroğluya məxsus improvizasiyalar Qafqazda yerli sazəndələrin, xalq nəğməkarlarının, el-el, oba-oba, diyar-diyar gəzən el aşığılarının ifasında tez-tez səsləndirilməkdədir. Həmin nəğmələr bu gün də müğənnilərin dilindən düşmədiyi halda, təəssüflər olsun ki, bu günədək bütövlükdə toplanmamış və rus dilində çap olunmamışdır. İstisna kimi bir neçə cılız hekayətə oxşar parçaları göstərmək olar ki, burada Şərq orijinallığı, xalq dili və ruhu saxlanıl-mayıb, itirilmişdir.

Kitabda təqdim edilən improvizasiyalar məşhur şərqşünas alim A.Xodzkonun Şərqə səfəri və onun burada keçirdiyi 13 il müddətində türk dilində yerli xalqdan topladığı və hər biri müxtəlif dövrlərə aid olan yerli rəvayətlərdir. “A.L.Xodzko kimi nüfuzlu şərqşünasın şəxsiyyəti, habelə mənim bilavasitə koroğluxanları dinləmək imkanı əldə etməyim belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu toplama işini qüsurlu improvizasiya kimi qəbul etmək doğru olmaz” (Abbaslı, 2001, pp. 80–96). Maraqlıdır ki, tədqiqatçı ön sözündə “koroğluxan” sözünü işlədir ki, bu ifadənin ikinci hissəsini təşkil edən “xan” sözü eynən “qəzəlxan” ifadəsindəki mənanı ifadə edir və bir növ ana dilimizdəki “-çı” (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi ilə üst-üstə düşür, yəni “koroğluçu”, “koroğluçu aşığı”. Bu isə o deməkdir ki, Qırğızıstanda xüsusi manasçılar olduğu kimi, Azərbaycanda da bir vaxtlar xüsusi koroğluçular olmuşlar. S.S.Penn də A.L.Xodzkonun fikrinə qoşulmuş, dastanının yaranma tarixini XVII əsrin ikinci yarısı ilə bağlamış, Koroğlunun Təkə boyuna mənsub bir türkmən və əslən Şimali Xorasanlı olduğunu qəbul etmiş, onun Cənubi Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda yaşaması və II Abbas zamanında (1617–1648) əsasən Xoy–Ərzurum yolu üzərində soyğunçuluq edən bir quldur-şair olması fikrini dəstəkləmişdir (Abbaslı, 2002, pp. 10–72). S.S.Pennin nəşrindən sonra dastanın bir sıra qol, epizod və nəğmələri müxtəlif peşə sahibləri — müəllim, tələbə, etnoqraf, şərqşünas və b. tərəfindən toplanaraq ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində dərc olunmuşdur (Əfəndiyev, 1958; Sadıqov, 1959). Burada bir maraqlı fakta diqqət çəkmək də tam yerinə düşər ki, eposun S.S.Penn tərəfindən dərc edilməsindən bir müddət sonra dastanın güney variantı 10 nəfərdən artıq müxtəlif gürcü tərcüməçilər tərəfindən sərbəst şəkildə gürcü dilinə çevrilərək bir neçə dəfə çap edilmişdir. Təkcə S.Dieli A.L.Xodzko nəşrinin ilk üç məclisini gürcü dilinə çevirərək, üç dəfə çap etdirmişdir. Belə ki, o, ilk dəfə 1872-ci ildə *Tsiskari* jurnalında nəşr etdirdiyi variantı əsas götürərək, onun üzərində yenidən işləmiş və daha iki dəfə ayrı-ayrı illərdə — 1887 və 1908-ci illərdə “Məşhur aşığı və görkəmli qəhrəman Koroğlu” adı ilə çap etdirmişdir. Bundan sonra dastan gürcülər içərisində daha da geniş yayılmış və daha da çox sevilməyə başlamışdır. Əlbəttə, gürcü xalqının nümayəndələri S.Dielidən əvvəl də *Koroğlu* ilə tanış idilər. Axı, Tiflisdə və ətraf bölgələrdə yaşayan gürcülərin, eləcə də digər millətlərin nümayəndələrinin hamısı, demək olar ki, öz ana dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilini də dərinlən bilirdi. Çünki həmin dövrdə Azərbaycan türkcəsi bütün Qafqazda ümumişlək bir dil idi, üstəlik də Azərbaycan dilində qoşub yaradan çox sayda gürcü aşığı fəaliyyət göstərirdi. Odur ki, S.Dielinin ardınca David Givişvilinin dastanı ayrı-ayrı vaxtlarda, düz dörd dəfə — daha dəqiq desək, 1887-ci ildə “Qaçaq Koroğlu”, 1891, 1911 və 1912-ci illərdə isə “Koroğlu” adı ilə Tiflisdə ayrı-ayrılıqda dörd kitab şəklində dərc etdirməsini deyilənlərə ən gözəl sübut kimi göstərə bilərik (Çobanov, 1972). Nəsr hissəsi əvvəlcədən gürcü aşığıları Zulasasaqen və Camalasasaqen tərəfindən gürcü dilinə tərcümə olunmuş *Koroğlu* dastanının, şeir hissəsini əsas formanı saxlamaqla gürcü dilinə çevirmiş David Givişvili mətni çapa hazırlayarkən Aşığı Zülali, Aşığı Camali və Y.Stepanovdan əldə etdiyi materiallardan da faydalanmışdır.

Ədəbiyyatşünas H.Vəliyev D.Givişvilinin “Koroğlu”sunu dastanın Azərbaycan dilindəki variantı ilə tutuşduraraq belə bir qənaətə gəlib ki, D.Givişvili Koroğlu haqqında rəvayətlərə yaradıcı şəkildə yanaşmış, dastanın nəsr hissələrini şeirin onaltılıq ölçüsündə nəzmə çəkib, şeir hissələrinin isə əsas formasını saxlayıb. Lakin bununla belə müəllif kitabların üzərində Azərbaycan dilindən tərcümə edildiyini göstərmiş. D.Givişvili kitabda əsəri tərcümə etdiyini yazmasaydı belə, öz nəşrində yeni səhnələr təsvir edərək, əlavə personajlara yer ayırmaqla orijinal bir əsər yaratmasına baxmayaraq, onun iqtibas edildiyi ilk baxışdan nəzərə çarpır. Gürcü variantında Koroğlunun Qıratdan başqa atı yoxdur. Qıratın doğulması da tamam başqa cür təsvir olunur. Maraqlıdır ki, dastanın Azərbaycan dilindəki bəzi variantlarında da əvvəlcə Qırat doğulur, Dürat isə Qıratla Ərəb atının cütləşməsindən əmələ gəlir.

A.L.Xodzko tərəfindən toplanıb 1842-ci ildə ingilis dilində nəşr edilən 13 “məclis”dən ibarət variantda da məhz belədir. Ancaq 1936-cı ildə Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan və 1937-ci ildə qazaxlı Aşıq Əlidən toplanaraq nəşr olunmuş variantda isə daryadan iki aygır çıxdığı və iki madyana yaxınlaşdıqları, vaxt tamam olandan sonra isə Qıratla Düratın doğulduğu qeyd edilir. Bununla belə deməliyik ki, kitabların titullarındakı “tatarecadan (azərbaycancadan — M.Ç.) tərcümə olunub şeirə çevrilmişdir” qeydləri də təsdiq edir ki, D.Givişvili nəşrinin əsasını məhz elə Azərbaycan *Koroğlu*sü təşkil edir.

Görkəmli folklorşünas alim M.Həkimov yazır: “*Koroğlu* şeirləri xalqın istək-arzusuna daha çox uyğun olduğundan aşığı onu Azərbaycanın bütün oba-oymaqlarında, toy-bayramlarında o qədər yayıblar ki, XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycanla ticarət əlaqəsində olan digər xalqların tacirləri, səyyahları, tarixçiləri, etnoqrafları, demokratik fikirli ziyalıları da *Koroğlunun* şeirlərini, qollarını toplayıb, özləri ilə vətənlərinə aparıb, onu səyyah mövzulu dastanlar sırasına salıblar.”

Elə bu yerdə, XIX əsr Amerikanın milli şairi Henry Wadsworth Longfellow *Koroğlu* dastanındakı bir süjetdən ilham alaraq 1878-ci ildə yazdığı “Leap of Roushan Beg” (“Rövşən bəyin sıçrayışı/tullanığı”) adlı şeirini xatırlamaq yerinə düşər. Bu şeirə iki Amerika bəstəkarı, uyğun olaraq 1907 və 1913-cü illərdə, musiqi bəstələmiş, xor və orkestr üçün ballada yazmışlar. Türk xalqları arasında çox yayılan, azərbaycanlıların xüsusi məhəbbətlə sevdii, oxuduğu, ifa etdiyi və dinlədiyi *Koroğlu* dastanı əsasında böyük Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyli *Koroğlu* operası üzərində işləmiş, şah əsərlərindən biri sayılan bu operanı 1937-ci ildə tamamlamış, əsər həmin il tamaşaya qoyulmuşdu. Prof. H.İsaxanlı yazır ki, “Üzeyir Hacıbəyovdan xeyli öncə Amerika Birləşmiş Ştatlarında ‘Koroğlu’ mövzusunda musiqi əsərlərinin yazılması faktı ilə rastlaşmaq mənim üçün gözlənilməz oldu, təəccübləndim. Longfellow’nun adını çəkdiyim şeirin görkəmli Azərbaycan şair və dramaturqu Cəfər Cəbbarlı tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi, onun necə baş verməsi üzərində düşüncələr axtarışına başlanğıc impuls verdi” (İsaxanlı, 2017, pp. 16–18).

Koroğlu eposu ilə maraqlanan və onu yazıya alan müəlliflərdən biri də görkəmli gürcü, rus və sovet şərqşünası, qafqazşünası, filoloq–türkoloq, tarixçi–etnoqraf və arxeoloq, Rusiya İmperator Elmlər Akademiyasının akademiki (1912), sonra SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki və vitse-prezidenti, 1917-ci il inqilabından sonra “yeni dil doktrinasının”, yəni “Yafəs (Yafət) nəzəriyyəsinin” yaradıcısı kimi geniş şöhrət qazanmış Nikolay Yakovleviç Marr olmuşdur. O, 1904-cü ildə qədim Mesxeti diyarında olarkən, Karsdan Ərdəhana gəldikdə, Sarıqamış yaxınlığında yerləşən Hamamlı kəndindəki kilsədə gürcü yazılarının olduğunu eşitmiş, həmin yazıların soracağıyla iyulun 19-da səfərə başlamış, düz avqustun 24-dək Şavşet və Klarcet kəndlərində aşılardan və el ağsaqqallarından folklor, tarix və etnoqrafiya məlumatları toplamış, həmin materiallar əsasında özünün *Дневник поезде в Шавшетию и Кларджетию* — “Şavşeti və Klarceti səfər gündəliyi” əsərini yazmışdır. Həmin əsərdə yer almış şeir, mahnı, hekayə və dastan nümunələri arasında, iyulun 30-da 60 yaşlı “Aşıq Ali-çaus Mosidze”nin söyləməsindən qələmə aldığı 10-cu hekayə “Рассказ (экия — hekayə) Короглы” (“ქოროღლის ეკია” — “Koroğlu hekayəsi”) adlanır. Bu rəvayətin əsas yurd hissəsinin, yəni nəsr hissəsinin gürcü dilində, nəzm hissəsinin, yəni şeirlərinin isə Azərbaycan türkcəsində, lakin gürcü və kiril əlifbalarında verilməsi belə bir qənaət doğurmuşdur ki, Cənubi Qafqazın digər qonşu xalqlarındakı kimi, Gürcüstandakı və qədim Mesxeti bölgəsindəki *Koroğlu* dastanı da elə əsasən Azərbaycan saz–söz sənətkarlarının yaradıcılıq məhsulu olmuşdur. N.Y.Marrın *Дневник поезде в Шавшетию и Кларджетию* kitabı ilk nəşrindən 101 il sonra, 2012-ci ildə tarix elmləri namizədi Revaz Diasamidze tərəfindən rus dilindən gürcü dilinə tərcümə olunaraq Batumidə “Şavşeti və Klarceti səfər gündəlikləri” adı altında 2012 və 2015-ci illərdə çap olunmuşdur. Kitabın baş redaktoru və əlavə edilmiş araşdırma və qeydlərin müəllifi prof. Mamia Pagava; cild redaktoru prof. Malxaz Çoxaradze; rəyçilər prof. Murman Qorqoşadze və dosent–professor Maia Baramidzedir.

Bildiyimiz kimi, *Koroğlu* eposunun Paris və Tiflis nüsxələri adları ilə tanınan iki əlyazması hələ ki, ən qədim əlyazma nüsxələri hesab olunur. Paris nüsxəsi on üç “məclis”dən ibarətdir və Paris Milli Kitabxanasında qorunur (Koroğlu, 2005, pp. 6–13). *Koroğlu* dastanının XIX əsrin ortalarına aid edilən, Təbrizdə yazıya alınmış Tiflis nüsxəsi isə həcm və məzmun etibarilə daha geniş süjeti əhatə edir: 384 vərəq (768 səhifə), 28 “məclis”dən (Paris nüsxəsində olduğu kimi, burada da qollara

“məclis” deyilir) ibarətdir. (Bizcə, həmin qolların hər birini dastançı aşıqların ayrı-ayrı məclislərdə söylədiklərini nəzərə alaraq, hər biri ayrıca “məclis” adlandırılmışdır.)

Tiflis əlyazması genişliyi ilə yanaşı, həmçinin bizə bütöv şəkildə gəlib çatan yeganə əlyazmadır. Bu əlyazma haqqında ilk dəfə gürcü tədqiqatçısı Lia Çlaidze 1967-ci ildə məlumat vermişdir (Chlaidze, 1967, p. 191). O, həmin unikal nüsxəni Tiflisdəki akad. K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutundan tapdığını və hazırda da orada qorunduğunu bildirmişdir. O, sonralar da tədqiqatını davam etdirmiş, 1978-ci ildə Gürcüstan EA-nın akademik Q.V.Sereteli adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi şurasının qərarı ilə “Meçniereba” nəşriyyatında “ქოროლლის ეპოსის ქართული ვერსია” — “Грузинская версия эпоса ‘Кер-оглы’” adlı kitabını (gürcü və rus dillərində) çap etdirmişdir. L.Q.Chlaidze’nin aşkara çıxartdığı həmin nüsxə sonralar azərbaycanlı alimlər Xalıq Koroğlu, Fərhad Fərhadov, Dilarə Əliyeva, Mədəd Çobanov, Hüseyn İsmayılov, Füzuli Bayat, Elnarə Tofiqqızı və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Alimlərin ortaq fikrinə görə, *Koroğlu* dastanının ən orijinal variantı hesab olunan bu əlyazma dil və üslub baxımından eposun Azərbaycan versiyasına aiddir. Ayrı-ayrı vərəqlərində istifadə olunan kağız möhürləri — su işarələri əlyazmanın 1856-cı ildə yazıldığına işarə edir. Əlyazmanın quruluşuna, stilinə və dilin özəlliklərinə diqqət yetirdikdə isə mətnin nəinki ən azı daha 100 il əvvəl yazıldığı təxmin edilir, hətta XVIII əsrin birinci yarısından da əvvəl yazılmış, lakin günümüzdə gəlib çatmayan əlyazmadan sadəcə 1856-cı ildə köçürüldüyünü aydın görürük. Məclis başlıqları farsca verilmiş bu nüsxənin dili şifahi üslubdan daha çox yazılı üsluba yaxındır. Eyni zamanda, bu nüsxə dastanın şifahidən yazılıya çevrilmə prosesində nə dərəcədə dəyişdiyini göstərmək üçün də önəmlidir. Əlyazma 2005-ci ildə Bakıda “Təbriz nüsxəsi” adı altında nəşr edilmişdir. Paris nüsxəsindən fərqli olaraq, Tiflis nüsxəsinin sonunda xəttatın adı, toplayıcısı, yayılma tarixi göstərilməmişdir. Hər iki nüsxə təxminən eyni vaxtda Təbriz aşığı mühiti əsasında qeydə alınsa da, hər iki nüsxədə tamamilə eyni olan və bir-birinə bənzəyən, eləcə də kifayət qədər fərqli epizodlar, süjetlər və qollar vardır. Oxşar epizodlara misal olaraq Eyvazın Koroğludan inciməsini, Koroğlunun İran şahı II Şah Abbasla düşmən olmasını, Firəngin oğlu ilə, sonra da Nigarın qardaşı ilə döyüşməsini, Qıratın ölməsini, İsfahana yola düşərkən ahıl çağında öldürülməsini və s. göstərə bilərik. Nüsxələr arasında mövcud olan fərqli epizodlara isə bunları misal göstərə bilərik: Paris nüsxəsində biz dəlillərə aid xüsusi qollara rast gəlmirik. Eləcə də Abdal Paşa, Rüstəm Paşa, Məcid Ağa, Qədir ağa, Xurşid xanım, Məhəbbət, Musabalı və digər bu kimi obrazlar Paris nüsxəsində iştirak etmir. Tiflis nüsxəsində nağıl elementləri, eşq-məhəbbət motivləri daha çox müşahidə olunur. Qıratı qaçıran Həmzə tam mənfi obraz kimi təqdim edilir. Koroğlu Qıratı almağa gələndə ona yardım etməsi burada təsvir edilmir. Daha bir fərq isə ondadır ki, Paris nüsxəsində Koroğlunun doğulması məsələsinə diqqət yetirilmir və bu haqda məlumat verilmir. Lakin Tiflis nüsxəsində Koroğlunun doğulması və ona ad qoyulması haqqında ayrıca qol mövcuddur. Koroğlunun adını isə ayrı-ayrı dastanlarda rast gəldiyimiz kimi, bir el ağsaqqalı qoyur. Bir şeyi də vurğulaya bilərik ki, Tiflis nüsxəsində, əsasən də şeirlərdə, Koroğlunun “Xan Koroğlu” kimi də adlandırıldığını görürük ki, bu da eposda daha qədim tarixi qatdan gələn fərqli bir mənə kimi başa düşülür (Balakışiyev, 2005, p. 15). Tiflis əlyazmasında Paris nüsxəsindən və digər nəşrlərdən fərqli olaraq Koroğlu yüksək zümrənin nümayəndəsidir, yəni bir zəngin, bir bəy oğludur.

İstər A.L.Xodzko nəşrinin ilk üç məclisinin S.Dieli tərəfindən gürcücəyə çevrilib 1887-ci ildə çap olunması, istər David Givişvilinin Azərbaycan aşıqlarından eşitdiyi *Koroğlu* qollarını nəzmə çəkməsi, istərsə də Gürcüstanda *Koroğlunun* çoxsaylı gürcü variantlarının yaranması və eləcə də nəşr olunaraq yayılması — bütün bunlar gürcü xalqının Azərbaycan xalqına və Azərbaycanın məşhur xalq qəhrəmanına böyük rəğbətini təzahürü və göstəricisidir. Eyni zamanda, *Koroğlu* dastanının çoxsaylı gürcü variantlarından başqa, Azərbaycan variantlarının da bəzi qollarının Gürcüstan ərazisindən toplanması bu dastanın yaranma arealı kimi Gürcüstanın da mühüm yer tutduğunu bir daha sübut edir.

Bildiyimiz kimi, qaçaqçılıq XVIII–XIX əsrlərdə çara qarşı mübarizənin formalarından biri kimi Cənubi Qafqazda, Rusiyada və digər ərazilərdə geniş yayılmışdı. Bu hərəkət yazıçılara, o cümlədən gürcü ədiblərinə də yeni mövzu vermişdir. Dastan qəhrəmanları Koroğlu, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Aslan, Mehralı bəy və onların onlarla silahdaşlarının şəərəfinə qoşulmuş qoçaqlamalar, yüzlərlə

mahnılar, nəğmələr, şeirlər, bayatılar, qoşmalar, gəraylılar, onlarla dastanlar, söyləncələr gürcülər arasında da geniş yayılmış, həmin dastanların, qoşaqlamaların, söyləncələrin gürcü variantları yaranmış və bu, gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, gürcü yazılı ədəbiyyatında da öz bədii əksini tapmışdır. Gürcü ədibləri Azərbaycan qaçaqçılıq hərəkatını xüsusi diqqətlə izləmiş, öz ədəbiyyatlarını qəhrəmanlıq mövzusunda yazdıqları əsərlərlə zənginləşdirmişlər. Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, gürcü folklorunda da mövcud *Koroğlu* dastanındakı şeirlərdən başqa ona həsr olunmuş yüzrlərlə şeirlər, nəğmələr var ki, onların müəllifi real Koroğlular yox, yüzilliklər boyu yazıb-yaradan aşığıların cəmi — mifik Koroğludur. Bu faktın özü göstərir ki, Koroğlu yalnız dastan qəhrəmanı deyil, bədii xəlqiliyin gücü və sövqü ilə dastandan çıxıb, xalqın sevimli qəhrəman obrazı kimi aşığı sənətinin inkişafında, poetik rəngarəngliyində, həm lirik, həm də epik səciyyə əldə etməsində çox ciddi və əhəmiyyətli rol oynayıb.

Filologiya elmləri doktoru D.Əliyeva yazır ki, Azərbaycan folklorunun şah əsəri olan *Koroğlu* dastanı bir çox xalqların, o cümlədən, qonşu gürcü xalqının da sevə-sevə dinlədiyi, məhəbbətlə qoruyub-saxladığı xalq yaradıcılığı nümunələrindəndir. Gürcü ədəbiyyatının XVIII–XIX əsrlərə aid şifahi və yazılı mənbələrində Koroğlu qoşmalarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Gürcüstan Elmlər Akademiyası akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutunun fondlarında saxlanılan gürcü xalq şairlərinin, xalq müğənnilərinin repertuarından ibarət dəftərlərdə çoxlu sayda “Koroğlu” qoşmaları vardır. Bu da hələ o dövrlərdə dastanın gürcü xalqı arasında geniş yayıldığını göstərir. Bu qoşmaların bir qismi vaxtında məşhur koroğluluşnaslara təqdim edilmiş və dastanın müxtəlif çaplarının əlavə hissəsində nəşr edilmişdir. Həmin qoşmalardan bəzi nümunələr isə D.Əliyevanın 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi *Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələri* adlı monoqrafiyasında da verilmişdir.

“Koroğlu”nun Gürcüstanda geniş yayılmasının və onun çoxsaylı gürcü versiyalarının yaradılmasının başlıca səbəblərindən birini hadisələrin məhz bu ətrafda cərəyan etməsi ilə, digərini isə dastanın Azərbaycan versiyasının və bunun tərcümələrinin XIX əsr Tiflis mətbuatında tez-tez dərc edilməsi ilə əlaqələndirən Dilarə Əliyeva daha sonra yazır ki, gürcülər *Koroğlu* dastanını sevə-sevə dinlədikləri kimi, onun özlərinə məxsus versiyalarını, variantlarını da yaratmışlar. Gürcüstanın Acarıstan, Mesxeti, Kaxeti və başqa yerlərində toplanmış *Koroğlunun* gürcü dilində iyirmiyə qədər versiyası məlumdur. Bunlardan on ikisi ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Gürcü folklorçularının fikrincə, bu versiyalar, əsasən, Gürcüstanın Azərbaycanla yaxın qonşuluqda yerləşən rayonlarında yaranmışdır. Versiyaların əksəriyyəti qısa olub, dastanın müəyyən bir fraqmentini, hadisəsini nağıl edir və ancaq nəsr hissəsindən ibarətdir (Əliyeva, 1981, pp. 89–101).

Koroğlu haqqındakı söyləmələrin gürcülərin də dilində əzbər olmasında, dastanın bütövlükdə və ayrı-ayrı qollarının gürcü dilində çap olunmasında, şübhəsiz ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Borçalı faktoru mühüm rol oynayıb. Gürcülərin Borçalı türkləri ilə birgə yaşamaları, onların məişət yaxınlığı həm də qarşılıqlı ədəbi təsir prosesinə xüsusi yardımçı olub. Koroğlunun Gürcüstanı — Tiflisə, Batuma, Kaxetə, Qocor yaylasına, Trialetiyə səfərlərini yada salaq, dastanın Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar arasında yayılmış və dastana salınmış qollarını, eləcə də dastanın gürcü variantlarını xatırlayaq: Dastanın qəhrəmanı Koroğlu, sözün əsl mənasında, xalq qəhrəmanıdır. O, sadəcə cəngavərlik xatirinə qəhrəmanlıqlar göstərmir. Milliyyətindən asılı olmayaraq bütün yoxsulların, əzilən kütlələrin dostu, varlıların, sultanların, paşaların, xalqın hesabına yaşayanların düşmənidir. Dastan boyu düşməne qəzəb, nifrət hissi qırmızı xətlə keçir. Dastanın gürcü, türk, türkmən versiyalarının olması da göstərir ki, *Koroğlu* xalqlar arasında ən geniş yayılmış dastan və ya nağıllardan biridir. Dastan həm də süjetlərin zənginliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu orijinallıq dastanın süjet xəttində də görünür. Dastanda təqdim olunan improvizasiyaların türk dilində yerli xalqlardan toplanan rəvayətlər olduğunu qeyd edən görkəmli tədqiqatçı-alim Dilarə Əliyeva da “Koroğlunun rəvayət və sərgüzəştlərinin gürcü xalqı içərisində yayılması, gürcü xalqının iştirakçısı olduğu saz-söz məclisində özünə əsaslı yer tapması” qənaətinə gəlmişdir (Əliyeva, 1958, p. 57).

“Koroğlu”nun akademik nəşrinin qolları içərisində ayrıca Gürcüstan qolu olmasa da, bəzi variantlarda buna rast gəlmək mümkündür. Prof. B.Abdulla əlyazması inventarına əsaslanaraq (Əlyazma, inv. №1014) Gürcüstan səfərinin olduğunu qeyd edir və bu səfərdən bəzi yerlərə istinadlar edir. Onun

yazdığına görə, bu qolu söyləyən Quba rayonundan Aşıq Behbud Əsəd oğlu, toplayanları isə Teymurxanlı və Əhməd Çələbizadədir. Bu qol 1936-cı ildə toplanıb, 11 səhifədən ibarətdir, latın qrafikasında yazılıb. Bu cəhətdən bu qolu orijinal hesab etmək olar. Həm də digər qollardan fərqli olaraq, bu qol başqa bir bölgəyə səfərdən ibarətdir. Bu bölgə Gürcüstandır. Ola bilməzdi ki, Gürcüstan ətrafında baş verən hadisələrdə bu coğrafiya, yaxud buradan olan insanlar iştirak etməsin. Bu qolda qeyd olunur ki, Koroğlunun aşığı Aşıq Cünun hər yeri gəzib-dolaşır, harada bir igid görürdüsə, onun xəbərini Koroğluya gətirirdi. Koroğlu isə gedib onları gətirərək Çənlibeldə toplayırdı.

Bir gün Cünun gəlib Gürcüstana çıxır və burada Hürü xanım adlı bir gözəli görür. Bu gözəl əmisioğlu Bolu bəyin göbəkkəsmə nişanlısı olur. Hürü xanım Koroğlunun aşığı Cünunun burada olmasından xəbər tutur və onu öz yanına çağırtdıraraq, ondan Koroğlunun necə adam olması barədə soruşur. Cünun isə Koroğlunu şeirlə tərif edir. Bu zaman Hürüyə xəbər gəlir ki, Bolu bəy deyir, toya hazırlaşsın. Hürü də ona xəbər göndərir ki, sən ancaq Gürcüstanda “mənam-mənam” deyib gəzirsən, “ya Koroğlunun başını gətir, ya da məndən əl çək”. Buradan görünür ki, Hürü Bolu bəyə getmək istəmir, buna görə də onu Koroğluya tərəf yönləndirir.

Bolu bəy qoşun çəkərək Koroğlunun üstünə gedir. Həmin gün Koroğlu da Daşqalada qarovulda idi, qoşunu görən kimi təəccüblənir. Dəlilərinə xəbər etmir ki, onun qorxduğunu fikirləşirlər. Odur ki, paltarını dəyişib dilənçi libası ilə qoşunun içinə girir. Bu zaman Koroğlunun yanında olan Mehtər onu tanıyır, Bolu bəyə onun Koroğlu olduğunu deyir. Bolu bəy buna əvvəl inanmasa da, sonra qollarını bağlayır. Koroğlu isə özünün Koroğlu deyil, Rövşən olduğunu deyir və bununla həm də yalan danışmır. Bolu bəy ona inanıb buraxır və Çənlibelə göndərir ki, Koroğludan xəbər gətirsin.

Koroğlu Çənlibelə gəlib vəziyyəti dəlilərinə danışır və onların döyüşə hazır olmasını istəyir. Dəlilər hazırlaşır Bolu bəylə döyüşə gedirlər. Bolu bəyin qoşunu məğlub olur, Koroğlu onu öldürmək istəyərkən Bolu bəy yalvarır ki, “əmin qızı Hürünü istəyirəm, vermirlər, ona görə də səni köməyə çağırıram”. Koroğlu ona inanır, onlarla birgə Gürcüstana yollanır. Yolda Bolu bəy Koroğlunu yaralayır qollarını bağladır. Bir qədər getdikdən sonra Koroğlu yolda dostu bəzircana rast gələrkən, qolları bağlı gizli şəkildə öldürülməyə aparılmasını ona şeirlə başa salır. Əvvəl sövdəgərlər inanmır, elə bilir Koroğlu dəli olub, onu pərə aparırlar. Eyvazın adı çəkiləndə vəziyyəti başa düşür ki, Koroğlu ondan kömək umur, bu vəziyyətinin dəlilərinə çatdırılmasını istəyir.

Bolu Koroğlunu Gürcüstana gətirir. Burada paşalar yığılıb deyirlər ki, “Koroğlu indiyədək çox kef çəkib, indi quyuya salaq ki, yeyib-içdiyi burnundan gəlsin”. Əhvalatı bilən Hürü xanım quyunun başına gəlir və aralarında deyişmə olur. Hürü xanım qızların köməyi ilə Koroğlunu quyudan çıxarır, sövdəgər isə Çənlibelə xəbər gətirən kimi Xan Eyvaz Qırata ox-yay yükləyir, özü isə Ərəb atı minərək Gürcüstana yola düşür və Hürü olan imarətin qarşısında Koroğlunu soruşur. Koroğlu dərhal Eyvazı səsindən tanıyır. Eyvazı içəri çağırırlar. Koroğlu Hürü xanıma deyir ki, hazırlaşın, gedək. Bu yerdə Hürünün uzun hörüklərini və gözəlliyini “Adətdi ki, toya gedən bəzənər, / Əyri telə sığal versən düzələr. / Bu gözəllik sənə bir ad qazanar, / Hürü, tellərin də başına bələdi” (Abdulla, 2005, p. 501) — deyər vəsf edir.

Koroğlu Hürünü də götürüb Çənlibelə üz qoyur. Yolda yenə Bolu bəylə rastlaşır, amma Koroğlu bu dəfə onu qılınclayır və yoluna davam edir. Çənlibelə çatdıqda dəlilər onun arxasınca getmədiklərindən xəcalət çəkirlər. Koroğlu Çənlibeldə qırx gün, qırx gecə toy çaldıraraq Hürünü Eyvaza gəlin edir.

Professor Mədəd Çobanov da “gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında da *Koroğlunun* xeyli sayda gürcü variantlarının mövcud olduğunu, eləcə də, bir çox gürcü yazıçılarının yaratdığı bədii əsərlərdə də Koroğlunun möhtəşəm obrazının yaradıldığını və həmin əsərlərdə Koroğlu ilə bağlı yerlərdə Gürcüstanın və Gürcüstanın müxtəlif bölgələrinin də adlarının keçdiyini xüsusi olaraq vurğulamışdır” (Çobanov, 2013, p. 78).

Bir çox gürcü şairləri, nasirləri, dramaturqları da Koroğluya şeirlər, hekayələr, povestlər, romanlar və pyeslər həsr edərək onun bədii obrazını yaratmış, bir çoxları isə öz əsərlərində Koroğlunun adını çəkmiş, onun qəhrəmanlığından söhbət açmışlar. Bu barədə “Gürcü ədəbiyyatında Koroğlu

obrazı” sərlövhəli məqaləmizdə ətraflı söhbət açdığımızdan, burada onların bəziləri haqqında qısa məlumat verəcəyik, bəzilərinin isə sadəcə adlarını sadalamaqla kifayətlənəcəyik.

Azərbaycanın Xalq qəhrəmanı Koroğluya həsr olunmuş bədii əsərlər arasında ilk diqqəti cəlb edən XIX əsrin məşhur nasir, etnoqraf, tərcüməçi və səyyahlarından olan İvan İvanoviç Yevlaxov (Yevlaxişvili) (1824–1888) tərəfindən 1849-cu ildə yazılmış *Шамлыбельская долина — Şamlıbel dərəsi* povestidir. Azərbaycan xalq dastanında olduğu kimi, İ.İ.Yevlaxişvilinin povestində də Koroğlunun ən yaxın silahdaşı Eyvazdır. Lakin məkan fərqlidir: dastanda məkan Çənlibeldir, povestdə isə məkan Tiflisin yaxınlığında, Qocor yaylasındakı IX əsrə aid edilən Koroğlu qalasıdır.

Görkəmli gürcü yazıçı və dramaturqu, daha dəqiq desək, gürcü dramaturgiyasının qurucularından, eyni zamanda ilk tanınmış aktyor və rejissorlardan olan Zurab Antonov (ზურაბი ანტონოვი, 1820–1854) isə özünün ilk gürcü faciəsi olan *ქოროღლი — Koroğlu* (1853) adlı dördpərdəli pyesində yaratdığı əsas qəhrəman — Koroğlu obrazını gürcü səhnəsində xalqın havadarı olan, onun azadlığı uğrunda vuruşan, sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan ilk qəhrəman kimi təqdim etmiş, həm də yoxsulları təmsil edən ilk qəhrəman kimi qələmə almışdır (Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi, 1972, p. 300). Elə buna görə də, yoxsul kəndliləri müdafiə edən və istismarçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparan Koroğlunu Gürcüstanda sadəcə gürcü xalqı da öz milli qəhrəmanları kimi sevmiş, ona böyük hörmət və məhəbbət bəsləmişdir. Pyesdə Koroğlunun qocalıq dövründə Qocor yaylasında yaşadığı göstərilmişdir və Koroğlunun dəliləri arasında Gürcüoğlu adlı bir dəlinin olması da xalqlar arasında dostluğun, birgə mübarizənin simvolu kimi qiymətləndirilə bilər.

Həmin illərin mətbuatını vərəqlədikdə, açıq-aydın görünür ki, gürcü dramaturqu Z.Antonovun *Koroğlu* adlı dram əsəri əsl hadisə kimi qarşılanıb. “Kavkaz” qəzeti özünün 1853-cü il 6 iyun sayında pyes haqqında geniş məqalə çap etmiş, elə həmin il Tiflisdə ayrıca kitab şəklində çap olunan *Koroğlu* əsərinin “gürcü dilində ilk gözəl dram” olduğunu, oxucular və tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandığını yazmışdır. Z.Antonovun o dövrlərdə çox məşhur olan və dəfələrlə gürcü səhnəsində göstərilən *Koroğlu* əsəri 1862-də Tiflisdə təkrarən ayrıca kitabça halında nəşr edilmişdir. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, faciənin məzmununu İ.Yevlaxişvilinin (1824–1888) 1849-cu ildə çapdan çıxmış *Şamlıbel vadisi* povestindən götürmüşdür. Əsərinin süjet zəminində Azərbaycan eposunun dayandığını göz önündə tutaraq deyə bilərik ki, elə Z.Antonovun *Koroğlus*u da eyni adlı Azərbaycan xalq dastanının motivləri əsasında qələmə alınmışdır (Hacıyev, 1980, p. 55). 1876-cı ildə “Droeba” qəzetinin №32–34-cü saylarında Z.Antonovun *Koroğlu* əsərinin qısa məzmunu verilmiş, “Iveria” qəzetinin 1889-cu ildə çap olunmuş №103, 117, 120-ci saylarında əsərin Mixeil Tamaraşvilinin köməyi ilə Aslan İsmayılov tərəfindən azərbaycancaya tərcümə edilərək, Tiflisdə azərbaycanca tamaşaya qoyulması haqqında məlumatlar verilmişdir (Məmmədli, 2022, p. 107, əlavə №01).

Professor Şurəddin Məmmədli yazır ki, “faciənin olay hörgüsünü Koroğlu ilə Gülnaranın eşqi və Koroğlunun öz sevgilisinə qovuşmaq üçün apardığı mücadilələr təşkil edir” (Məmmədli, 2022, p. 68). Əsərin qısa məzmunu belədir: Ərzurum paşası Cəfər qızı Gülnaranı İstanbul sultanına ərə vermək istəyir. Fəqət Gülnara Koroğlunu ürəkdən sevdii üçün atasının sözündən çıxır. Elə buna görə də onu zindana salırlar. Bundan soraq tutan Koroğlu silahdaşı Dəmirçioğlu ilə özünü yetirir. Keşikçilərlə döyüşdə Dəmirçioğlu tutulur və əmr verilir ki, gözləri çıxarılsın və diri-diri dərisi soyulsun. Bu zaman Koroğlu özünü yetirir, qəhrəmanlıq göstərərək, öncə Dəmirçioğlunu, sonra sevgilisi Gülnaranı xilas edir və onlar birlikdə Çənlibelə yollanırlar.

Tanınmış tənqidçi, ədəbiyyatşünas-alim, filologiya elmləri doktoru, professor Davit Qamezar-daşvilinin (1920–1985) qeyd etdiyi kimi, bu əsərdə Z.Antonov şahların ədalətsizliyinə qarşı mübarizənin ən yaxşı vasitəsinə dostluqda görür: Koroğlu öz dostları sayəsində, dostları da Koroğlu sayəsində güclüdürlər.

Görkəmli gürcü şairi, tanınmış folklorşünas, etnoqraf və tərcüməçi Rafael Davit oğlu Eristavi (რაფიელ დავითის ძე ერისთავი, 1824–1901) *Koroğlu* dastanını dərinlən öyrənmiş və xalq rəvayəti əsasında “Koroğlu” adlı şeir yazmışdır.

Öz əsərlərini “Mtatsmindeli” təxəllüsü ilə nəşr etdirən tanınmış gürcü tarixçisi, yazıçı-publisist, ədəbi tənqidçi, səyyah və nəşir Zaxaria İqnatoviç Çiçinadze (ზაქარია ჭიჭინაძე, 1854–1931) də Koroğlu haqqında bir neçə hekayət-fraqment yazmış və *Koroğlu* dastanının iki rəvayətini toplayıb

1878-ci ildə “Droeba” qəzetinin №147-ci sayında dərc etdirmişdir. Z.Mtatsmindeli yazılarında Koroğlunun qocalığı ilə bağlı olan hadisələri Borçalıda, Bolulus meşəsində təsvir edir. Koroğlunun ova çıxarkən meşədə əlində tüfəng olan naxırçıya rast gəlməsi və naxırçının tüfəngin tətini çəkməsi ilə camışın yıxılıb ölməsi, Koroğlunun qocalığı təsvir olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, bir çox gürcü alimləri kimi, ədəbiyyatşünas Davit Qamezardaşvili də Koroğlunu gürcü xalq qəhrəmanı Arsen Odzelaşvili ilə müqayisə etmişdir. Əlbəttə, XIX əsrin birinci yarısında Gürcüstanda qaçaqlıq edən Arsen Odzelaşvili ilə Koroğlu arasındakı oxşarlıq zahiri xarakter daşıyır. Əvvəla, Koroğlu Arsendən bir neçə əsr əvvəl yaşayıb və onun mərdliyi, igidliyi, qorxmazlığı, qəhrəmanlığı, şücaəti haqqında saysız-hesabsız rəvayətlər əsrlər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, bütöv Qafqazda, habelə İranda, Türkiyədə, Rusiyada və Orta Asiya respublikalarında gəzib-dolaşib. Digər tərəfdən, Koroğlu bir şəxsiyyət kimi yalnız qəhrəmanlıq göstərməklə kifayətlənmir, həm də bacarıqlı saz-söz ustasıdır, sözün əsl mənasında ustalıq zirvəsinə yüksəlmiş böyük sənətkardır, istedadlı və kamil aşıqdır. Davit Qamezardaşvili yazır ki, Koroğlu xaraktercə Arsendən qat-qat çoxlu keyfiyyətlərə malikdir. Heç təsadüfi deyil ki, xalq öz qəhrəmanına o qədər böyük rəğbət və məhəbbət bəsləyir ki, onun xarakterinə, hətta əfsanəvi, mifik cizgilər belə əlavə edir. Arsen Odzelaşvilidə (1797–1842) isə bu qədər zəngin keyfiyyətlər görünür. Onun Koroğluya bənzədilməsi isə sadəcə, gürcü ictimaiyyəti arasındakı nüfuzu ilə bağlıdır. Əslində isə Arseni Koroğlu ilə deyil, Azərbaycanın digər xalq qəhrəmanları Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Mehralı bəy və başqaları ilə, yaxud da Koroğlunun adı bəlli igidlərindən olan Dəli Həsənlə müqayisə etmək olar.

Görünür, görkəmli gürcü yazıçısı Mixeil Cavaxişvili (მიხეილ ჯავახიშვილი, 1880–1937) də özünün məşhur *Marabdalı Arsen* romanında Arsendən sonrakı ikinci qəhrəmanın adını Koroğlu deyil, məhz Dəli Həsən qoymuşdur. Ədəbiyyatşünas H.Vəliyev haqlı olaraq yazmışdır: “Bizə elə gəlir ki, M.Cavaxişvili xalq qəhrəmanının adını daha düzgün işlətməmişdir. Çox ehtimal ki, xalq onu igidliklərinə görə Koroğlunun dəlilərindən birinə — Dəli Həsənə oxşatmaq istəmiş və adının əvvəlinə ‘dəli’ (yəni, igid — M.Ç.) sözünü əlavə etmişdir.” (Vəliyev, 1984). Tanınmış ədəbiyyatşünas-alim və tərcüməçilər D.Əliyeva və Ə.Saraçlının “gürcü sovet nəsrinin xalq hərəkatı haqqında ilk dəyərli romanı” (Saraçlı & Əliyeva, 1988, p. 8) adlandırdığı *Marabdalı Arsen* əsərini gənc tədqiqatçı və tərcüməçi Oqtay Kazımov da yüksək qiymətləndirmişdir. O, *Marabdalı Arsendə* M.Cavaxişvilinin *Koroğlu* dastanına baş vuraraq, Arsenin qardaşlığı olaraq öz dəstəsi ilə birlikdə Dəli Həsəni gətirdiyini yazır: “*Koroğluda* Dəli Həsən də Koroğlu ilə üz-bə-üz döyüşdə məğlub olan quldurların başçısıdır. Məğlub olan Dəli Həsən Koroğluya həmişəlik sadıqlıq andı içir və onun sağ qolu olur. M.Cavaxişvili, göründüyü kimi, Koroğlunun özünü, nüfuzundan irəli gələrək, Arsenin qardaşlığı kimi göstərməyə cəsarət etmədi, çünki bu halda, ya *Marabdalı Arsenin* adına kölgə düşəcəkdi, ya da Koroğlu zəifləyəcəkdi. Eposdan fərqli olaraq, romanda Dəli Həsən Gürcüstandandır, beləliklə, Borçalılıdır. Dəli Həsən sözü və əməli ilə Arsenin pərəstişkarı və sözünün üstündə duran igid kimi təqdim olunur. Romanın sonunda Arsenə görə Qiorqi Kuçatnelidən intiqam alınması bir qardaşlıq kimi Dəli Həsənin səlahiyyətidir və o, borcunu yerinə yetirir.” (Kazımov, 2021).

Koroğlunun gürcü dilində bir neçə versiyasının mövcudluğunu vurğulayan professor Abbas Hacıyev bunu “dastana olan böyük maraq”la əlaqələndirmiş və qeyd etmişdir ki, dastanın ilk versiyaları nəslə, sonrakı versiyalar isə nəsr və nəzm ilə idi; bir çoxunun nəsr hissəsi gürcücə verilse də, nəzm hissəsi — şeirlər — elə olduğu kimi azərbaycanca verilmişdir (Hacıyev, 1980, p. 55). XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Gürcüstanda *Koroğlu* dastanına, onun tədqiqinə və gürcü dilinə tərcümə edilməsinə maraq daha da artmışdır. Dastanın gürcü dilindəki versiyaları barədə gürcü alimlərlə yanaşı, Gürcüstan əsilli azərbaycanlı alimlərdən D.Əliyeva, M.Çobanov, H.Vəliyev, Ş.Məmmədli, Ş.Şamıoğlu və başqaları da təqdirəlayiq tədqiqatlar aparmış, bir sıra məqalələr yazmışlar.

Əksər azərbaycanlı araşdırıcılar (V.Xulufu, M.Təhmasib, H.Əlizadə, H.Arashlı, P.Əfəndiyev, N.Cəfərov, M.Həkimov, H.İsmayılov, İ.Abbaslı, B.Abdulla, F.Bayat və b.) *Koroğlu* dastanını Azərbaycanla bağlasalar da, M.M.Vəlizadə, D.Əliyeva, M.Çobanov, Ş.Məmmədli, Ş.Şamıoğlu və b. dastanı qədim Borçalı mahalı ilə əlaqələndirmişlər. Prof. A.Nəbiyevin fikrincə isə “Koroğlu–Goroğlu” dastanı Güney Qafqaz məkanında yaranmış, şaxələnmiş və buradan da Türküstan coğrafi-

yasına keçmişdir: “*Koroğlu*un Qafqaz versiyasının süjetinin türkmən hafizələrinə, oradan da bütün Türküstan, Turan ellərinə yayılmasında mühüm rol olmuşdur. Türkmən hafizələrinə *Koroğlu* improvizəsi bütövlükdə Azərbaycandan keçmişdir. Təbriz koroğluxanlarının repertuarını bəzəyən eposu türkmən baxşıları Türküstanda yaymış, çox keçmədən burada versiya öz yeni improvizə həyatını yaşamışdır. Baxşılar ənənəvi süjetdəki ‘kor edilmiş kişinin oğlunun göstərdiyi qəhrəmanlığı’ gorda dünyaya gələnin qəhrəmanlıq şücaəti ilə əvəz etmişlər” (Nəbiyev, 2006, p. 474).

Göründüyü kimi, *Koroğlu* eposunun yaranma tarixi olduqca qədim olduğu kimi, əhatə etdiyi coğrafi ərazi də olduqca böyükdür. Həmçinin eposun nəşr və tərcümə tarixi zəngin və önəmli olduğu kimi, onun tədqiqat və təbliğat sahəsi də geniş və əhatəlidir. *Koroğlu* eposunun tədqiqi və təbliği, ümumtürk folklorşünaslığının, həmçinin ümumtürk ədəbiyyatşünaslığının, müəyyən mənada, həm də qafqazşünaslığın inkişafına böyük töhfələr vermişdir. *Koroğlu* dastanını təhlil və tədqiq edən yüzlərlə (bəlkə də minlərlə!) elmi məqalələr yazılmış, yüzlərlə monoqrafiyalar nəşr edilmiş və onilliklər boyu aparılan *Koroğlu* tədqiqatı (Azərbaycanda V.Xulufu, H.Əlizadə, H.Arslı, M.Təhməsi, P.Əfəndiyev, F.Fərhadov, X.Koroğlu, V.Vəliyev, A.Nəbiyev, N.Cəfərov, D.Əliyeva, M.Həkimov, İ.Abbaslı, B.Abdulla, F.Bayat və saymaqla qurtarmayan başqa müəllifləri; Türkmənistanı B.A.Karriyev, Özbəkistanda X.T.Zarifov kimi məşhur ədəbiyyatşünasları, Türkiyədə D.Yıldırım, P.N.Boratav [Mustafa Pertev], Peterburqda V.M.Jirmunskiy, Gürcüstanda L.Çlaidze və b. alimləri xatırlayaq) dərinləşdikcə, elmi nailiyyətlər əldə edildikcə, koroğlşünaslıq da, folklorşünaslıq da, elə ədəbiyyatşünaslıq da daima inkişaf etmiş və daha da zənginləşmişdir.

Sevindirici haldır ki, Azərbaycan, Gürcüstan, eləcə də Orta Asiya respublikaları XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra da, *Koroğlu* dastanına, onun akademik səviyyədə tədqiqinə və təbliğinə, həmçinin başqa dillərə tərcümə edilərək yayılmasına maraq davam edib, hətta, deyərdik ki, daha da artmışdır. Bu baxımdan tanınmış gürcü yazıçısı, şairi, tərcüməçisi, şərqsünası və poliqlotu Zevza Medulaşvilinin (ზეზვა მედულაშვილი, 1939–2018) əməyi danılmazdır. O, *Koroğlu* dastanının sonuncu Azərbaycan variantını mükəmməl şəkildə gürcü dilinə tərcümə edərək oxucuların ixtiyarına vermişdir. 2011-ci ildə Tbilisinin “Universal” nəşriyyatında Azərbaycan və gürcü dillərində işıq üzü görmüş həmin kitabın — *Koroğlu* dastanının — Gürcüstan Elmlər Akademiyasında keçirilmiş təqdimat mərasimində çıxış edən Akademiyanın prezidenti, akademik Roin Metreveli demişdir ki, “çox maraqlı kitab olan *Koroğlu* dastanının gürcü dilinə tərcüməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan xalqının Koroğlu adlı qəhrəmanı Qafqazın ümumi qəhrəmanıdır. Onun xatirəsinə, qəhrəmanlığına Gürcüstanda da ehtiram bəsləyirlər. Gürcüstanda Koroğlunun adını daşıyan xeyli toponim mövcuddur. Tbilisi yaxınlığında, Qocoridə Koroğlu qalası vardır. Bu, təsadüfi deyildir. Çünki Koroğlu bir qəhrəman kimi müstəqillik, azadlıq uğrunda mübariz olaraq həm öz xalqı, həm də gürcülər tərəfindən sevilir. Biz çalışmalıyıq ki, qədim, tarixi dostluq ənənələrimizi qoruyub saxlayaq, onu daha da dərinləşdirib gələcək nəsllə ərməğan edək.” (Azərtac, 2011).

Biz də akad. Roin Metrevelinin bu sonuncu cümləsini — qısa, lakin dərin mənalı, gözəl arzusunu — bölüşür, onun təklifini bəyənir, müdrik kəlamını alqışlayır, olduqca dəyərli fikri ilə həmrəy olduğumuzu bildiririk. Həqiqətən də, bu cür kitabların nəşri, Azərbaycan xalqının ən məşhur xalq və qəhrəmanlıq dastanlarından olan *Koroğlu* eposunun öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği Azərbaycan və gürcü oxucusuna Azərbaycanla, Gürcüstanla, onların tarixi keçmişi ilə, qaçaqçılıq hərəkəti, xalq qəhrəmanları və təbii gözəllikləri ilə tanış olmaq imkanı verir və eyni zamanda, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğunun daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə xidmət edir. Bəli, biz də çalışmalıyıq ki, qədim, tarixi dostluq, qardaşlıq ənənələrimizi qoruyub saxlayaq, inkişaf etdirək, onu daha da zənginləşdirib şərəf və ləyaqətlə gələcək nəsillərə ərməğan edək!..

Nəticə

Apardığımız araşdırma və tədqiqatların nəticəsi olaraq deməliyik ki, nə yaxşı ki, *Koroğlu* eposu kimi qədim tarixə, geniş və əhatəli coğrafi əraziyə, zəngin milli-mədəni-mənəvi estetik dəyərlərə malik olan böyük və möhtəşəm bir tarixi abidəmiz var. Nə yaxşı ki, Koroğlumuz bu gün də yaşayır. Bu gün Bakı şəhərinin mərkəzi meydanlarından biri Koroğlu Meydanı adlanır və meydanda

Azərbaycanın məşhur heykəltəraşı Tokay Məmmədovun yaratdığı möhtəşəm Koroğlu heykəli ucalır. Əsl sənət əsəri olan həmin abidə — qəhrəman Koroğlunun heykəli — türk xalqlarının bir tərəfdən Misri qılınca, bir tərəfdən də sehrli saza-sözə söykənən birliyinin simvoludur və yalnız Azərbaycanda deyil, Türkiyədə, Türkmənistanda, başqa türk dövlətlərində ucaldılmış Koroğlu heykəlləri də ümumtürk xalqının genetik yaddaşdan doğmuş müasir abidələridir. Bu gün paytaxtımızın ən müasir metrostansiyalarından biri Koroğlunun adını daşıyır və Azərbaycanın Xalq yazıçısı Elçinin obrazlı dili ilə desək, elə bil, o modern qatarlar bizi də, Koroğlunun özünü də daha gözəl gələcəyə aparır.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, İ. (2001). “Koroğlu” eposunun janr özünəməxsusluğuna dair. *Dədə Qorqud*, (1).
2. Abbaslı, İ. (2002). *Koroğlu eposu*. İçində *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər* (XIII kitab). Səda.
3. Abbaslı, İ. (2005). Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu. İçində *Koroğlu*. Lider.
4. Abbaslı, İ. (2013). *Koroğlu: Nə var, nə yox?*
5. Abdulla, B. (2005). *Gürcüstan səfəri* (Əlyazma, inv. № 1014). İçində *Koroğlu*.
6. Aliyeva, D. (1958). *Iz istorii azerbaydzhansko-gruzinskikh literaturnykh svyazey*, 56–61. Azərbaycan SSR EA.
7. Azərtac. (2011, Mart 2). Tbilisidə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və gürcü dillərində nəşrinin təqdimatı olmuşdur.
8. *Azərbaycan tarixi*. (1999). III cild. Elm.
9. Balakışiyev, Ş. Ş. (2005). “Koroğlu” dastanı *Avropada* (filologiya üzrə namizədlik dissertasiyası).
10. Balakışiyev, Ş. Ş. (2006). “Koroğlu”nun A. Haksthauzen nəşri. *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, (4).
11. Bəşirova, X. (2000). “Koroğlu” dastanı: *Tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika*.
12. Cəfərov, Ə. (2011). “Koroğlu” dastanının öyrənilməsində İ. Şopen təcrübəsi. <http://static.bsu.az/>
13. Cəfərov, N. (1999). *Eposdan kitaba*. Maarif.
14. Çobanov, M. (1972). “Koroğlu” dastanı gürcü dilində. *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, № 84 (5574).
15. Çobanov, M., & Çobanlı, M. (2012). *Borçalı toponimləri*.
16. Çobanov, M. N., & Çobanlı, M. M. (2013). *Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri*.
17. Elçin. (2018, Sentyabr 8). Koroğlu ölməzliyi. *525-ci qəzet*, 14–16.
18. Əbdülrəhmanlı, N. (1996). *Qaraçöp*. Qızıl Şərq.
19. Əfəndiyev, P. (1958). “Koroğlu” dastanı rus mətbuatında. *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası*, (1), 53–64.
20. Əliyev, İ. (2012). Xalq qəhrəmanı Koroğlunun abidəsinin açılışı. <https://president.az/articles/view/4356>
21. Əliyeva, Ü. (2016). “Koroğlu” dastanının Güney variantı və XIX əsr Avropa və rus alimlərinin rolu. *Ədəbi əlaqələr*, X topla, 105–110.
22. Əliteva, D. (1981). *Ürək bir, dilək bir*. Yazıçı.
23. Əliyev, R. A. (2008). *Azad Nəbiyev və folklor ədəbi irsi*. Nurlan.
24. Fərhadov, F. (1968). “Koroğlu” dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair. İçində *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər* (III kitab, p. 50). Elm.
25. Gadzhiev, V. (1984). *Gruzinskie ashygi, tvorivshiye na azerbaydzhanskom yazyke* (Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii).
26. *Gürcü ədəbiyyatı tarixi*. (1969).
27. Hacıyev, A. (1980). *Tiflis ədəbi mühiti*. Yazıçı.
28. Həbibbəyli, İ. (2017, Oktyabr 24). Erkən realizm dövrü. *Senet.az*.
29. İsaخانlı, H. (2017, Yanvar 20). Koroğlu mövzusu Amerikanın şeir və musiqi dünyasında. *525-ci qəzet*, 16–18.
30. Kazimov, O. (2021, Fevral 1). Gürcü ədəbiyyatındakı Borçalılılar. *Marneulifm.ge*.
31. *Koroğlu*. (2005). Lider Nəşriyyatı.

32. Məmmədli, Ş. (2022). *Azərbaycan ədəbiyyatı Gürcü mətbuatında (1850–1905)*. Sonçağ Akademisi.
33. Nəbiyev, A. (2006). Orta əsrlərin sonlarında aşığı repertuarları. İçində *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı* (II hissə). Elm.
34. Sadıqov, M. Z. (1959). “Keroğlu” rus mətbuatında (1856-cı il). *Azərbaycan SSR EA Məruzələri*, XV cild, 973–975.
35. Saraçlı, Ə., & Əliyeva, D. (1988). Qardaş ədəbiyyatın uğurları. İçində *Kür Xəzərə qovuşur (Gürcü ədəbiyyatından seçmələr)*. Yazıçı.
36. Şamioğlu, Ş. (2002). *Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat*. Gənclik.
37. Uğur. (2013, Noyabr 5). Borçalıda Koroğlu ilə bağlı yerlər. *Xalq Cəbhəsi*.
38. Vəliyev, H. (1984). *Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində*.
39. *Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi*. (1972). (Prof. D. Qamezardaşvilinin redaktəsi ilə). Tbilisi Dövlət Universiteti.
40. Zeynalov, F., & Əlizadə, S. (1988). Tükənməz xəzinə. İçində *Kitabi-Dədə Qorqud*.

Daxil oldu: 20.04.2025

Qəbul edildi: 11.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/64-72>

Teldja Badra

University of Mascara – Algeria

<https://orcid.org/0009-0000-2458-9110>

badra.telja@univ-mascara.dz

Habbal Souheyla

University of Algiers 3

PhD in Political Science

<https://orcid.org/0009-0003-9802-0076>

souheylahabbal@gmail.com

Hairech Nouredine

University of Mascara – Algeria

<https://orcid.org/0009-0000-0306-654>

hairechnou@univ-mascara.dz

Towards Enhancing the Performance of Civil Society in Light of the Participatory Democracy Approach: A Comparative Study of the Brazilian and Moroccan Experiences

Abstract

This research paper aims to highlight the roles played by civil society organizations in promoting participatory democracy. These organizations have become key actors, especially in light of the declining role of the state and its difficulties in meeting the needs of local regions and addressing their demands. This situation has necessitated the development of the roles of these organizations and efforts to involve them in the management of public affairs, including deliberations and decision-making.

From this perspective, the study will shed light on the most significant roles performed by civil society organizations in consolidating participatory democracy. It will also examine the main features of civil society participation in Algeria and seek to identify key mechanisms that could empower these organizations, drawing on the experiences of Algeria, Morocco, and Brazil in strengthening the participatory model.

Keywords: *civil society, participatory democracy, Algeria, Morocco, Brazil*

Teldja Badra

Tuş Universiteti – Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0000-2458-9110>

badra.telja@univ-mascara.dz

Habbal Souheyla

Əlcəzair Universiteti 3

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0003-9802-0076>

souheylahabbal@gmail.com

Hairech Nouredine

Tuş Universiteti – Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0000-0306-654>

hairechnou@univ-mascara.dz

İştirakçı demokratiya yanaşması işığında vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinin artırılmasına doğru: Braziliya və Mərakeş təcrübələrinin müqayisəli tədqiqi

Xülasə

Bu tədqiqat işi vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının iştirakçı demokratiyanın təşviqində oynadığı rolları işıqlandırmağı hədəfləyir. Xüsusilə, dövlətin rolunun azalması və yerli bölgələrin ehtiyaclarını qarşılamaqda, onların tələblərinə cavab verməkdə çətinlik çəkməsi fonunda bu təşkilatlar əsas aktorlardan birinə çevrilmişdir. Bu vəziyyət həmin təşkilatların rollarının inkişafını və onların ictimai işlərin idarə olunmasına, o cümlədən müzakirələrə və qərar qəbul etməyə cəlb olunmasını zəruri etmişdir.

Bu baxış bucağından, araşdırma vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının iştirakçı demokratiyanın möhkəmləndirilməsində həyata keçirdiyi ən mühüm rolları işıqlandıracaqdır. Həmçinin, Əlcəzairdə vətəndaş cəmiyyətinin iştirakının əsas xüsusiyyətlərini araşdıracaq və bu təşkilatları gücləndirəcək əsas mexanizmləri müəyyənləşdirməyə çalışacaq, iştirakçı modeli gücləndirmək sahəsində Əlcəzair, Mərakeş və Braziliya təcrübələrinə əsaslanacaqdır.

Açar sözlər: *vətəndaş cəmiyyəti, iştirakçı demokratiya, Əlcəzair, Mərakeş, Braziliya*

Introduction

Modern societies are witnessing the emergence of numerous concepts and approaches linked to a range of variables, and these transformations have had a significant impact, particularly concerning the functions of the state and its core components.

Among these recent changes is the retreat of the state's role in administration, influenced by global, regional, and even local shifts. This has led to the development of the idea of local administration in each country, tasked with managing local affairs.

Within the context of growing interest in public administration, various concepts and strategies have emerged to improve its performance, among which is the notion of the participatory democracy approach. This is considered one of the essential entry points for addressing underdevelopment and is regarded as an indicator of contemporary administration, which is built on involving all actors in the process of making public policy. This objective can only be achieved through the participation of local community members in decision-making processes that directly affect them, as the effectiveness of these decisions depends on the capacities of these local actors.

Research

Based on the above, the adoption of participatory democracy has evolved into a forward-looking vision aimed at enhancing and valuing local capacities. Expanding its application has become a necessity for modernizing administration through various methods and partners in local administration, represented by civic associations.

Problem Statement

Addressing the issue of civil society and enhancing its performance, along with initiating discussion around the participatory democracy approach, has opened the way for civic movements to play their role—especially with the rise in political awareness, which has demonstrated the need for collective action to bring about changes in the social structure. Accordingly, this study seeks to examine the various roles played by civil society organizations in promoting participatory democracy, focusing in particular on Algeria, Morocco, and Brazil.

In light of the above, and given what has been written on the topic and the recognized need to involve civil society as a reliable partner in the management of public affairs, we pose the following research question:

What is the nature of the role played by civil society in promoting participatory democracy in the Algerian, Moroccan, and Brazilian experiences?

To study this research problem and clarify its variables, we pose the following questions:

- What is meant by the participatory democracy approach?
- What role is assigned to civil society organizations in consolidating participatory democracy in Algeria, Morocco, and Brazil?

To address this issue and place it within an analytical framework, we test the following hypothesis:

- The success of participatory democracy is to some extent linked to activating the role of civil society in performing its functions.

To answer the main research problem and its related sub-questions, and to test this hypothesis, this study has been divided into the following parts:

1. A conceptual approach to the notions of civil society and the participatory democracy approach:

1.1. The Concept of Civil Society and the Participatory Democracy Approach

Francis Fukuyama defined civil society as the realm of spontaneously created social structures separate from the state, upon which democratic political institutions are built. According to Dunn, civil society is “broadly viewed as the sphere of relationships situated between the private sphere of the family on the one hand and the state on the other” (Fukuyama, 1995, pp. 7–14).

Charles Taylor defined civil society as “a network of associations independent of the state, which connect citizens to one another in matters of shared concern, and whose presence or actions can have an impact on public policy.” Schmitter defined civil society as “a set or system of self-organized intermediate groups” (Dunn, 1996). Similarly, *The Oxford Concise Dictionary of Politics* defines civil society as “a set of intermediate associations which are neither the state nor the (extended) family; thus civil society includes voluntary associations, corporations, and other legal entities.” One of the advantages of this type of definition is that it allows for the empirical activation and testing of civil society.

From these definitions, it becomes evident that the general purposes for which civil society institutions were established—and which they seek to achieve—highlight their non-profit (voluntary) nature, granting them independence from the state and its apparatus. Therefore, civil society refers to the social relationships characterized by voluntary association and the participation of individuals acting in their personal capacities. Put simply, civil society can be seen as the sphere of private contractual relationships. Accordingly, we can regard voluntary organizations as the institutionalization of social relationships, as identified by scholars such as Tester (Schmitter, 1995).

2.1. The Concept of Participatory Democracy

Participatory democracy refers to “an approach that aims at development in which the population actively participates, seeking to empower individuals and groups, enabling them to adopt solutions they propose themselves, for which they bear responsibility in both choosing and implementing.”

It also means “the contribution of citizens, to varying degrees, in designing and overseeing the implementation of local development policies, whether through their own efforts or in cooperation with central and local government bodies.” From this, we may define participatory democracy operationally as a set of voluntary activities that unify popular and governmental efforts related to the local community—be they economic, social, or cultural—carried out through opinion, effort, or financial contribution, while respecting community considerations to avoid conflict, ultimately achieving shared interests within the same society.

2. Analysis of the Role of Civil Society in Activating the Participatory Democracy Approach

Civil society organizations are key actors in the political system, especially with the emergence of democratic systems linked to local participation and globalization. This context has strengthened the effectiveness of civil society organizations as a result of changes affecting the functions of the state, which have often negatively impacted its ability to meet the needs of all regions and to address local demands. This has made it necessary to develop the roles of these organizations and to involve them in managing public affairs.

Civil society has thus become an important economic and social partner for the state across different political systems, by assisting local government through direct cooperation, financial support, or by providing social services to citizens. Meaningful participation by civil society is realized through the activation of development initiatives, and the proximity of civil society organizations to local communities enables them to serve as channels for people's participation in economic and social activities. This helps citizens organize themselves and become more influential in shaping public policy decisions and in accessing public resources, particularly for the benefit of the poor (Montero, 2013).

Moreover, these organizations can act as checks on government power, monitor social abuses, and provide opportunities to enhance people's capacities and living standards—for example, by protecting the environment, supporting the underprivileged, developing human resources, and facilitating communication among business actors.

In addition to these roles in local community development, participatory development today is no longer confined to the relationship between the state, the citizen, and civil society organizations alone; rather, civil society organizations are among the key mechanisms relied upon to advance local development in many countries.

They work to influence government decisions by continuously advocating around issues affecting the local community, which directly concern citizens and encourage participation in local development. Despite the importance of these roles played by civil society in Algeria at both the national and local levels, associative activity still suffers from certain shortcomings, which have negatively affected its performance and its ability to fulfill its assigned functions (Kadache, 1980).

Civil society has played a tangible role in advancing comprehensive development and democratic transformation by instilling values and promoting democratic practices in society, and by making these real at both governmental and popular levels. This includes broadening participation in shaping public policy and thereby avoiding top-down, centrally imposed decisions that do not take citizens' needs and diverse problems into account. It has also enabled citizens to access all relevant information, encouraged them to be at the center of the development process, and worked to defend marginalized groups in Algerian society and reintegrate them. This effort aims to mitigate the negative impacts of economic reform policies and to adjust structural policies to account for social dimensions such as unemployment, poverty, and other social challenges, ultimately in search of solutions to these problems.

This is achieved by monitoring the work of official bodies in the process of local public policy-making and by managing organizations based on the principle of transparency in their operations and sources of funding. In doing so, these organizations evolve from being purely civic associations to becoming development-focused organizations.

Civil society institutions have thus become involved in a range of activities that can be summarized as follows:

- Supporting health services in remote and underserved areas.
- Working on projects related to primary healthcare and positive health promotion.
- Supporting small-scale production projects.
- Defending human rights and freedoms.
- Engaging in training, capacity-building, literacy, and poverty reduction initiatives.
- Focusing on childhood development and supporting youth.
- Contributing to local community development by providing various services and strengthening the community's infrastructure.

It should be noted that, as is widely known, the activity of associations in Algeria is surrounded by a set of constraints that limit their effectiveness and hinder their ability to perform their societal functions.

3. Aspects of Civil Society Participation in Consolidating the Participatory Democracy Approach

The manifestations of civil society participation in strengthening the participatory approach can be seen in its contribution to ensuring the integrity of local elections and its involvement in legislation, oversight, and local governance.

3.1. Civil Society Participation in Ensuring the Integrity of Local Elections

Participation in local elections is considered one of the most democratic means and an important expression of the values of political participation. Ensuring the integrity of elections reflects the genuine will of the people and the independence of opinion and expression. Algeria reinforced this mechanism through political and legal reform in 2016, emphasizing the promotion of participatory democracy at the local level under *Organic Law 16/01*, which enhanced the status and role of civil society in serving the public interest within a democratic context (Al-Mazuni, 2019).

Given the large number of municipalities nationwide—totaling 1,541—it becomes difficult to reach all municipalities during local elections. This makes it necessary to coordinate with civil society, which sometimes nominates candidates alongside political parties, reflecting the overlap between political parties and civil society. These associations engage directly with local residents during election campaigns, making them well aware of their daily concerns and demands, and work to raise voter awareness about the importance of participating in elections through seminars, meetings, and gatherings organized jointly with local communities.

Among the key functions performed by civil society at the local level are:

1. Ensuring the proper conduct of the electoral process in accordance with the relevant laws and regulations.
2. Safeguarding citizens' rights to freely stand as candidates and to vote.
3. Ensuring equal campaigning opportunities for all candidates, ultimately leading to free, fair, and transparent elections that reflect the voters' true will.

3.2. Civil Society Participation in Legislation and Oversight

Civil society organizations contribute to democratic development and to broadening the base of popular participation while monitoring government actions through education, awareness-raising, and training activities.

The oversight role of civil society organizations is evident in their monitoring of the work of elected local councils, which helps to establish good governance. This is achieved by attending meetings and deliberations of local councils, adding a layer of transparency and granting these organizations a supervisory role over local government bodies (Boubaia, 2011).

Returning to the internal regulations of Parliament, it becomes apparent that there is no explicit provision for involving civil society in legislative work, except for Article 43 of the internal regulations of the People's National Assembly, which states that permanent committees, in the course of their work, may invite experts and specialists to assist them in fulfilling their duties. Similarly, Article 47 outlines a set of tasks these committees may undertake. Article 38 of the internal regulations of the Council of the Nation also stipulates that permanent committees, while carrying out their work, may invite experts and specialists to support them in their responsibilities (Rachid, 1981).

3.3. Civil Society Participation in Local Governance

In addition to its oversight role, civil society institutions also play important roles in managing local affairs. This includes promoting transparency, combating and preventing corruption, collaborating with government bodies in decision-making, and involving citizens in the management of their public affairs and responsibilities, thereby enabling them to access information relevant to them (Ben Nasser, n.d.).

Law No. 11-10 on Municipalities, in Article 26, stipulates that “the sessions of the Municipal People's Assembly are public and open to the citizens of the municipality and to any citizen concerned with the subject of deliberation,” which contributes to ensuring the transparency of these deliberations.

Furthermore, Article 22 of the same law specifies that the meeting agenda should be posted at the entrance of the deliberation hall and in places designated for informing the public as soon as members of the Municipal People's Assembly are invited. The Municipal People's Assembly then approves the items listed on the agenda and may add new additional items. It also takes all necessary measures to inform citizens about local matters and to consult them on urban planning, economic, social, and cultural development priorities and choices (Ben Nasser, 2015).

To achieve local development in its participatory dimension, it is necessary to activate the role of civil society institutions in Algeria.

This requires clear policies and mechanisms aimed at strengthening the role of these organizations, which can be summarized as follows:

1. The need to lift restrictions on the establishment of associations to ensure their independence.
2. Establishing clear legal mechanisms that allow these organizations to participate in proposing legislation, setting local development priorities, and monitoring their implementation.
3. Requiring officials to consider the proposals and concerns of civil society organizations, and creating frameworks to discuss these demands and proposals in a way that aligns them with general objectives as well as with available human and material resources for local development.
4. Ensuring that these organizations themselves operate with democratic governance and transparency in their management and decision-making processes.
5. Repealing all laws and measures that restrict meetings and demonstrations in public spaces and encouraging associations to express their views and to collaborate with other associations that enjoy the same rights as Algerian associations.
6. Understanding civil society as a political laboratory and a space for citizens' political socialization, which facilitates the acquisition of civic spirit and the social integration of individuals.
7. Enabling civil society to participate both directly and indirectly in decision-making, ensuring these decisions are realistic and grounded in genuine needs that support local projects, while avoiding political posturing and personal interests (Mohsen, 2012).

4. Models for Applying the Participatory Democracy Approach – A Case Study of the Moroccan and Brazilian Experiences

Previous experiences that have adopted the participatory approach as a mechanism of governance have demonstrated that it is the most effective model for managing public affairs, especially as it is practiced directly by involving all groups and segments of society, consulting them on issues that concern them, and aligning priorities with these projects. Within this context, we will attempt to examine the Brazilian and Moroccan models, and briefly touch upon their democratic experiences and the extent to which they succeeded or faced challenges in this type of democratic practice (Benaïmer, 2018).

4.1. The Brazilian Experience

Observers of Brazil's trajectory in integrating the participatory approach note that it is inspired by liberal state principles enshrined in the *Brazilian Constitution of 1822*, evident in provisions safeguarding civil liberties and rights, influenced by the North American model, particularly the federal system of 22 states. Gradually, Brazil shifted away from the liberal state towards a social state model inspired by the Portuguese constitution. In the 1990s, Brazil adopted a reformist path to democratize the country, with political parties playing a significant role, particularly regarding the Brazilian political scene. The Brazilian experience, in which the opposition was a key actor, culminated in the recognition of political pluralism and the organization of free elections. Brazil also followed global economic trends by implementing privatization, opening up to foreign markets, and adopting economic reforms such as revising bankruptcy laws and controlling deficits at municipal and state levels. Despite successive crises in 2004, 2008, and 2009, the economic landscape maintained positive growth (Montero, 2013). The Brazilian model progressed through a positive trajectory, led by social movements aiming to redefine the relationship between state institutions and society through initiatives that established new mechanisms for practicing democracy. These

mechanisms allowed for broader popular participation, making citizens active contributors to public policy-making and capable of monitoring their elected representatives. In this regard, the city of Porto Alegre represents a model of “participatory budgeting,” particularly in local administration and other cities. It focused on setting priorities for public spending in sectors like services and public utilities, negotiating with the city council and mayor, and monitoring their performance. These initiatives created wider prospects for expanding public participation, local-level consultation, and evaluating and monitoring public policy. The *Brazilian Constitution of 1988* further strengthened federalism and administrative decentralization, recognized fundamental individual rights and popular sovereignty, and established universal suffrage for men and women. It also enhanced popular participation through policy councils and included provisions for referendums, ensuring citizens’ input on legal matters (Schmitter, 1995).

Several constitutional articles promote participatory governance and citizenship as the foundation of the democratic state.

For instance:

- Article 14 affirms that "popular sovereignty shall be exercised through universal suffrage and direct and secret voting, with equal value for all, via referenda, plebiscites, and popular initiatives."
- Article 58 mandates that executive committees and all committees must ensure proportional representation of political parties or parliamentary groups in the relevant council as far as possible. It further allows for public hearings with civil society entities and receiving petitions and complaints from anyone against actions or omissions of governmental authorities or public entities.
- Article 10 ensures the participation of workers and employees in administrative bodies of public institutions where professional or social security interests are discussed.

Additionally, the Constitution stipulates the creation, merging, integration, and division of municipalities through state laws, conditional on prior consultation via referendum, after publishing feasibility studies as provided by law. Brazil also encouraged public-private partnerships as a form of popular participation, promoting competitive tenders for public works, services, and procurement while adhering to the principles of public administration (Dunn, 1996). In parallel, Brazil reaffirmed its commitment to human rights by joining international conventions and consistently inviting special rapporteurs and mechanisms to monitor its compliance with international obligations. The Brazilian Constitution is thus seen as a model for recognizing and guaranteeing citizens’ fundamental rights. Importantly, women's political participation advanced, culminating in the election of the country’s first female president in 2011, reflecting the government’s commitment to gender equality in response to demands from civil society and human rights movements.

In this context, a draft urban planning framework was introduced, integrating social, political, and economic issues. Participatory urban management thus presents an operational challenge affecting municipal performance, as planned policies must align with broader urban planning (Kadache, 1980).

4.2 The Moroccan Experience in Participatory Democracy

The Moroccan experience is among the first in the Arab world to begin adopting a participatory approach in public policy-making, driven by both internal and regional factors. The regional uprisings of 2011, which affected parts of North Africa, marked a turning point that compelled Morocco to implement political reforms. These reforms were also influenced by international recommendations, such as those of the United Nations Economic and Social Council, calling for genuine democratic practice based on decentralization and support for regional governments. Additionally, Morocco's rapid economic development in partnership with the European Union necessitated adherence to EU recommendations, particularly promoting local democracy as the best measure for economic and developmental integration.

Among the reforms initiated by Morocco was the adoption of the 2011 Constitution, which followed widespread popular protests involving around 150–200 thousand Moroccans in 250 cities, demanding change to the political and economic system.

The preamble of this constitution reaffirms the democratic choice under the rule of law, giving participatory democracy a special place and linking it to the concept of citizenship. It considers

participatory democracy a cornerstone of Morocco's constitutional monarchy, based on the separation and balance of powers and the principles of good governance and accountability (Benaïmer, 2018).

Introducing the concept of participation was not merely rhetorical; the constitution established new rules empowering Moroccan society with a key role in decision-making. It outlined how advisory councils and governance bodies should steer public policies. In 2015, Morocco introduced a local development plan known as the "2015 Communal Development Plan," outlining the Ministry of the Interior's vision and future transformations of territorial communities. It emphasized financial administration, professional management of local services, modernization of information systems, recruitment of skilled human resources, and optimal mobilization of financial resources, including asset management, and addressing irregularities in local governance. Participatory democracy, as described in the Moroccan Constitution, responded to citizens' demands and needs. A notable initiative was the establishment of the "Advisory Council for Youth and Community Action," a civil constitutional body under public law dedicated to ensuring participatory governance, human development, and wider youth participation, as well as fostering civic engagement, professional development, quality education, and improved health services. According to the 2011 Moroccan Constitution, participatory democracy is practiced through two mechanisms: submitting legislative petitions and presenting petitions to public authorities, under implementing laws 14-44 (on legislative petitions) and 14-64 (on petitions to public authorities). These laws granted citizens broad powers to request the inclusion of issues within public policy agendas (Benaïmer, 2018). These political reforms were accompanied by the issuance of the National Charter of Participatory Democracy, emphasizing the construction of a democratic system based on participation, pluralism, and good governance.

The charter highlighted four goals:

- Participation in influencing public decision-making.
- Achieving transparency.
- Activating civil accountability.
- Institutionalizing good governance in public administration.

The Moroccan legislator also established institutional channels that represented a qualitative leap toward democratizing governance, ensuring transparency, quality performance, and administrative accountability.

These include:

- The High Authority for Audiovisual Communication, which safeguards pluralistic expression and access to information in the audiovisual sector.
- The Competition Council, which promotes economic ethics, transparency, and fair market practices while combating irregularities.
- The National Authority for Probity, Prevention, and Combating Corruption, which addresses all forms of corruption and promotes values of good governance and a public service culture.

From the above, it is evident that adopting a participatory democratic approach has become a priority at the local level. It reflects the aspirations of all societal groups, supports transparency, prioritizes the public interest, and links responsibility with accountability, aiming to empower local citizens to participate in public policy-making and advance local development (MOHSEN, 2012).

Conclusion

Through our study of the topic *Enhancing the Role of Civil Society in Activating Participatory Democracy*, we have concluded that participatory democracy constitutes one of the key approaches of contemporary governance. It offers a pathway to improving administrative performance, alongside the role played by civil society organizations, which contribute as partners to increasing the effectiveness of participation in local communities.

These efforts aim to address deficiencies and shortcomings within public administration. Today, local democracies affirm the extent to which administrations require this new model of local governance. It is considered one of the indicators of good governance, as it enables all segments of society to participate in shaping and making local and national decisions. All of this underlines the

need to innovate new methods and approaches in this field and to create more opportunities for civil society movements to be involved in the development process in the future.

In order for local administrations to overcome the negative impact of past failures, it is necessary to broaden the base of popular participation and grant civil society its rightful role within a participatory framework. Civil society should also be empowered to access information, given its political influence on the broader political system. Furthermore, it is crucial to expand the scope of dialogue and continuous discussion with these institutions, which can help coordinate local efforts and engage marginalized groups in society, ultimately working towards their reintegration.

Recommendations

- Open channels of dialogue with local citizens and associations, and establish a municipal council dedicated to addressing the concerns of local residents.
- Ensure that civil society consults with local citizens and takes their proposals into account regarding projects that affect them.
- Provide civil society—particularly neighborhood committees—with greater space to express the issues facing local communities and to communicate these to decision-makers.
- Reform the legal framework governing associations to address existing gaps, and reconsider the issue of financial resources.

References

1. Al-Mazuni, I. (2019). *The virtues of the righteous of Chlef, being an abridgment of "The introduction to pride in the merits of the pious saints of God"*. Beirut: House of Scientific Books.
2. Ben Nasser, B. (2015). *Elected councils and civil society in the Maghreb countries: Tunisia – Algeria – Morocco* (Doctoral thesis). Faculty of Law and Political Science, Biskra, Algeria.
3. Ben Nasser, B. (n.d.). Relationship between civil society and elected councils. *Journal of Law and Humanities*, 17.
4. Benaim, A. (2018). Participatory democracy in Morocco: Still in its embryonic stage. *Village of Justice Journal*, (787).
5. Boubaia, A. (2011). *The Berbers in al-Andalus and their position on the crisis of the 5th Islamic century*. Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya.
6. Dunn, E. (1996). *Money, morality and modes of civil society among American Mormons: Challenging western models*. London: Routledge.
7. Fukuyama, F. (1995). The primacy of culture. *Journal of Democracy*, 6(1), 7–14.
8. Kadache, M. (1980). *Medieval Algeria*. SNED.
9. Mohsen, H. (2012). *Challenges of building a democratic system in Egypt – Towards participatory democracy*. Rawakid Publishing and Distribution.
10. Montero, S. (2013). *Citizen participation and cultural development: Frameworks of action in Bordeaux and Quebec* (Doctoral dissertation). Université Michel de Montaigne, Bordeaux.
11. Rachid, A. (1981). *Local administration and development* (Vol. 1). Cairo: House of Knowledge.
12. Schmitter, P. (1995). On civil society and the consolidation of democracy: Ten propositions. *Political Science*, Stanford.

Received: 21.04.2025

Accepted: 30.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/73-76>

Emiliya İgidova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0009-2569-3951>
emiliya1468@mail.ru

Yeniyetmələrdə psixi sağlamlığın qorunmasının effektiv yolları

Xülasə

Uşaqlarda və yeniyetmələrdə psixi sağlamlıq problemlərinin yüksək yayılması səbəbindən risk və qoruyucu amillər kimi psixi sağlamlıq məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu problemlər ictimai sağlamlıq baxımından da mühüm rol oynayır. Xəstəliklərin qarşısının alınmasında və müalicəsində, sağlamlığın etioloji və diaqnostik korrelyasiyasının müəyyən edilməsində, deviant davranışların aradan qaldırılmasında psixi sağlamlıq məsələləri olduqca vacibdir.

Bu tədqiqat potensial risk və qoruyucu amillərin tezliyi və paylanmasını, onların gənclərin psixi sağlamlığına təsirinin təhlilini təqdim edir. Tarix boyu psixi sağlamlığa üzlərlə tərif verilmiş və onu meyarlarını müəyyənləşdirmək üçün çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Uşaq və yeniyetmələrin psixi və ümumi sağlamlığına təsir edən müxtəlif amillərin öyrənilməsi dövrümüzün ən aktual problemlərindən biridir.

Bu gün uşaqların və yeniyetmələrin psixi sağlamlığına təsir edən amillərin hərtərəfli və dəqiq qiymətləndirilməsi müsbət dəyişikliklərə aparan ən uyğun yolun müəyyən edilməsinə, optimal metodların və effektiv müdaxilə üsullarının seçilməsinə, uşaqların və yeniyetmələrin psixi sağlamlığına təsir göstərən amillərin müəyyənləşməsi ilə düzgün yanaşmanın təmin edilməsinə kömək edir.

Açar sözlər: *uşaq, yeniyetmə, psixi sağlamlıq, problem, tədqiqat*

Emilia Igidova
Baku State University
PhD student
<https://orcid.org/0009-0009-2569-3951>
emiliya1468@mail.ru

Effective Ways to Protect Mental Health in Adolescents

Abstract

Due to the high prevalence of mental health problems among children and adolescents, mental health issues such as risk and protective factors are of particular importance and are also of public health significance. Mental health issues play a crucial role in the prevention and treatment of diseases, in determining the etiological and diagnostic correlates of health, and in eliminating deviant behaviors.

This study presents an analysis of the frequency and distribution of potential risk and protective factors and their impact on the mental health of young people. Throughout history, hundreds of definitions of mental health have been proposed, and numerous studies have been conducted to determine its criteria.

Today, a comprehensive and accurate assessment of the factors affecting the mental health of children and adolescents helps to determine the most appropriate path to positive change, select optimal and effective intervention methods, and ensure the right approach by identifying the factors influencing the mental health of children and adolescents.

Keywords: *child, adolescent, mental health, problem, research*

Giriş

Psixologiyada sağlamlıq anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. İnsanın sağlamlığına münasibəti onun mənlik konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Həm yeniyetmənin, həmçinin də yetkinlərin şəxsiyyətinin inkişafında onların psixi sağlamlıq vəziyyəti mühüm rol oynayır. Hər bir yeniyetmənin təhlükəsizlik tələbatı vardır. Bəzən yeniyetmənin gərgin, aqressiv, depressiv görünməsinin arxasında müxtəlif sağlamlıq problemləri gizlənə bilər (Houtrow & Okumura, 2011).

Bu kimi mübarizələr bəzən daxili iş modeli ilə izah edilə bilər — yeniyetmələrin münasibətləri istiqamətləndirmək və emosiyaları tənzimləmək üçün istifadə edilə bilər. Bir yeniyetmənin davranışının altında nə olduğunu başa düşmək emosional mənalı əlaqələr yaratmağa yol açar. Bununla belə, əgər yeniyetmə öz psixi sağlamlığının öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkir, peşəkar dəstək şüa üçün ən yaxşı yol ola bilər (Belfer, 2008).

Yeniyetmələrin inkişafı problemi fərdin psixi sağlamlığı və bütövlükdə cəmiyyətin sosial sağlamlığının tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Məktəb və ailədə mövcud olan çoxsaylı problemlər yeniyetmələrin psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Müasir dövrdə məktəblərdə psixoloqların üzərinə bu baxımdan böyük yük düşür (Schaefer, Moffitt, Arseneault, Danese, Fisher, Houts, & Caspi, 2017). Ümumtəhsil müəssisəsində psixoloq öz bilik və təcrübəsinə əsaslanaraq uşaqların psixi və şəxsi inkişafında yarana biləcək problemlərin qarşısının alınması və onların inkişafı üçün ən əlverişli psixoloji şəraitin yaradılması istiqamətində fəaliyyət göstərdikdə, onların psixi sağlamlıq problemləri əhəmiyyətli dərəcədə həll oluna bilər. Məktəb şəraitində bu, tez-tez profilaktikanın ikinci və üçüncü mərhələlərinə aiddir (Farmer, Seeley, Kosty, Olino, & Lewinsohn, 2013).

Profilaktik tədbirlər zamanı psixoloq yaş mərhələsini nəzərə alaraq yaşa uyğun proqram hazırlayır. Sonra bu proqramlar tədris və tərbiyə işində həyata keçirilir. Psixoloqun əsas dəstəkçiləri məsləhət vasitəsilə bu işə hazırlanmış müəllimlər və valideynlərdir. Yəni bu proqramın həyata keçməsində məktəbin psixoloquna rəhbərlik, müəllimlər, uşaq birliyi rəhbəri və valideynlər dəstək olmalıdır. İnkişaf proqramları bütün fəaliyyətlərin, uşaqlar arasında qarşılıqlı təsir sahələrinin və onların formalaşdığı mühitin psixoloji təhlilinə əsaslanır (Polanczyk, Salum, Sugaya, Caye, & Rohde, 2015).

Erskine və həmkarlarının (2015) tədqiqatlarına görə, yeniyetmələr arasında psixi sağlamlıqla bağlı boşluqların olmasında maddə istifadəsi ilə bağlı asılılıqlar əsas xəstəliklər sırasında yer alır və yeniyetmələr arasında sağlamlıq itkisinə səbəb olur. Bu pozuntular, xüsusilə erkən yaş dövründə başladığında, fərdin təhsilinə, sosial münasibətlərinə və gələcək məhsuldarlığına uzunmüddətli mənfi təsir göstərir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, bu sahədə profilaktika və erkən müdaxilə tədbirləri Ümumdünya Səhiyyə Gündəmində prioritet kimi qəbul edilməlidir (Erskine et al., 2015).

Tədqiqat

Psixi sağlamlıq problemləri bütün dünyada uşaq və yeniyetmələrdə sağlamlıqla bağlı əlilliyin əsas səbəbidir və XXI əsrin global sağlamlıq problemi. Polanczyk və digərlərinin (2015) apardıqları meta-analiz nəticələri göstərir ki, psixi sağlamlıq pozuntuları uşaqlar və yeniyetmələr arasında global səviyyədə geniş yayılmışdır və bu pozuntular onların gündəlik fəaliyyətinə, sosial münasibətlərinə, təhsil uğurlarına və ümumi həyat keyfiyyətinə ciddi təsir göstərir. Eyni zamanda, erkən yaşlarda başlayan bu problemlər müdaxilə olunmadıqda yetkinlik dövründə də davam edə bilər (Barkmann & Schulte-Markwort, 2010).

Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlarda psixi sağlamlıq problemləri onların həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və bu təsir simptomların ağırlığı, ailədaxili münasibətlər və sosial dəstək səviyyəsi ilə sıx bağlıdır (Bastiaansen, Koot, & Ferdinand, 2005). Yəni ailədə sağlam psixoloji iqlim yeniyetmə uşağın psixi sağlamlığının tərkib hissəsidir.

Uşaqlar və yeniyetmələr arasında psixi pozuntuların qarşısının alınması üçün sübuta əsaslanan profilaktik proqramlar mövcuddur və bu müdaxilələrin erkən yaşda tətbiqi psixi sağlamlığın qorunmasında mühüm rol oynayır (Kieling et al., 2011).

Bu proqramların qurulması zamanı müxtəlif müdaxilə metodlarından istifadə olunmalıdır. Məsələn, yaşa uyğun psixokorreksiya, psixoterapiya və psixoloji reabilitasiya metodları tətbiq edilməlidir. Wittchen və həmkarlarının (2011) apardığı genişmiqyaslı araşdırmaya əsasən, Avropada psixi və

digər beyin pozuntuları əhalinin təxminən 38%-nə təsir edir. Bu pozuntular təkcə fərdi rifaha deyil, həm də iqtisadi məhsuldarlığa və səhiyyə sistemlərinə böyük yük yaradır. Müəlliflər vurğula-yırlar ki, bu ciddi yükə baxmayaraq, psixi sağlamlıq xidmətlərinə çıxış hələ də bir çox ölkələrdə qeyri-kafidir və bu sahəyə daha çox diqqət və resurs ayrılmalıdır (Wittchen et al., 2011).

Nəticə

Dünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, bir çox ölkələrdə psixi sağlamlıq xidmətlərinə çıxış məhduddur və resurs çatışmazlığı bu sahədə ciddi maneə olaraq qalır (World Health Organization, 2017).

Adaptasiya və ya psixi sağlamlıq problemləri olan yeniyetmələr gələcəkdə daha ağır depressiv pozuntusu olan şəxslərə çevrilə bilərlər. Bir müddət sonra onlar fəaliyyətin məhsuldarlığının, sevinc hiss etmə qabiliyyətinin azalmasından, yuxu pozuntusundan və çəki itkisindən şikayətlənə bilirlər. Özünə hörmətin aşağı olması və özünə şübhə də müşahidə oluna bilər.

Müasir ailələrdə boşanmaların artması, məişət zorakılığının olması kimi vəziyyətlər də uşaq və yeniyetmələrin psixi sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Çox vaxt valideynlər arasındakı mübahisələr uşaqlar tərəfindən təşvişverici, təhlükəli hallar kimi qəbul edilir. Belə münasibətlər daimi narahatlıq, özünə şübhə və emosional stress yaradır. Bəzən boşanma prosesi o dərəcədə ağır keçir ki, bu, yeniyetmənin həm psixi, həm də fiziki sağlamlığını təhlükə altına qoyur. Bəzən isə valideynlər bir-birlərinə qarşı müsbət hisslər və ya emosiyalar yaşamadan sadəcə yanaşı yaşayırlar. Uşaqlar bu halları müşahidə edir və ana və ya atasının mövqeyini qəbul etməyə məcbur olurlar. Buna görə də valideynlərdən birinin digərini aşağılaması və ya mühakimə etməyə çalışması uşaqlar üçün dözülməz bir vəziyyət yaradır (Kovess-Masfety et al., 2016).

Psixologiyanın sahələrindən biri olan humanist psixologiya məktəbində sağlamlıq məsələlərinə ciddi yer ayrılışdır. Humanist psixologiya fiziki və ruhi sağlamlığın fərdin ən yüksək dəyərləri, məqsədləri və ehtiyacları ilə əlaqəli olduğu vahid bir yanaşma formalaşdırır. Sağlamlıq psixologiyasının yeniyetmələrə həsr olunmuş istiqamətlərində xarakterin, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi olduqca vacibdir.

Sağlamlığa nail olmaq üçün fərdi strategiya hazırlamaq, sağlamlıqla bağlı psixoloji səriştəni inkişaf etdirmək və bəlkə də həyat keyfiyyətini kökündən dəyişdirmək lazımdır. Subyekt tərəfindən qəbul edilən psixoloji, fiziki və emosional rifahın ayrılmaz göstəricisi psixi sağlamlığın tərkib hissəsi hesab olunur. Həyat keyfiyyətinin mühüm göstəricisi insanın ətrafdakı sosial mühitlə bağlı fərdi təcrübələridir. Buna görə də həyat keyfiyyəti mədəniyyətin, ətraf mühitin, təhsilin, sosial və iqtisadi sistemin, həmçinin cəmiyyətin siyasi təşkilatının keyfiyyətini və fərdin rifahını özündə birləşdirən qlobal anlayışdır. Həyat keyfiyyətini insan həyat şəraitinin obyektiv və subyektiv göstəricilərinin integrativ xüsusiyyəti kimi öyrənərkən, sağlamlıq üçün həyat keyfiyyətinin subyektiv qiymətləndirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti ortaya çıxır.

Jonsson və həmkarlarının (2017) tədqiqat icmalı göstərir ki, uşaqlarda psixi və davranış pozuntuları həyat keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərir. Müxtəlif pozuntu növləri – xüsusilə diqqət çatışmazlığı hiperaktivlik pozuntusu (DÇHP), autizm və emosional pozuntular – uşaqların sosial münasibətlərini, məktəb fəaliyyətini və gündəlik funksiyalarını zəiflədə bilər. Müəlliflər qeyd edirlər ki, mövcud tədqiqatlarda metodoloji fərqliliklər olsa da, ümumi nəticələr bu pozuntularla həyat keyfiyyəti arasında mənfi əlaqəni açıq şəkildə ortaya qoyur (Jonsson et al., 2017).

Sağlamlığa düzgün münasibət, insan sağlamlığına töhfə verən və ya əksinə, təhlükə yaradan ətraf mühitdə fərd və müxtəlif hadisələr arasında fərdi, seçici əlaqələr sistemini, habelə fərdin fiziki və psixi vəziyyətini qiymətləndirməsini ifadə edir. Bu səbəbdən də psixi sağlamlıq məsələləri erkən uşaqlıqdan başlayaraq valideynlərin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Barkmann, C., & Schulte-Markwort, M. (2010). Prevalence of emotional and behavioural disorders in German children and adolescents: A meta-analysis. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 66(3), 194–203.
2. Bastiaansen, D., Koot, H. M., & Ferdinand, R. F. (2005). Determinants of quality of life in children with psychiatric disorders. *Quality of Life Research*, 14, 1599–1612.
3. Belfer, M. L. (2008). Child and adolescent mental disorders: The magnitude of the problem across the globe. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49(3), 226–236.
4. Erskine, H. E., Moffitt, T. E., Copeland, W. E., Costello, E. J., Ferrari, A. J., Patton, G., ... & Scott, J. G. (2015). A heavy burden on young minds: Global burden of mental and substance use disorders in children and youth. *Psychological Medicine*, 45(7), 1551–1563.
5. Farmer, R. F., Seeley, J. R., Kosty, D. B., Olino, T. M., & Lewinsohn, P. M. (2013). Aggregation of lifetime Axis I psychiatric disorders through age 30: Incidence, predictors, and associated psychosocial outcomes. *Journal of Abnormal Psychology*, 122(2), 573–586.
6. Houtrow, A., & Okumura, M. J. (2011). Pediatric mental health problems and associated burden on families. *Vulnerable Children and Youth Studies*, 6, 222–233.
7. Jonsson, U., Alaie, I., Parling, T., & Arnberg, F. K. (2017). Annual Research Review: Quality of life and childhood mental and behavioural disorders—A critical review of the literature. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 58(4), 439–469.
8. Kieling, C., Baker-Henningham, H., Belfer, M., Conti, G., Ertem, I., Omigbodun, O., ... & Rahman, A. (2011). Child and adolescent mental health worldwide: Evidence for action. *The Lancet*.
9. Kovess-Masfety, V., et al. (2016). Comparing the prevalence of mental health problems in children aged 6–11 across Europe. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 51(8), 1093–1103.
10. Polanczyk, G. V., Salum, G. A., Sugaya, L. S., Caye, A., & Rohde, L. A. (2015). Annual Research Review: A meta-analysis of the worldwide prevalence of mental disorders in children and adolescents. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 56(3), 345–365.
11. Schaefer, J. D., Moffitt, T. E., Arseneault, L., Danese, A., Fisher, H. L., Houts, R., ... & Caspi, A. (2017). Enduring mental health: Prevalence and prediction. *Journal of Abnormal Psychology*, 126(2), 212–224.
12. World Health Organization. (2018). *Mental health atlas 2018*. WHO.
13. Wittchen, H. U., et al. (2011). The size and burden of mental disorders and other disorders of the brain in Europe 2010. *European Neuropsychopharmacology*, 21(9), 655–679.

Daxil oldu: 14.05.2025

Qəbul edildi: 19.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/77-84>

Almaz Erbay

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0007-4889-2182>
almazerbay@gmail.com

Pandemiyadan sonrakı dövrdə iş modelləri, şəxsiyyət tipologiyaları və təşkilati davranış nəticələri arasındakı yeni dinamikaların elmi təhlili

Xülasə

Bu tədqiqat pandemiyadan sonrakı dövrdə formalaşan yeni iş modellərini — məsafədən, hibrid və ofis əsaslı formaları — şəxsiyyət tipologiyaları (A və B tipləri) və təşkilati davranış nəticələri (psixoloji təhlükəsizlik, psixoloji dayanıqlılıq, özünə yadlaşma) kontekstində elmi əsasda təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Qlobal pandemiya iqtisadi və sosial strukturlarla yanaşı, idarəetmə mədəniyyətində də köklü dəyişikliklər yaradaraq çeviklik, rəqəmsallaşma və uzaqdan əməkdaşlıq anlayışlarını müasir iş həyatının əsas elementlərinə çevirmişdir.

Artıq “işin harada görülməsi” deyil, “necə təşkil olunması” təşkilati uğurun əsas meyarıdır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, psixoloji təhlükəsizlik və dayanıqlılıq səviyyələri daha çox təşkilati iqlimdən — liderlik üslubu, ədalətli idarəetmə və sosial dəstəkdən — asılıdır, özünə yadlaşma isə işin forması və fərdi sosial ehtiyaclarla daha sıx bağlıdır. A tipi şəxslər məsafədən və ya hibrid iş modellərində muhtariyyətdən faydalanarkən, B tipi şəxslər daha sosial və kollektiv ofis mühitlərində uğurlu olurlar.

Bu fərqliliklər göstərir ki, “hamıya eyni model” yanaşması artıq effektiv deyil; fərdiləşdirilmiş iş strategiyaları və insan mərkəzli idarəetmə müasir təşkilati dayanıqlılığın əsasını təşkil edir. Araşdırma nəticə etibarilə pandemiya sonrası əmək mühitində şəxsiyyət fərqliliklərinin, psixoloji rifahın və inklüziv mədəniyyətin strateji prioritetə çevrilməsinin zəruriliyini vurğulayır.

Açar sözlər: *pandemiya, iş modelləri, şəxsiyyət tipologiyaları, psixoloji təhlükəsizlik, psixoloji dayanıqlılıq, özünə yadlaşma*

Almaz Erbay

Azerbaijan State University of Economics
PhD in Economics
<https://orcid.org/0009-0007-4889-2182>
almazerbay@gmail.com

Scientific Analysis of New Dynamics Between Post-Pandemic Work Models, Personality Typologies, and Organizational Behavior Outcomes

Abstract

This study aims to scientifically analyze the new work models that emerged in the post-pandemic era—remote, hybrid, and office-based forms—within the context of personality typologies (Types A and B) and organizational behavior outcomes (psychological safety, resilience, and self-alienation). The global pandemic not only transformed economic and social structures but also reshaped management culture, making flexibility, digitalization, and remote collaboration key elements of modern work life.

Today, the primary measure of organizational success is not where the work is done but how it is organized. The findings indicate that levels of psychological safety and resilience are largely determined by organizational climate—including leadership style, fair management, and social

support—whereas self-alienation is more closely related to the form of work and individual social needs. Type A individuals benefit more from autonomy in remote or hybrid models, while Type B individuals tend to perform better in social and collective office environments.

These differences demonstrate that a “one-size-fits-all” approach is no longer effective; personalized work strategies and human-centered management are fundamental to modern organizational resilience. Ultimately, the study emphasizes the necessity of prioritizing personality differences, psychological well-being, and inclusive culture in the post-pandemic work environment.

Keywords: *pandemic, work models, personality typologies, psychological safety, resilience, self-alienation*

Giriş

Pandemiyadan sonrakı dövr qlobal miqyasda işin təşkili, idarəetmə mədəniyyəti və əmək münasibətlərinə dair ənənəvi anlayışların yenidən nəzərdən keçirildiyi bir mərhələ olmuşdur. *COVID-19* böhranı nəticəsində tətbiq olunan kütləvi məsafədən iş təcrübəsi təşkilatların çeviklik, dayanıqlılıq və innovasiya qabiliyyətlərini real şəraitdə sınaqdan keçirmiş, işin “yer” anlayışını deyil, “məna və məqsəd” anlayışını ön plana çıxarmışdır. Bu dəyişikliklərlə birlikdə iş modelləri — məsafədən, hibrid və ofis əsaslı formalar — fərqli psixososial reallıqlar və idarəetmə çağırışları doğurmuşdur.

Müasir təşkilatlarda əməkdaşların iş təcrübəsi yalnız texnoloji infrastruktur və prosedur qaydalarla deyil, eyni zamanda şəxsiyyət tipologiyaları, sosial ehtiyaclar və psixoloji rifah göstəriciləri ilə formalaşır. A və B tipli şəxsiyyətlər arasında motivasiya, stressə qarşı reaksiya və sosial bağlılıq baxımından fərqliliklər işin təşkilində fərdiləşdirilmiş yanaşmanın vacibliyini ortaya qoyur. Artıq müəssisələrin strateji üstünlüyü standartlaşdırılmış iş qaydalarından çox, müxtəlif şəxsiyyət və ehtiyaclara uyğun mühitlərin yaradılmasından asılıdır.

Bu araşdırma pandemiyadan sonra formalaşan yeni iş modelləri ilə şəxsiyyət tipləri arasındakı əlaqələri psixoloji təhlükəsizlik, dayanıqlılıq və özünə yadlaşma kontekstində tədqiq edərək, həm nəzəri, həm də tətbiqi baxımdan müasir təşkilat psixologiyasına töhfə verməyi hədəfləyir. Tədqiqat fərdi xüsusiyyətlərin və təşkilati kontekstin qarşılıqlı təsirini araşdırmaqla, işin yeni dünyasında insan amilinin yenidən mərkəzə qaytarılmasının zəruriliyini vurğulayır.

Tədqiqat

Tarix boyu qlobal pandemiyalar yalnız səhiyyə sistemlərini deyil, eyni zamanda iqtisadi, sosial və təşkilati strukturları da köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Xüsusilə *COVID-19* pandemiyası müasir dövrün ən genişmiqyaslı və çoxşaxəli böhranlarından biri kimi müəssisələrin dayanıqlılıq, çeviklik və uyğunlaşma qabiliyyətlərini ciddi şəkildə sınağa çəkmişdir. İstehsal proseslərinin dayanması, təchizat zəncirlərində yaranan qırılmalar, işçi qüvvəsinin davamiyyətsizliyi və tələbatdakı kəskin dəyişikliklər bir çox sektorda əməliyyat sabitliyini pozaraq iqtisadi sistemlərdə dərin struktur gərginliklər yaratmışdır. Bununla belə, bəzi təşkilatlar rəqəmsal transformasiya və avtomatlaşdırma texnologiyalarına yönəlmiş strateji sərmayələr vasitəsilə böhrandan çıxış yolları formalaşdırmış, çevik idarəetmə modellərini tətbiq etməklə dayanıqlı fəaliyyət strukturlarını bərpa etməyə nail olmuşlar (Atılğan, 2020, pp. 29–32).

Pandemiyanın təsirləri iqtisadi sistemlərlə məhdudlaşmamış, eyni zamanda təşkilatların sosial, mədəni və psixoloji strukturlarında da qalıcı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Məsafədən iş, hibrid iş və elastik iş saatları kimi yeni əmək formalarının yayılması əməkdaşların təşkilatla münasibətlərini və mənsubiyyət hisslərini yenidən müəyyənləşdirmişdir. Bu prosesdə iş-həyat balansı, motivasiya, psixoloji təhlükəsizlik və təşkilati dəstək kimi anlayışlar əmək münasibətlərinin əsas dəyərlərinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə əməkdaşlar üçün maddi qazanc tək motivasiya faktoru olmaqdan çıxaraq, mənalı iş təcrübəsi, rifah və təşkilati ədalət kimi psixososial amillərlə əvəzlənmişdir (Brynjolfsson et al., 2020, p. 5).

Bu dəyişikliklər fonunda rəqəmsal transformasiya müəssisələrin strateji prioritetinə çevrilmişdir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı nəticəsində işin məkan asılılığının azalması, bulud əsaslı sistemlərdən və onlayn əməkdaşlıq platformalarından geniş istifadə əmək təşkilinə yeni paradigma gətirmişdir. Ənənəvi ofis anlayışı tədricən öz yerini virtual, çevik və nəticə-

yönümlü iş modellərinə vermişdir. Bu transformasiya yalnız işin harada həyata keçirildiyini deyil, həm də onun necə, nə vaxt və kim tərəfindən yerinə yetirildiyini dəyişdirərək idarəetmə sistemlərini yenidən formalaşdırmışdır (McKinsey, 2020).

Lakin məsafədən iş modellərinin genişlənməsi bir sıra psixososial və təşkilati problemləri də ön plana çıxarmışdır. Rəqəmsal platformalara həddindən artıq bağlılıq nəticəsində yaranan “rəqəmsal yorğunluq”, iş və şəxsi həyat sərhədlərinin bulanıqlığı, sosial təcrid və komanda ruhunun zəifləməsi əməkdaşlarda tükənmişlik və yadlaşma riskini artırmışdır. Buna görə də müasir təşkilatlar yalnız texnologiyaya infrastrukturun gücləndirilməsinə deyil, həm də əməkdaşların psixoloji rifahını və sosial bağlılığını qorumağa yönəlmiş dəstək mexanizmlərinin qurulmasına diqqət yetirməyə başlamışdır (Aksu, 2023, pp. 208–209).

Pandemiyadan sonra ən çox yayılan modellərdən biri olan hibrid iş sistemi məsafədən və ofisdə işləməni birləşdirərək həm təşkilat, həm də əməkdaş baxımından çeviklik təmin etmişdir. Bu model iş-həyat balansı ilə təşkilati səmərəlilik arasında optimal tarazlıq yaratmağı hədəfləyir. Müəssisələr üçün əməliyyat xərclərinin azalması, istedad bazasının genişlənməsi və əməkdaş məmnuniyyətinin artması kimi üstünlüklər təmin edən bu sistemin səmərəli fəaliyyəti üçün güclü rəqəmsal infrastruktur, aydın kommunikasiya protokolları və ədalətli performans qiymətləndirmə mexanizmləri zəruridir (Tenderis & Kazdal, 2023, p. 5).

Liderlik anlayışı da bu kontekstdə köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. “Rəqəmsal liderlik” modeli empatiya, çeviklik və kommunikasiya bacarıqları ilə texnologiyaya savadlılığı birləşdirərək müasir idarəetmə mədəniyyətinin əsas göstəricisinə çevrilmişdir. Rəqəmsal mühitdə liderlərin vəzifəsi əməkdaşlar arasında etimad, mənsubiyyət və şəffaflıq iqlimini qorumaq, nəticəyönümlü iş sistemlərini ədalətli şəkildə idarə etməkdir. Bu kontekstdə performans qiymətləndirmə meyarları prosessual deyil, nəticə əsaslı yanaşmalarla əvəz olunmuşdur (Kocakula, 2022, pp. 84–86).

İqtisadi müstəvidə pandemiya qlobal əmək bazarında struktur dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Xidmət və pərakəndə sektorlarında daralma müşahidə olunarkən, rəqəmsal xidmətlər, səhiyyə, təhsil və e-ticarət sahələrində məşğulluq artmışdır. Rəqəmsal bacarıqlara malik fərdlər üçün yeni imkanlar yaranmış, lakin texnologiyaya resurslara çıxışı məhdud olan qruplar bu imkanlardan bərabər şəkildə yararlanıb bilməmiş, beləliklə “rəqəmsal uçurum” problemi daha da dərinləşmişdir.

Müasir çevik iş formaları yalnız iqtisadi səmərəlilik deyil, həm də sosial davamlılıq baxımından əhəmiyyətliyə. Fərqli həyat şəraitlərinə uyğun elastik iş saatları və məsafədən işləmə imkanları, xüsusilə qadınlar, fiziki məhdudiyyətli şəxslər və ailə baxım öhdəliyi daşıyan əməkdaşlar üçün məşğulluqda inklüzivliyi artırır. Lakin sərbəst və layihə əsaslı məşğulluq modellərinin artması ənənəvi sosial təminat mexanizmlərini zəiflədir və gəlir sabitliyini azalda bilər (Aksu, 2023, p. 209).

Bütün bu dəyişikliklər təşkilatların idarəetmə fəlsəfəsini və mədəniyyətini yenidən formalaşdırmışdır. Rəqəmsal transformasiya yalnız texnologiyaya proses deyil, eyni zamanda sosial və mədəni adaptasiya mərhələsidir. Gələcəyin təşkilatları üçün uğur meyarı texnologiyaya yeniliklərlə yanaşı, əməkdaşların rifahını, psixoloji təhlükəsizliyini və etik dəyərləri qoruyan idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılmasından asılı olacaqdır.

Bu çərçivədə təşkilati dəstək və ədalət şüurunun gücləndirilməsi yadlaşmanın azalması, psixoloji təhlükəsizlik və davamlılığın yüksəldilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Dərk edilən təşkilati dəstək (*Perceived Organizational Support*) işçilərin əməyinin dəyərləndirildiyini hiss etməsinə, özünü təşkilatla eyniləşdirməsinə və könüllü səy göstərməsinə təkan verir. Eyni zamanda paylayıcı, prosedural və qarşılıqlı (interaksional) ədalətin gücləndirilməsi həm ədalətsizlikdən qaynaqlanan yadlaşmanı azaldır, həm də psixoloji təhlükəsizlik iqlimini möhkəmləndirir (Colquitt, 2001, pp. 386–400).

Motivasiya baxımından *Özünü-Müəyyənətmə Nəzəriyyəsi* (*Self-Determination Theory*) mühüm çərçivə təqdim edir. Bu nəzəriyyəyə görə, muxtariyyət, bacarıqlılıq və mənsubiyyət ehtiyacları qarşılandığında psixoloji təhlükəsizlik və davamlılıq güclənir (Deci & Ryan, 2000, pp. 227–268). Muxtariyyət işçinin qərar vermə prosesinə təsir imkanını artırır; bacarıqlılıq hissi (ustalıq) uğur yaşantıları ilə möhkəmlənir; mənsubiyyət isə sosial dəstək kanalları vasitəsilə emosional sabitlik yaradır.

İşin dizaynına dair Hackman və Oldham modelinə əsasən, bacarıq müxtəlifliyi, işin bütövlüyü, əhəmiyyəti, muxtariyyət və geribildirim kimi struktur elementlər mənalı iş təcrübəsini gücləndirərək yadlaşmanı azaldır və daxili motivasiyanı artırır (Hackman & Oldham, 1976, pp. 250–279). Müasir dövrdə “iş ustalığı” (*job crafting*) yanaşması vasitəsilə əməkdaşların öz rollarını yenidən formalaşdırması və tələblər-resurslar balansını (*JD-R modeli*) optimallaşdırması tükənmişliyin qarşısını alır, işə bağlılığı artırır (Tims & Bakker, 2010, pp. 173–186).

Liderlik səviyyəsində transformasiyaedici və xidmətkar liderlik modelləri dəstəkləyici iqlim, ədalət və öyrənən təşkilat mədəniyyətini təşviq edir. Transformasiyaedici liderlər vizion və ilhamla mənalı iş yaradır, xidmətkar liderlər isə empatiya və səlahiyyətləndirmə yolu ilə psixoloji kapitalı (ümid, optimizm, səbat, özünəinam) gücləndirirlər.

İnsan resursları idarəciliyində isə integrasiya yanaşmaları zəruridir:

1. Şəffaf və vaxtında geribildirim verən performans sistemləri;
2. Psixoloji təhlükəsizlik və davamlılıq üzrə təlim-mentorluq proqramları;
3. Ədalətli və inklüziv karyera inkişaf mexanizmləri;
4. İş-həyat balansını qoruyan rifah siyasətləri (“rəqəmsal ayırma”, psixoloji dəstək, elastik saatlar);
5. Hibrid komanda əməkdaşlığı üçün struktur protokollar.

Bu yanaşma həm yadlaşmanın əsas mənbələrini hədəfləyir, həm də təşkilati bağlılığı və performansı sisteməlik şəkildə gücləndirir.

Nəhayət, davamlı inkişafın təmin olunması üçün ölçmə və diaqnostika mexanizmləri vacibdir. Psixoloji təhlükəsizlik üçün Edmondson şkalası, davamlılıq üçün *Connor–Davidson (CD-RISC)*, tükənmişlik üçün *Maslach Burnout Inventory*, işə bağlılıq üçün *Utrecht Work Engagement Scale*, təşkilati bağlılıq üçün *Meyer–Allen modeli* kimi alətlərdən istifadə edilməlidir (Nembhard & Edmondson, 2006; Connor & Davidson, 2003).

Təşkilat mədəniyyəti səviyyəsində *Schein modeli* göstərir ki, artefaktlar, bəyan edilən dəyərlər və əsas fərziyyələr arasında uyğunluq yaranmadıqda psixoloji təhlükəsizlik deklarativ səviyyədə qalır. Buna görə də rəhbərlik “soruşan liderlik” (*humble inquiry*), şəffaflıq və hesabatlılıq vərdişlərini gündəlik təcrübəyə çevirməli, mərkəzləşmə və sərt iyerarxiya kimi yadlaşma mənbələrini aradan qaldırmalıdır.

Pandemiya sonrası iş mühitinin çevik və rəqəmsal xarakter alması, təşkilatlarda yalnız struktur və texnoloji deyil, eyni zamanda psixososial və davranış yönü dəyişiklikləri də aktuallaşdırmışdır. Bu kontekstdə şəxsiyyətin təşkilati mühitdə rolu, fərdi performans göstəriciləri ilə məhdudlaşmır; o, həm də təşkilati mədəniyyətin formalaşmasına, komanda dinamikasının keyfiyyətinə və lider–əməkdaş münasibətlərinin davamlılığına birbaşa təsir göstərir. Müxtəlif şəxsiyyət tiplərinin eyni təşkilat daxilində fəaliyyət göstərməsi bir tərəfdən yaradıcılıq və innovasiya potensialını artırır, digər tərəfdən isə dəyərlər toqquşması, kommunikasiya problemləri və qərarvermə fərqləri səbəbindən konflikt riskini yüksəldir. Buna görə də müasir idarəetmə yanaşmaları fərdi fərqlilikləri balanslaşdırmaq və bu müxtəlifliyi sinerjiyə çevirmək üzərində qurulur.

Şəxsiyyət əsaslı komanda formalaşdırma və liderlik strategiyaları bu balansın təmin olunmasında mühüm vasitə rolunu oynayır. Belə yanaşmalar işçilərin yalnız peşə bacarıqlarını deyil, həm də dəyərlərini, motivasiya istiqamətlərini və emosional sabitlik səviyyələrini nəzərə alaraq təşkilati uyğunluğu artırır. Fərqli şəxsiyyət tiplərinin məqsədyönlü şəkildə bir araya gətirilməsi, yaradıcı kollektiv qərarvermə, sosial öyrənmə və qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir.

Liderlik baxımından şəxsiyyət xüsusiyyətləri rəhbərlərin davranış tərzlərini, qərarvermə üslublarını və əməkdaşlarla münasibətlərinin keyfiyyətini müəyyənləşdirən əsas dəyişəndir. Yüksək ekstrovertsiya, açıqlıq və vicdanlılıq səviyyəsinə malik liderlər daha çox transformasiyaedici liderlik göstəriciləri nümayiş etdirərək işçiləri ilhamlandırır, yeniliklərə adaptasiyanı asanlaşdırır və mənalı iş iqlimi yaradırlar. Əksinə, yüksək nevroitiklik meyli emosional sabitliyi zəiflədir və liderin qərarvermə proseslərində qeyri-adekvat reaksiya vermə riskini artırır. Bu baxımdan, liderlərin şəxsiyyət profillərinin düzgün qiymətləndirilməsi yalnız idarəetmə keyfiyyətini yüksəltmək deyil, eyni za-

manda əməkdaşların psixoloji rifahını qorumaq üçün də vacibdir (Judge & Bono, 2000, pp. 754–756).

Təşkilat kontekstində şəxsiyyətin təsirini sistematik izah edən yanaşmalardan biri təşkilati uyğunluq nəzəriyyəsidir (*person–organization fit*). Bu nəzəriyyəyə görə, işçinin dəyərləri, inancları və davranış üslubu təşkilatın mədəniyyəti və məqsədləri ilə nə qədər uyğun gəlirsə, o qədər də yüksək motivasiya, işə bağlılıq və performans səviyyəsi müşahidə olunur. Uyğunluğun zəiflədiyi hallarda işə yadlaşma, stress və işdən ayrılma niyyətləri artır. Bu səbəbdən müasir insan resursları idarəçiliyi “dəyər uyğunluğu” və “mədəni uyğunluq” testlərini işə qəbul proseslərinə inteqrasiya edir. Bu modelər əməkdaş dövryyəsinin azaldılması, uzunmüddətli performansın qorunması və təşkilatdaxili harmoniya üçün effektiv vasitə kimi qəbul olunur.

Şəxsiyyətin motivasiya və iş məmnuniyyəti üzərindəki təsiri də təşkilati davranış elminin əsas tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Daxili motivasiya səviyyəsi yüksək, məsuliyyətlik və emosional sabitlik göstəriciləri güclü olan fərdlər işlərini “özünü reallaşdırma” vasitəsi kimi görürlər. Bu, onların peşəkar məmnuniyyətini və davamlı performansını artırır. Əksinə, xarici motivasiya amillərinə (maddi qazanc, status, rəqabət) həddindən artıq bağlı olan fərdlərdə uzunmüddətli perspektivdə tükənmişlik və emosional məyusluq halları müşahidə olunur (Ryan & Deci, 2000, pp. 69–78). Bu səbəbdən təşkilatlar motivasiya strategiyalarını şəxsiyyət tipologiyasına uyğunlaşdırmalıdır: A tipi şəxsiyyətlər üçün nailiyyət və rəqabət yönümlü mükafatlandırma, B tipi fərdlər üçün isə stressi azaldan və yaradıcılığı təşviq edən elastik iş mühitləri daha optimal nəticələr doğurur.

Şəxsiyyətin rolu təkcə motivasiya ilə məhdudlaşmır; o, təşkilati dəyişikliklərə adaptasiya və innovasiya proseslərində də həlledici amildir. Açıq və çevik şəxsiyyət quruluşuna malik fərdlər yeni texnologiyalara, rəqəmsal platformalara və hibrid iş modellərinə daha asan uyğunlaşır, dəyişiklikləri təhlükə deyil, inkişaf fürsəti kimi qəbul edirlər. Əksinə, dəyişiklik qorxusu və emosional qeyri-sabitlik səviyyəsi yüksək fərdlər bu proseslərdə müqavimət göstərir, nəticədə həm fərdi məhsuldarlıq, həm də komanda harmoniyası azalır (Judge & Zapata, 2015). Bu səbəbdən dəyişiklik idarəçiliyi proqramlarında psixoloji dəstək, çevik öyrənmə və fərdi inkişaf modullarının daxil edilməsi vacibdir.

Rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma şəraitində şəxsiyyət tiplərinin iş davranışına təsiri daha da dərinləşmişdir. A tipi fərdlər rəqəmsal mühitdə məhsuldarlıq və nəticə əldə etməyə yüksək səylə yönəlsələr də, daimi onlayn nəzarət və performans təzyiqi səbəbindən stres və tükənmişlik riski altındadırlar. B tipi fərdlər isə məsafədən işin təqdim etdiyi çeviklik və muxtariyyətdən faydalanaraq balanslı və yaradıcılığa açıq həyat tərzini qura bilirlər. Bununla belə, hər iki şəxsiyyət tipi üçün də rəqəmsal əməkdaşlıq, özünüidarəetmə və emosional tənzimləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi vacibdir (Sakallı, 2019, p. 15).

Ümumiyyətlə, qlobal pandemiya dövrü işin təşkilində dərin və qalıcı dəyişikliklər doğuraraq məsafədən, hibrid və ofis əsaslı modellərin eyni ekosistemdə yanaşı mövcudluğunu normallaşdırmışdır. Bu konfigurasiya yalnız əməliyyat səmərəliliyinə deyil, həm də əməkdaşların psixoloji təhlükəsizliyi, psixoloji dayanıqlılığı və özünə yadlaşma (işə yadlaşma) kimi iş nəticələrinə təsir edən yeni dinamiklər yaratmışdır. Şəxsiyyət tipləri (A və B) bu dinamiklərin fərdlər üzrə necə təzahür etdiyini anlamaqda mühüm nəzəri prizma təqdim etsə də, təşkilati mühitin real şəraitində bu təsirlərin gücü və istiqaməti empirik yoxlama tələb edir.

Bu tədqiqat məhz həmin ehtiyacdən çıxış edərək müxtəlif iş formaları ilə (məsafədən, hibrid, ofis) işçilərin şəxsiyyət tipləri (A və B) arasındakı əlaqələri psixoloji təhlükəsizlik, psixoloji dayanıqlılıq və özünə yadlaşma çərçivəsində araşdırmağı məqsəd qoymuşdur. Nəzəri əsasda psixoloji təhlükəsizlik iş yerində cəzasız danışa bilmək, səhvədən öyrənmə və komanda etimadını; psixoloji dayanıqlılıq isə stress, qeyri-müəyyənlik və təzyiq qarşısında funksionallığı qoruma gücünü ifadə edir. Özünə yadlaşma isə işin mənası ilə fərdin özünüqavrayışı arasındakı bağın zəifləməsini, emosional uzaqlaşmanı və mənasızlıq hissini ehtiva edir. Təşkilat psixologiyası ədəbiyyatı göstərir ki, bu üç göstərici həm fərdi rifahın, həm də institusional səmərəliliyin aparıcı determinantlarıdır.

Tədqiqatın alt məqsədləri dörd istiqamətdə cəmlənmişdir:

- (1) fərqli iş formalarının müvafiq psixososial nəticələrlə necə əlaqələndiyini müəyyənləşdirmək;
- (2) A/B şəxsiyyət tiplərinin bu əlaqələr üzərində mümkün moderasiya rolunu anlamaq;

(3) iş formalarının iş məmnuniyyəti, bağlılıq və motivasiya kimi proseslərdə şəxsiyyət kontekstində necə qavrandığını qiymətləndirmək;

(4) fərdi xüsusiyyətlər əsasında iş formalarının təşkilati davranışa necə əks olunduğunu göstərmək.

Bu çərçivədə müxtəlif sektorlardan təsadüfi seçmə ilə formalaşdırılmış 360 iştirakçıdan ibarət nümunə üzərində sorğu əsaslı kəmiyyət yanaşması tətbiq edilmiş, göstəricilər müxtəlif ölçmə alətləri və demoqrafik nəzarət dəyişənləri ilə toplanmışdır.

Tədqiqatın hipotezləri isə aşağıdakı kimi qruplandırılmışdır:

H1: Məsafədən (uzaqdan) işləyənlərin şəxsiyyət tipinə görə:

- a) Psixoloji təhlükəsizlik,
- b) Psixoloji dayanıqlılıq,
- c) Özünə yadlaşma səviyyəsi əhəmiyyətli fərqlilik göstərir.

H2: Hibrid çalışanların şəxsiyyət tipinə görə:

- a) Psixoloji təhlükəsizlik,
- b) Psixoloji dayanıqlılıq,
- c) Özünə yadlaşma səviyyəsi əhəmiyyətli fərqlilik göstərir.

H3: Ofisdən işləyənlərin şəxsiyyət tipinə görə:

- a) Psixoloji təhlükəsizlik,
- b) Psixoloji dayanıqlılıq,
- c) Özünə yadlaşma səviyyəsi əhəmiyyətli fərqlilik göstərir.

H4: İş formalarına (məsafədən, hibrid, ofisdən işləmə) görə:

- a) Psixoloji təhlükəsizlik,
- b) Psixoloji dayanıqlılıq,
- c) Özünə yadlaşma səviyyəsi əhəmiyyətli fərqlilik göstərir.

Empirik nəticələr hipotezlər üzrə aşağıdakı mənzərəni ortaya qoymuşdur. Birincisi, məsafədən, hibrid və ofis şəraitində çalışanların psixoloji təhlükəsizlik və psixoloji dayanıqlılıq səviyyələri baxımından anlamlı fərqlər müşahidə olunmamışdır ($p > 0,05$). Bu, H4-ün (a) və (b) alt hipotezlərinin rədd edildiyini göstərir və onu deməyə əsas verir ki, bu iki göstərici daha çox liderlik üslubu, komanda ünsiyyəti, ədalət və təşkilati dəstək kimi kontekstual amillərdən asılıdır; işin “harada” icra olunması təkbaşına fərq doğurmur. Eyni istiqamətdə, A və B tipi şəxsiyyət tiplərinin nə məsafədən, nə hibrid, nə də ofis qruplarında psixoloji təhlükəsizlik və dayanıqlılığa görə sisteməlik fərqlilik yaratmadığı da təsdiqlənmişdir; H1, H2 və H3 bütövlükdə rədd edilmişdir ($p > 0,05$). Bu tapıntı şəxsiyyətin təşkilati təcrübəyə təsirini inkar etmir, lakin onun iş forması ilə qarşılıqlı təsirinin (moderasiya effektinin) zəif və ya mühit amillərinin kölgəsində qaldığını göstərir.

İkincisi və ən önəmlisi, özünə yadlaşma göstəricisində iş formalarına görə anlamlı fərq aşkar edilmişdir (H4-c qəbul edildi; $p < 0,05$). Təsnifatlar üzrə təhlil göstərir ki, məsafədən çalışanların özünə yadlaşma səviyyələri orta hesabla daha aşağıdır; hibrid və ofis modelləri arasında isə əhəmiyyətli fərq müşahidə olunmamışdır. Bu nümunə onu göstərir ki, məsafədən işin təmin etdiyi vaxt-məkan çevikliyi, özünüidarəetmə imkanı və mənfi sosial dinamikanın (konflikt, toksik münasibətlər) filtrasiya olunması işin mənalılıq hissini gücləndirə, emosional uzaqlaşmanı isə zəiflədə bilər. Bununla belə, bu təsir hamı üçün eyni dərəcədə deyil: sosial qarşılıqlı əlaqəyə yüksək ehtiyac duyan işçilərdə məsafədən iş təcrid hissini artıraraq əks nəticə doğura bilər. Deməli, iş forması → yadlaşma əlaqəsi fərdi sosial ehtiyaclar və təşkilati tətbiqlərin keyfiyyəti tərəfindən şərtlənir.

Bu mənzərə nəzəri və praktik baxımdan bir neçə nəticə doğurur. Birincisi, psixoloji təhlükəsizlik və dayanıqlılıq “iş forması seçimi”ndən çox “iş mühitinin keyfiyyəti”nə həssasdır: şəffaf geribildirim mexanizmləri, ədalətli prosedurlar, daxilolma və iştirak, həmçinin öyrənən mədəniyyət bu göstəricilərin əsas hərəkətvericisidir. İkincisi, özünə yadlaşmanın azaldılmasında məsafədən və ya hibrid struktur daxilində real muxtariyyət, aydın rol-öhdəlik çərçivələri, asinxron əməkdaşlıq qaydaları və “rəqəmsal sərhədlər” (işdənkenar saatlarda mesajlaşma sükutu, yüklənmənin idarə olunması) kritik rol oynayır. Üçüncüsü, A/B şəxsiyyət tipləri üzrə ümumiləşdirilmiş idarəetmə reseptləri məhdud

səmərəlilik göstərir; şəxsiyyət fərqliliklərini nəzərə alan fərdiləşdirilmiş iş dizaynı (job crafting), resurs-tələb balansı (JD-R) və rifah yönü siyasətlər daha məqsədyönlü nəticə verir.

Nəticələrin tətbiqi baxımından, təşkilatlara aşağıdakı inteqrə yol xəritəsi tövsiyə oluna bilər: (1) iş forması qərarı ilə yanaşı psixoloji təhlükəsizliyi sistemə dəstəkləyən liderlik təlimləri və komanda ritualları (səhvədən öyrənmə, “bərabər səs” qaydaları, retrospektivlər) tətbiq edilsin; (2) məsafədən/hibrid komandalar üçün aydın ünsiyyət protokolları, bilik paylaşım platformaları və performansın nəticə-yönlü, ədalətli ölçümü standartlaşdırılsın; (3) yadlaşmanı monitorinq etmək üçün müntəzəm “pulse” sorğular və keyfiyyət göstəriciləri (işin mənalılığı, muxtariyyət, sosial dəstək) izlənilsin; (4) fərdi ehtiyacları uyğun çevik seçim dəstləri (ofis-günlərinin paylanması, zaman elastikliyi, rifah proqramları) təqdim olunsun; (5) “rəqəmsal ayırma” və iş-həyat balansını qoruyan institusionalaşdırılmış qaydalarla tükənmişliyin qarşısı alınsın.

Elmi baxımdan, iş forması ilə psixososial nəticələr arasındakı əlaqənin şəxsiyyət tipləri üzrə ümumi moderasiyanın zəif olması iki mümkün izah təklif edir: ya təsirin ölçüsü kiçikdir və daha böyük nümunə/uzunlamasına dizayn tələb edir, ya da təşkilati kontekst (liderlik, ədalət, dəstək, mədəniyyət) bu əlaqəni üstələyərək fərdi fərqliliklərin təsirinə “sönümləşdirir”. Bu səbəbdən gələcək tədqiqatlar üçün iki istiqamət önəmlidir: (i) çoxsəviyyəli modellərlə (fərd–komanda–təşkilat) kontekstual amillərin vasitəçi və moderasiyaedici təsirlərinin sınaqması; (ii) uzunlamasına və ya yarı-eksperimental dizaynlarla iş forması dəyişikliyi zaman üzrə psixoloji təhlükəsizlik, dayanıqlılıq və yadlaşmaya təsir trayektoriyasının izlənməsi. Bundan əlavə, A/B təsnifatından kənara çıxaraq Beş Faktorlu Şəxsiyyət Modelinin ayrıca ölçüləri (məsuliyyətlik, emosional sabitlik, açıqlıq və s.) üzrə incə-təsirlərin yoxlanması da daha detallı tablo təqdim edə bilər.

Nəticə

Pandemiyadan sonrakı mərhələdə iş modellərinin çevikləşməsi və rəqəmsallaşması təşkilati davranışda yeni dinamikalar yaratmışdır. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, psixoloji təhlükəsizlik və psixoloji dayanıqlılıq səviyyələri iş formasından çox təşkilati iqlim, liderlik üslubu və ədalət mexanizmlərindən asılıdır. Bunun əksinə olaraq, özünə yadlaşma göstəricisi məsafədən, hibrid və ofis əsaslı iş modelləri arasında fərqli şəkildə təzahür edir və bu, fərdi sosial ehtiyacların və muxtariyyət səviyyəsinin təsiri ilə formalaşır.

Empirik dəlillər sübut edir ki, məsafədən iş, düzgün tətbiq olunduqda, iş mənalı münasibəti və emosional bağlılığı gücləndirə bilər. Lakin bu model, sosial təcridə meyilli və ya kollektiv motivasiyaya ehtiyac duyan fərdlər üçün mənfəətli nəticələr doğura bilər. Bu, təşkilatların insan resursları siyasətində “fərdiləşdirilmiş iş dizaynı” və “insan yönümlü idarəetmə” yanaşmalarının strateji əhəmiyyətini bir daha önə çıxarır.

Nəticə etibarilə, pandemiyadan sonrakı dövr üçün əsas dərs budur ki, davamlılıq yalnız texnoloji çevikliklə deyil, həm də psixoloji rifah, şəffaf ədalət və sosial dəstək balansı ilə mümkündür. Müasir təşkilatlar üçün uğurun yeni ölçüsü əməkdaşların harada işləməsi deyil, onların necə hiss etdikləri və bu mühitdə öz potensiallarını necə reallaşdırma bildikləridir. Fərdi fərqlilikləri qəbul edən, emosional sabitliyi və mənalı iş mədəniyyətini qoruyan qurumlar yeni dövrün lider təşkilatlarına çevriləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Aksu, S. K. (2023). Çalışma hayatının dönüşümünde yeni çalışma türleri ve işyeri kavramı. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 12(33), 204–227.
2. Atılğan, Ç. (2020). *COVID-19'un finansal raporlama ve denetim üzerindeki muhtemel etkileri*. KPMG, 29–32.
3. Brynjolfsson, E., Horton, J., Ozimek, A., Rock, D., Sharma, G., & TuYe, H. (2020). *COVID-19 and remote work: An early look at US data*. NBER Working Paper Series.
4. Colquitt, J. A., Conlon, D. E., Wesson, M. J., Porter, C. O. L. H., & Ng, K. Y. (2001). Justice at the millennium: A meta-analytic review of 25 years of organizational justice research. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 425–445. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.3.425>

5. Connor, K. M., & Davidson, J. R. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*, 18(2), 76–82.
<https://doi.org/10.1002/da.10113>
6. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “What” and “Why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
7. Hackman, J. R., & Oldham, G. R. (1976). Motivation through the design of work: Test of a theory. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16(2), 250–279.
[https://doi.org/10.1016/0030-5073\(76\)90016-7](https://doi.org/10.1016/0030-5073(76)90016-7)
8. Judge, T. A., & Bono, J. E. (2001). Relationship of core self-evaluations traits—self-esteem, generalized self-efficacy, locus of control, and emotional stability—with job satisfaction and job performance: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 86(1), 80–92.
<https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.1.80>
9. Judge, T. A., & Zapata, C. P. (2015). The person-situation debate revisited: Effect of situation strength and trait activation on the validity of the Big Five personality traits in predicting job performance. *Academy of Management Journal*, 58(4), 1149–1179.
<https://doi.org/10.5465/amj.2010.0837>
10. Koçakula, Ö. (2022). Psikolojik güvenlik bağlamında etik liderlik. *Yönetim ve Etik*, 141–171.
11. McKinsey. (2020). *How COVID-19 has pushed companies over the technology tipping point—and transformed business forever*. McKinsey & Company. <https://www.mckinsey.com>
12. Nembhard, I. M., & Edmondson, A. C. (2006). Making it safe: The effects of leader inclusiveness and professional status on psychological safety and improvement efforts in health care teams. *Journal of Organizational Behavior*, 27(7), 941–966. <https://doi.org/10.1002/job.413>
13. Sakallı, A. E. (2019). A tipi və B tipi kişilik özelliğine sahip bireylerde iş doyumu və kazalanma arasındaki ilişkinin incelenmesi. *OHS Academy*, 2(1), 11–31.
14. Tenderis, A., & Kazdal, Ö. S. (2023). Hibrit çalışma modelinin örgütsel bağlılık və çalışan performansı etkisi üzerine kavramsal bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 1–11.
15. Tims, M., & Bakker, A. B. (2010). Job crafting: Towards a new model of individual job redesign. *South African Journal of Industrial Psychology*, 36(2), 1–9.
<https://doi.org/10.4102/sajip.v36i2.841>

Daxil oldu: 19.04.2025

Qəbul edildi: 06.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/85-93>

Zahera Malika Benmessabih

University of Mascara, Algeria

PhD student

<https://orcid.org/0009-0001-5745-8587>

zahira.benmessabih@univ-mascara.dz

Mohamed Mekkaoui

University of Mascara, Algeria

<https://orcid.org/0009-0005-1570-7345>

mohammed.mekkaoui@univ-mascara.dz

The Process of Verbalization: A Lexical Teaching Approach for Undergraduate Students in French Language and Literature

Abstract

University teaching is characterized by its dual mission: producing knowledge and preparing students for professional integration while considering the specific profile of learners. In Algeria, many students face persistent difficulties in reading and writing due to cognitive constraints, unequal access to cultural resources, and prior schooling gaps. In this multilingual academic context, it is essential to equip students with tools for success, enabling them to master written expression and apply disciplinary knowledge in various communicative situations. This article explores a pedagogical framework to develop lexical practices that enhance students' academic writing, drawing on the concept of verbalization.

Keywords: *academic writing, second language learning, verbalization, lexicon, lexical awareness, text dramatization, theatricalization*

Zahera Malika Benmessabih

Tuş Universiteti, Əlcəzair

doktorant

<https://orcid.org/0009-0001-5745-8587>

zahira.benmessabih@univ-mascara.dz

Mohamed Mekkaoui

Tuş Universiteti, Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0005-1570-7345>

mohammed.mekkaoui@univ-mascara.dz

Verballaşdırma prosesi: Fransız dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə bakalavr tələbələri üçün leksik tədris yanaşması

Xülasə

Universitet tədrisi ikiqat missiya ilə xarakterizə olunur: həm bilik istehsalı, həm də tələbələrin peşəkar həyata hazırlanması, eyni zamanda öyrənənlərin spesifik profilinin nəzərə alınması. Əlcəzairdə bir çox tələbə idrak məhdudiyyətləri, mədəni resurslara qeyri-bərabər çıxış və əvvəlki təhsil boşluqları səbəbindən oxu və yazı bacarıqlarında davamlı çətinliklərlə üzləşir. Bu çoxdillilik akademik kontekstdə tələbələrin yazılı ifadəni mənimsəməsinə və fənn biliklərini müxtəlif kommunikativ situasiyalarda tətbiq etməsinə imkan verən uğur alətləri ilə təmin olunması vacibdir. Bu məqalə tələbələrin akademik yazı bacarıqlarını gücləndirən leksik təcrübələrin inkişafı üçün pedaqoji çərçivəni təqdim edir və tərəfindən irəli sürülən “verbalizasiya” anlayışına əsaslanır.

Açar sözlər: *akademik yazı, ikinci dilin öyrənilməsi, verbalizasiya, leksikon, leksik şüur, mətnin drammatizasiyası, teatrallaşdırma*

Introduction

University education occupies a specific position within the broader educational landscape, as it is simultaneously a site for knowledge production and a space for preparing students for professional integration. In the Algerian context, this dual mission has been complicated by the persistent challenges faced by students in mastering academic literacy, particularly in French as a Foreign Language (FLE). Despite institutional frameworks designed to strengthen linguistic competence, many undergraduates continue to struggle with academic writing, lexical accuracy, and the ability to transfer disciplinary knowledge into coherent written discourse. These difficulties can be attributed to cognitive limitations, unequal access to cultural resources, and insufficient preparation in prior schooling.

Within this multilingual and academic environment, the development of lexical competence emerges as a crucial issue in language pedagogy. Lexical knowledge is not merely the acquisition of isolated words but involves the ability to mobilize vocabulary reflexively across communicative contexts, to integrate it into academic genres, and to reappropriate it in writing. Yet, conventional approaches to vocabulary instruction—often reduced to explanation and rote learning—have shown their limitations in addressing what is commonly described as “lexical poverty” in student writing.

This situation raises the central problematic of the present study: *What type of didactic framework can foster lexical practices that effectively support the development of academic writing skills among Algerian university students?* Addressing this question requires a reconsideration of traditional models and the exploration of more interactive and reflexive approaches to vocabulary teaching.

In this respect, the notion of verbalization, as conceptualized by Grossmann and Bosch (Grossmann & Bosch, 2003), provides a promising theoretical and pedagogical framework. Verbalization refers to the process by which learners reflect on, categorize, and reinvest lexical units through oral and written activities. It emphasizes the role of reflexivity, dramatization, and oral preparation in strengthening lexical awareness and facilitating the transfer of vocabulary into academic writing.

Research

The hypothesis guiding this research is that the integration of verbalization and dramatization activities into the FLE classroom will significantly enhance students' lexical competence and, consequently, improve the quality of their written academic production. More specifically, it is expected that students who engage in such interactive practices will demonstrate measurable progress in lexical accuracy, cohesion, and the ability to appropriate disciplinary discourse.

The objective of this study is therefore twofold: first, to evaluate the effectiveness of verbalization as a pedagogical tool for the development of lexical and meta-lexical competence; and second, to determine its impact on students' academic writing within the framework of university-level French studies. By doing so, the research seeks to contribute both to the theoretical discussion on vocabulary teaching in foreign language didactics and to the renewal of practical strategies for enhancing academic literacy in multilingual contexts.

1. Context of french language teaching in Algerian Universities

The Ministry of Higher Education and Scientific Research in Algeria has established a framework for the core curriculum in literature and foreign languages that is structured around two central dimensions: the acquisition of disciplinary knowledge and its practical application. Within this framework, students are first expected to acquire a solid grounding in French grammar and syntax, before being able to mobilize these rules in the production of various types of texts. By the end of their undergraduate studies, spanning six semesters, learners are expected to have integrated the French language into both their academic routines and their prospective professional activities. In terms of graduate outcomes, the profile officially targeted by this curriculum highlights a proficient mastery of French, particularly in academic and educational contexts, and includes the possibility of pursuing advanced studies at the Master's level.

Yet, despite this carefully designed framework, the current state of French language instruction at the university level raises a number of concerns. In an educational landscape where more than half

of university courses—around 55%—are taught in Arabic, the demand for strong competence in foreign languages, and particularly in French, has continued to grow. As Queffelec and colleagues (2002) observe, students often consider foreign languages as key instruments for accessing specialized knowledge, improving their training opportunities, and enhancing their chances of social mobility. Nevertheless, many Algerian students are confronted with French in a sustained academic setting only once they enter university. In response, curriculum designers in the French Language and Literature departments have sought to build programs that foster the gradual and systematic development of linguistic proficiency. These programs typically combine core linguistic modules—such as phonetics, syntax, and oral and written comprehension—with transversal competencies including academic methodology and research skills.

Despite this institutional effort, academic failure in French studies remains a recurring phenomenon. Numerous students, even after completing a full undergraduate cycle, continue to struggle with written expression, particularly in constructing arguments and articulating ideas in coherent, well-structured texts. This situation leads to a fundamental pedagogical question: what type of didactic framework should be adopted in order to support lexical practices that effectively enhance students' academic writing skills? The issue is particularly pressing given that Bachelor's programs in French not only prepare students for teaching but also open career pathways in professional writing, editing, and publishing.

In practice, however, writing instruction in these programs often relies on a genre-based approach. While this orientation can provide learners with useful models of textual organization, it also carries the risk of being reduced to a prescriptive exercise, where students perceive genres as rigid templates to imitate rather than as flexible tools for communication and thought. Delacambre and Lahanier-Reuter (2012) have shown that students' difficulties in academic writing are largely attributable to their limited familiarity with the genres of university discourse, their struggle to adapt to new conventions of academic communication, and the persistent gap between their oral linguistic background and the more demanding requirements of written scholarly expression.

2. Verbalization for the development of lexical competence in FLE

The notion of verbalization, which is central to our study, can be understood as a process through which language is not only used as a medium of communication but also as a tool for thinking, reasoning, and problem-solving. As Gee (Gee, 2008) explains, the learning of a language goes beyond the acquisition of vocabulary and grammar; it also entails the ability to mobilize words within meaningful contexts and to interact effectively in social situations. This perspective underlines the importance of considering lexical competence not as a static accumulation of words, but as the dynamic ability to comprehend, appropriate, and reinvest lexical knowledge across diverse communicative situations.

Lexical mastery requires more than simply knowing the form and meaning of words; it also involves an awareness of their pragmatic, cognitive, and discursive functions. In this regard, Bazerman (Bazerman, 1997) points out that genres should not be reduced to rigid textual formats but are better understood as socially situated practices that shape how individuals think and interact. His perspective highlights the strong relationship between lexical development, discourse genres, and the learner's capacity to participate in academic and professional communication.

In light of these reflections, a central pedagogical question arises: what type of framework is most effective in fostering lexical practices that enhance students' academic writing skills? We argue that verbalization represents a promising approach because it encourages learners to reflect on lexical units and to recontextualize them within written and oral production. Grossmann and Bosch (2003) have shown that verbalization requires learners to mobilize categorization skills derived from their cognitive and experiential knowledge of the world. This involves the ability to name and identify lexical items, to engage with culturally shared scripts and stereotypes, and to recognize the emotional and connotative dimensions of vocabulary. Such lexical reflection goes far beyond the mere introduction of new words or the mechanical classification of lexical units; it requires a deeper engagement with the cognitive structures and representations that underpin linguistic competence.

Research in psycholinguistics further suggests that the effective mobilization of lexical knowledge in writing depends largely on the development of preparatory oral skills. The phenomenon often referred to as “lexical poverty” in student writing can be partly explained by a lack of oral preparation and insufficient activation of vocabulary. This observation stresses the necessity of integrating oral activities that reinforce lexical awareness prior to written tasks. In this regard, we hypothesize that theatrical activities in the FLE classroom constitute a particularly valuable complement to traditional writing instruction. By combining oral preparation, dramatization, and subsequent reinvestment in writing, these activities stimulate both lexical and meta-lexical competence. They also encourage learners to transfer vocabulary more effectively into discourse, making the language learning process more interactive, embodied, and immersive.

3. Experimentation

This study was conceived as an exploratory inquiry into the persistent lexical difficulties observed in students’ writing, with a specific focus on evaluating the effects of verbalization through lexical and meta-lexical training activities in oral expression. The underlying assumption was that strengthening students’ ability to reflect on lexical units before engaging in written production would have a measurable impact on their overall lexical competence.

To frame this investigation, it is important to clarify the concept of meta-lexical activity. Drawing on Gombert (Gombert, 1990), metalanguage can be understood as a particular dimension of metacognition that concerns both language and its uses. It includes, on the one hand, the learner’s capacity to reflect on linguistic structures and, on the other, the ability to plan and regulate their own language processing. This definition highlights the essential role of reflexivity in language learning, as it situates lexical awareness not simply in the acquisition of items but in the conscious regulation of their use. In a complementary way, Flavell (Flavell, 1979) provides a broader cognitive account of metacognition, describing it as the learner’s knowledge about their own cognitive processes and products, together with the active monitoring and regulation of these processes during learning. Taken together, these perspectives underline that successful lexical development depends on a learner’s ability to combine reflection, self-monitoring, and control in order to optimize comprehension and reinvestment of vocabulary in communication.

Such a reflexive dimension is all the more important given the complexity of each language system. In line with Anctil (2005), we argue that meta-lexical activities should encompass several interrelated processes, such as the systematic reflection on lexical units, the exploration of meaning and its variations through phenomena like polysemy, homonymy, and synonymy, and the ability to identify and mobilize collocations and fixed expressions. These activities situate vocabulary learning within a broader framework of lexical awareness, which is essential for bridging the gap between recognition and productive use in academic writing.

3.1. Methodology and data collection

The study was carried out with undergraduate students enrolled in the French Department at the University of Mascara. In order to evaluate the effectiveness of verbalization as a pedagogical tool for the development of lexical competence, the participants were divided into two groups. The first, which functioned as the control group (G1), followed the conventional model of lexical instruction that relied on traditional teaching methods. The second, the experimental group (G2), was exposed to an enriched program that combined lexical and meta-lexical training with activities of verbalization and dramatization, thus integrating oral and theatrical practices into the teaching of written production.

The research design followed a pre-test/post-test structure. During the initial phase, both groups completed a written production task without any explicit lexical scaffolding, which enabled us to establish a baseline and identify their lexical difficulties. In the subsequent phase, the control group continued to receive instruction in line with traditional approaches, whereas the experimental group engaged in verbalization activities and dramatized text-based tasks that encouraged reflection on vocabulary, awareness of lexical structures, and the reinvestment of these items in writing. This contrastive design provided a framework for assessing the specific contribution of verbalization and

dramatization to the development of lexical competence and for validating, or potentially challenging, our initial hypothesis.

3.2. Experimental work conditions

In order to guarantee consistency in the experimental design, both groups worked with the same narrative text, which was selected as a basis for analysis and for the reinvestment of lexical items in written production. Nevertheless, the pedagogical treatment of the text differed significantly between the control and the experimental groups.

The control group (G1) approached the lexicon of emotions through traditional methods of instruction. Their work included exercises of reformulation, the analysis of narrative structures, and explanations of key lexical concepts. Although these activities provided some guidance, students were required to proceed to the writing task without any explicit oral preparation. This limitation reflected the conventional approach, in which lexical work is often restricted to explanatory or analytical tasks that precede immediate written production.

In contrast, the experimental group (G2) was given the same text, *After the Storm... Love at First Sight*, but their learning pathway incorporated an additional phase of oral preparation before moving to written expression. The purpose of this pre-writing verbalization stage was to foster lexical reflexivity and to facilitate the reinvestment of targeted vocabulary in writing. Students engaged in oral discussions of the text, participated in explicit reflection on selected lexical items, and took part in dramatization activities that integrated theatrical elements into the language-learning process. Through dramatization, learners were encouraged to embody the emotional lexicon, to explore associations of meaning, and to engage with vocabulary in contextualized interaction. As Benmessabih (Benmessabih, 2021) has shown, such dramatized activities not only strengthen comprehension and memorization but also provide learners with an interactive and immersive experience that enhances lexical integration.

By comparing these two pedagogical configurations, the study sought to determine the extent to which verbalization and dramatization could contribute to more effective lexical acquisition and to a deeper reinvestment of vocabulary in students' academic writing.

3.3. Presentation of results

In order to evaluate the impact of verbalization and dramatization on the development of students' lexical competence, a comparative analysis was carried out on the errors produced in the first draft (J1) and the second draft (J2) of their written productions across both groups. The first stage of analysis concentrated on the initial drafts, with the objective of identifying both the types and the frequency of lexical errors. Four main categories of errors were considered: lexical combination errors (V1), violations of lexical properties (V2), inappropriate use of verb tense (V3), and errors related to formal aspects of lexical items (V4). The data were analyzed using the $S \times V4$ model, in which S represents the subject as a random factor, G denotes the group variable (with G1 as the control group and G2 as the experimental group), and V designates the type of error under examination.

The results of this preliminary analysis showed that both groups exhibited comparable lexical difficulties at the outset, thereby confirming the validity of Hypothesis 01 and Prediction 01. In other words, the two groups entered the experimental phase with a similar baseline, which ensured that any subsequent differences could be attributed to the specific pedagogical treatment applied.

The second phase of the analysis focused on the comparison between the first and second drafts, in order to assess whether the integration of verbalization and dramatization activities had a measurable effect on error reduction. This post-test evaluation highlighted the progress made by the experimental group (G2) in contrast to the control group (G1). The results of these analyses are presented in the following tables, which illustrate both the mean values and the distribution of error types across the two groups in J1 and J2.

Table 1. Mean and Standard Deviation of Errors in J1 and J2 for Control and Experimental Groups.

Group	J1 Mean (μ)	J1 Standard Deviation (σ)	J2 Mean (μ)	J2 Standard Deviation (σ)
G1 (Control)	5.4	1.2	5.1	1.1
G2 (Experimental)	5.5	1.3	3.2	0.9

Histogram 1. Mean Errors in J1 and J2

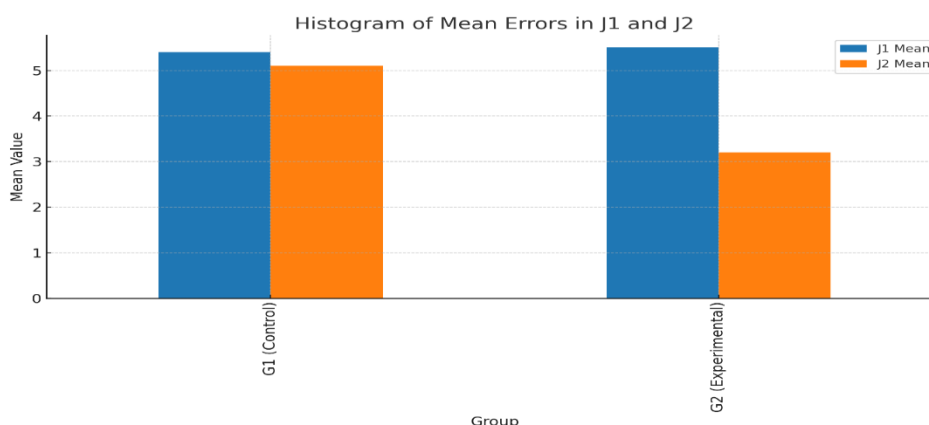
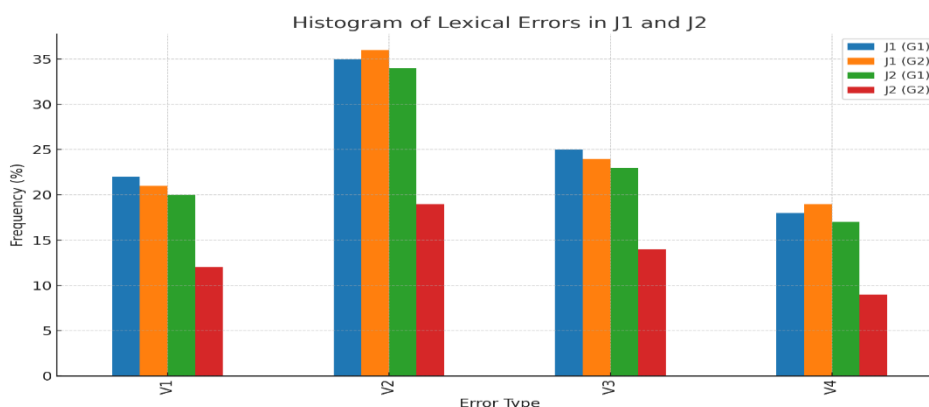

Table 2. Frequency of Lexical Errors in J1 and J2.

Error Type	J1 Frequency (G1)	J1 Frequency (G2)	J2 Frequency (G1)	J2 Frequency (G2)
V1: Lexical combination	22%	21%	20%	12%
V2: Failure to respect lexical properties	35%	36%	34%	19%
V3: Incorrect use of verb tense	25%	24%	23%	14%
V4: Form-related errors	18%	19%	17%	9%

Histogram 2. Lexical Errors in J1 and J2

4. Key findings

The statistical analysis of the first draft (J1) revealed that the group factor was not significant ($F(1,18) = 5.466, p > .8579$), which indicates that both the control and the experimental groups produced a comparable number of lexical errors in their initial written productions. By contrast, the error type factor was highly significant ($F(3,18) = 109.772, p < .0001$), showing that certain categories of errors occurred more frequently than others. The distribution followed a clear descending order, with violations of lexical properties (V2) being the most frequent, followed by errors in lexical combination (V1), inappropriate verb tense usage (V3), and finally, errors related to form (V4). The interaction between group and error type was not statistically significant ($F(3,54) = 1.988, p > .101$), suggesting that, regardless of instructional method, both groups encountered the same types of lexical difficulties at this stage. These findings confirm that, at the outset, the two groups were equivalent in terms of their lexical challenges, thereby supporting Hypothesis 01 and Prediction 01.

The analysis of the second draft (J2) offered a more nuanced perspective by highlighting the effects of the pedagogical intervention. Results demonstrated that the experimental group (G2) made significant progress between the first and second drafts, with a notable reduction in the frequency of lexical errors. Students exposed to verbalization and dramatization activities displayed a higher degree of lexical accuracy, which points to the effectiveness of integrating oral preparation and theatrical practices into the writing process. By contrast, the control group (G1) did not exhibit any substantial improvement between J1 and J2, indicating that traditional lexical instruction alone was insufficient to bring about the expected gains in lexical competence.

When comparing the two groups in their second drafts, students in the experimental group demonstrated a stronger command of lexical usage than those in the control group. This finding suggests that theatrical activities served as a catalyst for lexical transfer, enabling learners to integrate vocabulary more effectively into their written discourse. Overall, these results confirm the central hypothesis of the study, namely that verbalization—and particularly dramatization—significantly enhances lexical competence. Learners who actively participated in oral and theatrical activities showed measurable improvements in lexical accuracy, whereas students who were limited to conventional instruction did not attain comparable progress.

5. Interpretation of results

The analysis of the post-test data clearly demonstrates that the experimental group (G2) achieved a significant reduction in lexical errors between the first and second drafts, whereas the control group (G1) showed only marginal progress. This divergence indicates that traditional approaches to lexical instruction, when confined to explanation and written practice, do not sufficiently enhance learners' lexical competence. By contrast, the integration of verbalization and dramatization into the experimental group's training had a marked effect, not only improving overall accuracy but also reinforcing the ability of learners to mobilize lexical knowledge in context.

A closer examination of the error categories reveals that the most substantial improvements within the experimental group concerned violations of lexical properties (V2) and errors in lexical combination (V1). This pattern suggests that verbalization and dramatization were particularly effective in helping students to internalize semantic constraints and to develop more appropriate word associations, both of which are essential for the accurate and meaningful use of vocabulary.

Taken together, these findings confirm the central hypothesis of the study: verbalization, and especially its dramatized implementation, plays a decisive role in strengthening lexical competence. Students who actively engaged in oral preparation and theatrical activities demonstrated measurable progress in lexical precision and application, thereby validating the pedagogical value of integrating interactive and reflexive practices into the teaching of written production.

6. General discussion

The purpose of this experiment was to examine the effects of verbalization, particularly when implemented through the dramatization of theatrical texts, on the development of lexical competence in university students. By integrating oral preparation, dramatized interaction, and written reinvestment, this approach sought to move beyond traditional lexical instruction and to promote a

more reflexive engagement with vocabulary. One of the key features of lexical teaching that combines oral and written activities is precisely its capacity to stimulate reflexivity, encouraging learners to reflect on lexical structures, to test their usage in communicative practice, and to reinvest them more effectively in academic writing (Matencio, 2008).

Our initial hypothesis posited that the dramatization of a narrative text, especially one where the emotional lexicon predominates, could facilitate the transfer of lexical knowledge and contribute to a more robust mastery of the French lexicon. The analysis of the first drafts (J1) confirmed that both the experimental and control groups encountered similar challenges with respect to lexical errors, notably in lexical property violations, inappropriate word combinations, incorrect use of verb tenses, and form-related mistakes, following a descending order of frequency ($V2 > V1 > V3 > V4$). This finding established the equivalence of the two groups at the outset. However, the second drafts (J2) revealed a sharp divergence: students in the experimental group showed significant improvement, reducing their lexical errors after engaging in verbalization and meta-lexical training, whereas those in the control group, who followed a traditional approach, exhibited little progress. These results confirm that theatrical activities not only facilitate the reinvestment of the emotional lexicon but also enhance lexical accuracy and precision in writing (Little, 1991).

From a theoretical standpoint, these findings align with the position of Grossmann and Bosch (2003), who argue that verbalization fosters categorization processes rooted in cognitive experience, enabling learners to engage with semantic constraints, stereotypes, and the emotional dimensions of vocabulary. Similarly, Bazerman's (Bazerman, 1997) conception of genres as socially situated practices is relevant here: the dramatization of texts can be seen as a way of placing learners in authentic discursive situations, thereby supporting the transfer of lexical knowledge from oral interaction to written production. Moreover, the difficulties faced by many students in adapting to the conventions of academic discourse, as highlighted by Delacambre and Lahanier-Reuter (2012), help explain why conventional approaches remain insufficient: without opportunities for reflexive and interactive engagement, learners often fail to bridge the gap between their oral linguistic repertoire and the demands of academic writing.

The implications for pedagogy are significant. The results underscore that traditional lexical instruction, which often limits vocabulary teaching to spelling or isolated word acquisition, as noted by Polguère (Polguère, 2003), does not adequately prepare students to mobilize vocabulary in discourse. By contrast, the theatrical approach proves to be a dynamic pedagogical tool that not only reinforces lexical knowledge but also promotes group cohesion, creativity, and confidence in linguistic expression. Through the integration of oral and written components, dramatized activities provide an interactive and immersive learning environment that fosters both lexical and meta-lexical competence. Ultimately, the findings suggest that verbalization through dramatization constitutes a powerful didactic framework for enhancing academic writing in FLE, as it equips students with the skills to reflect upon, manipulate, and reinvest lexical knowledge in meaningful communicative situations.

Conclusion

This study set out to examine the role of verbalization, and more specifically the dramatization of texts, in the development of lexical competence among undergraduate students of French at the University of Mascara. The research was motivated by the observation that traditional lexical instruction, largely focused on explanation and written exercises, has not sufficiently addressed students' persistent difficulties in written expression, particularly with respect to lexical accuracy and reinvestment.

The findings clearly indicate that while both control and experimental groups began with similar challenges, only the experimental group, which engaged in verbalization and dramatization activities, demonstrated significant improvement between the pre-test and post-test phases. The reduction of lexical errors, especially in areas such as lexical properties and word combinations, confirms that

reflexive and interactive activities provide learners with a more effective framework for mobilizing vocabulary in academic writing.

From a pedagogical perspective, these results highlight the importance of integrating oral and dramatized practices into the teaching of written production. Such practices not only strengthen lexical and meta-lexical awareness but also create an interactive and engaging learning environment that fosters deeper student investment and improved linguistic performance. This supports the view, advanced by Grossmann and Bosch (2003) and echoed in subsequent research, that lexical acquisition is most effective when learners are actively engaged in reflexive and contextualized use of vocabulary.

Nevertheless, this study has certain limitations. The experiment was conducted with a relatively small sample and within the specific context of one university department, which may limit the generalizability of the results. Moreover, the intervention focused on the emotional lexicon, and further research would be needed to determine whether similar results could be obtained with other lexical domains or in different institutional contexts.

Future studies could extend this line of inquiry by exploring the long-term impact of dramatization on lexical retention, by testing its effects across varied genres of academic writing, or by integrating digital tools to support theatrical practices in blended or online learning environments. Such perspectives would not only deepen our understanding of verbalization as a didactic strategy but also contribute to the ongoing renewal of teaching practices in French as a Foreign Language.

References

1. Bazerman, C. (1997). The life of genre, the life in the classroom. In W. Bishop & H. Ostrom (Eds.), *Genre and writing: Issues, arguments, alternatives*. Portsmouth, NH: Boynton/Cook, 19-26.
2. Benmessabih, Z. M. (2021). La mobilisation du lexique des sentiments pour planifier l'écriture d'un texte narratif chez les étudiants inscrits en 1ère année licence de langue française. *TRANS Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 25. Retrieved from <https://www.inst.at/trans/25/la-mobilisation-du-lexique-des-sentiments-pour-planifier-lecriture-dun-texte-narratif-chez-les-etudiants-inscrits-en-1ere-annee-licence-de-langue-francaise/>
3. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.906>
4. Gee, J. P. (2008). *Social linguistics and literacies: Ideologies in discourses* (3rd ed.). Routledge.
5. Gombert, J. E. (1990). *Le développement métalinguistique*. Presses Universitaires de France.
6. Grossmann, F., & Bosch, P. (2003). *Lexique et production verbale: Vers une meilleure intégration des apprentissages lexicaux*. Institut National de Recherche Pédagogique.
7. Little, D. (1991). *Learner autonomy 1: Definitions, issues, and problems*. Authentik.
8. Matencio, M. (2008). *Genres et médiation linguistique*. Armand Colin.
9. Polguère, A. (2003). *Lexicologie et sémantique lexicale: Notions fondamentales*. Presses de l'Université de Montréal.

Received: 10.04.2025

Accepted: 27.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/94-99>

Zemfira Babayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0001-8634-6955>

vusala.nasir@icloud.com

Nəriman Məmmədovun bəstəkarlıq yaradıcılığı

Xülasə

Nəriman Məmmədov Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən biri kimi milli musiqi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinə əhəmiyyətli töhfələr vermiş sənətkardır. Onun yaradıcılığı vokal musiqidən simfonik janrlara, muğamdan teatr musiqisinə qədər geniş spektri əhatə edir. Məmmədovun əsərlərində Azərbaycan xalq musiqisinin elementləri ilə Avropa klassik musiqi formalarının vəhdəti diqqətçəkicidir. O, həmçinin muğamların nota salınması və təhlili sahəsində görkəmli işlər görmüş, bu qədim sənət növünün qorunub gələcək nəsillərə çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Bəstəkarın balet, oratoriya, simfoniya, uşaq mahnıları və teatr musiqiləri təkcə musiqi auditoriyası üçün deyil, musiqi təhsili və tədqiqatı üçün də qiymətli mənbəyə çevrilmişdir. Bu məqalədə Nəriman Məmmədovun yaradıcılığı sistemli şəkildə təhlil olunur, onun musiqi dilinin mənbələri və sənət konsepsiyası araşdırılır. Tədqiqat onun bəstəkar, pedaqoq və musiqi nəzəriyyəçisi kimi çoxşaxəli fəaliyyətini əhatə edir.

Açar sözlər: Nəriman Məmmədov, bəstəkar, Azərbaycan musiqisi, muğam, simfonik yaradıcılıq, balet musiqisi, vokal silsilələr, pedaqoji fəaliyyət

Zemfira Babayeva

Nakhchivan State University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0001-8634-6955>

vusala.nasir@icloud.com

The Compositional Legacy of Nariman Mammadov

Abstract

Nariman Mammadov is one of the distinguished representatives of the Azerbaijani school of composition, contributing significantly to various areas of national musical culture. His creative output encompasses a wide range—from vocal and symphonic music to mugham interpretations and theatrical compositions. Mammadov's works stand out for their synthesis of Azerbaijani folk elements with classical European musical forms. He also played a key role in the notation and analytical study of mughams, thereby contributing to the preservation and transmission of this ancient art to future generations. His ballets, oratorios, symphonies, children's songs, and theatrical music have become valuable not only for performance but also for music education and scholarly research. This article offers a systematic overview of Nariman Mammadov's compositional legacy, exploring the roots of his musical language and artistic vision. The study encompasses his multi-dimensional activities as a composer, educator, and music theorist.

Keywords: Nariman Mammadov, composer, Azerbaijani music, mugham, symphonic creativity, ballet music, vocal cycles, pedagogical work

Giriş

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti zəngin tarixi və çoxşaxəli inkişaf dinamikası ilə fərqlənən unikal yaradıcılıq sahəsidir. Bu musiqi irsi, həm xalqın qədim ənənələrinə əsaslanan muğam və xalq musiqisi formaları, həm də peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin inkişafı ilə formalaşmışdır. XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan musiqi tarixində bəstəkarlığın inkişafı baxımından məhsuldar dövrlərdən biri olmuşdur. Bu dövr ərzində bir çox istedadlı bəstəkarlar meydana çıxmış, onların yaradıcılığı milli musiqi təfəkkürünün yeni istiqamətlərdə inkişafına təkan vermişdir. Bu sənətkarlar sırasında Nəriman Məmmədov özünəməxsus bədii düşüncə tərz, muğam və xalq musiqisinə bağlılığı, eyni zamanda klassik Avropa musiqi formalarından məharətlə istifadə etməsi ilə seçilir.

Tədqiqat

Nəriman Məmmədovun bəstəkarlıq fəaliyyəti Azərbaycan musiqisində janr müxtəlifliyi, dərin melodik hissiyat və tematik orijinallıq baxımından mühüm yer tutur. Onun yaradıcılığında muğam və xalq mahnılarının əsas motivləri simfonik və vokal əsərlərlə vəhdətdə təqdim olunur. Bəstəkar həm də milli musiqi təfəkkürünü yeni formalarda ifadə etmək üçün teatr musiqisi, balet və uşaq yaradıcılığı sahələrində də uğurla fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə, muğam dəstgahlarının nota köçürülməsi və analizi sahəsində apardığı işlər, bu sahədə onun elmi və praktik töhfəsini təsdiqləyir.

Bu məqalənin məqsədi Nəriman Məmmədovun bəstəkarlıq fəaliyyətinə kompleks elmi baxış keçirmək, onun yaradıcılığının əsas istiqamətlərini, istifadə etdiyi musiqi dilini və sənət konsepsiyasını araşdırmaqdır. Tədqiqat həm bioqrafik materiallara, həm də onun əsərlərinin təhlilinə əsaslanaraq, müəllifin musiqi irsinin müasir Azərbaycan musiqisinə təsirini ortaya qoymağı qarşısına məqsəd qoyur. Mövzuya yanaşmada təhlil, müqayisə və kontekstual analiz metodları tətbiq olunacaqdır.

Təhsil və formalaşma dövrü

Nəriman Məmmədovun musiqi dünyagörüşünün formalaşmasında ailə mühiti, milli musiqi mühiti və aldığı peşəkar təhsil həlledici rol oynamışdır. O, 1950-ci illərdə Azərbaycan musiqi sənətində yeni tələbatların yarandığı, muğamla klassik musiqi formalarının integrasiyasına artan marağın müşahidə olunduğu bir dövrdə fəaliyyətə başlamışdır. Bəstəkarın yaradıcılığı həm milli ənənələrə, həm də klassik Avropa musiqi formasına dərinlən bağlıdır ki, bu da onun peşəkar formalaşmasında aldığı təhsilin əhəmiyyətini göstərir.

Nəriman Məmmədov ilk musiqi təhsilini Bakı şəhərində almış, daha sonra Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına (indiki Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası) daxil olmuşdur. O, burada dövrünün görkəmli bəstəkar və musiqi nəzəriyyəçilərindən dərslər alaraq, geniş musiqi dünyagörüşü və kompozisiya texnikasına yiyələnmişdir (Abbasova, 2015). Təhsili dövründə o, həm Azərbaycan xalq musiqisi və muğam sistemini öyrənmiş, həm də Qərbi Avropa və Rusiya klassik musiqi formalarının analizi ilə məşğul olmuşdur. Bu da onun gələcək yaradıcılığında iki fərqli musiqi mədəniyyətinin uğurlu sintezini təmin etmişdir.

Konservatoriyada aldığı təhsil yalnız kompozisiya və harmoniya ilə məhdudlaşmamış, musiqi formaları, orkestrləmə, fortepiano və vokal kimi digər musiqi sahələrini də əhatə etmişdir. Eyni zamanda, onun muğama olan xüsusi marağı onu klassik muğam dəstgahlarının nota salınması və elmi təhlilinə yönəlmişdir. Bu dövr ərzində bəstəkar ilk simfonik və vokal əsərlərinin eskizlərini hazırlamış, bəstəkarlıq bacarığını müxtəlif janrlarda sınaqdan keçirmişdir.

Nəriman Məmmədovun formalaşmasında həmçinin Azərbaycan musiqisinin ustad sənətkarlarının – Üzeyir Hacıbəyli, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov və Niyazi kimi bəstəkarların yaradıcılıq nümunələri mühüm nümunə kimi olmuşdur. O, bu sənətkarların əsərlərini tədqiq edərək, öz musiqi dilini formalaşdırmış və daha sonra onu fərdi üsluba çevirməyi bacarmışdır.

Beləliklə, Nəriman Məmmədovun musiqi təhsili yalnız akademik biliklərdən ibarət olmamış, eyni zamanda Azərbaycan musiqi irsinin dərin qatlarına enən bir düşüncə tərzinin bünövrəsini təşkil etmişdir. Bu təməl onun sonrakı yaradıcılığının mahiyyətini və istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Mahnı və vokal yaradıcılığı

Nəriman Məmmədovun bəstəkarlıq irsində vokal musiqisi xüsusi yer tutur. Onun mahnı və vokal silsilələri həm melodik zənginlik, həm də poetik məzmun baxımından Azərbaycan musiqisində mü-

hüm mövqe tutur. O, bu sahədə həm peşəkar vokal sənətkarları, həm də geniş dinləyici auditoriyası üçün maraqlı və təsirli nümunələr yaratmışdır.

Lirik və məhəbbət mövzulu mahnılar:

Bəstəkarın erkən dövr mahnıları əsasən lirik məzmunludur. “Sevgi nəğməsi”, “Gözlərin”, “Könül dərdi”, “Payız nəğməsi” kimi əsərlərində klassik Azərbaycan poeziyasının estetik prinsipləri ilə musiqi ritmikası və melodiyası üzvi şəkildə birləşmişdir. Bu mahnılarda tənəzzül edən melodiyalar, təbii intonasiya və səmimi emosional ifadə dinləyicidə dərin təsir yaradır.

Məmmədovun poeziyaya olan xüsusi həssaslığı onun bir çox əsərlərində öz əksini tapır. O, müxtəlif dövrlərin tanınmış Azərbaycan şairlərinin — Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və başqalarının şeirlərinə müraciət edərək, musiqi ilə söz arasında harmonik və semantik vəhdət yaratmağa nail olmuşdur. Onun bəstələdiyi romanslar həm musiqi, həm də ədəbi-estetik baxımdan yüksək bədii dəyərə malikdir.

Uşaq mahnıları və pedaqoji məqsədli əsərlər:

Nəriman Məmmədovun uşaq musiqisi sahəsindəki fəaliyyəti də təqdirəlayiqdir. O, uşaq mahnılarında sadə melodiyalar və anlaşıqlı ritmlərlə yanaşı, musiqi vasitəsilə uşaqlarda estetik zövq və milli musiqi duyumu formalaşdırmağa çalışmışdır (Əlizadə, 2010). Bu mahnılar təkcə konsertlər üçün deyil, həm də musiqi məktəblərində tədris məqsədilə geniş istifadə olunmuşdur.

Vokal silsilələr və muğam təsiri:

Bəstəkarın vokal silsilələrində Azərbaycan muğamının təsiri özünü qabarıq şəkildə göstərir. O, xalq musiqisinə məxsus intonasiya və bədii obrazları peşəkar vokal kompozisiyalara daxil etmiş, vokal ifadənin sərhədlərini genişləndirmişdir. Bu yanaşma, onun klassik vokal janrını milli musiqi elementləri ilə zənginləşdirməyə olan meyindən qaynaqlanır (Hacıyeva, 2018, pp. 22–29).

Bəstəkarın vokal əsərləri bir çox tanınmış müğənnilərin repertuarında xüsusi yer tutur. Onun mahnıları müxtəlif dövrlərdə Xuraman Qasımova, Teymur Mustafayev, Gülyaz Məmmədova və başqaları tərəfindən səsləndirilmişdir.

Vokal musiqisinin bədii-estetik əhəmiyyəti:

Nəriman Məmmədovun vokal yaradıcılığı təkcə musiqi baxımından deyil, həm də estetik tərbiyə və musiqi zövqünün formalaşması baxımından dəyərli irsdir. (Məmmədli, 2020, pp. 45–52). Onun əsərləri milli musiqi elementlərini vokal janrda bədii ustalıqla təqdim etməsi ilə seçilir və Azərbaycan musiqi mədəniyyətində davamlı iz buraxmışdır.

Simfonik və Instrumental Əsərləri

Nəriman Məmmədovun yaradıcılığında simfonik musiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir istiqamətdir. Bəstəkar bu janrda həm klassik Avropa simfonik ənənələrini, həm də Azərbaycan xalq musiqisinin zəngin intonasiya və ritmik xüsusiyyətlərini sintez edərək yeni ifadə formaları yaratmışdır. (Məmmədov, n.d.). Onun simfonik əsərləri həm struktur baxımından peşəkar yanaşma ilə yazılmış, həm də məzmun etibarilə dərin milli ruh daşıyan nümunələrdir.

Simfoniya və poema janrları:

Məmmədovun simfonik yaradıcılığına daxil olan əsas əsərlər arasında "Qəhrəmanlıq simfoniyası", "Muğam poeması", "Xatirə rapsodiyası" kimi nümunələr xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu əsərlərdə bəstəkar Azərbaycan xalqının tarixi, qəhrəmanlıq ənənələri və mənəvi-emosional duyumunu musiqi vasitəsilə əks etdirməyə çalışır. (Məmmədov, n.d.).

Simfonik poemaları və rapsodiyaları daha çox proqramlı musiqi xarakteri daşıyır. Onlar müəyyən bir hadisəyə, obraz və ya hissə əsaslanaraq musiqi dili ilə süjet xətti yaradır. Bu əsərlərdə Məmmədov orkestrin rəngarəng imkanlarından ustalıqla istifadə edir, muğam intonasiyalarını simfonik tekstura ilə birləşdirir.

Variasiyalar və instrumental silsilələr:

Bəstəkarın fortepiano, skripka və digər alətlər üçün yazdığı instrumental əsərlər onun kameral musiqi sahəsindəki bacarığını nümayiş etdirir. "Muğam variasiyaları", "Xalq nəğməsi üzərində variasiyalar" kimi əsərlərində o, xalq musiqisi mövzularını klassik forma daxilində işləyərək həm texniki çətinlikləri, həm də bədii təsir gücünü balanslaşdırır (Quliyev, 2012).

Bu instrumental əsərlər xüsusilə musiqi məktəbləri və konservatoriyalarda tədris repertuarında geniş istifadə olunur və tələbələr üçün həm texniki, həm də musiqi duyumu baxımından qiymətli materialdır.

Orkestrləşdirmə bacarığı:

Nəriman Məmmədovun simfonik əsərlərində orkestr düşüncəsi yüksək peşəkarlıqla formalaşmışdır. O, orkestrin hər bir alətinin funksional və timbral imkanlarını dərinlən bilir. Xüsusilə zərb alətləri və yaylı çalğı alətləri qruplarından istifadə onun musiqisinin emosional dinamikasını gücləndirirdi. Onun partituralarında orkestr fakturası aydın, məntiqi və effektivdir.

Milli üslub və simfonik forma:

Məmmədov simfonik musiqidə muğamın struktur xüsusiyyətlərindən bəhrələnmiş, klassik sonata və variasiya formalarını muğamın lad-melodik xüsusiyyətləri ilə birləşdirərək özünəməxsus musiqi dili formalaşdırmışdır. (Rzayeva, 2007).

Bu cür yanaşma Azərbaycan simfonizminin inkişafına yeni istiqamətlər vermişdir.

Teatr, balet və musiqili komediyalar

Nəriman Məmmədovun yaradıcılığı janr baxımından olduqca zəngin və çoxşaxəlidir. Onun musiqi irsinin vacib hissəsini teatr və səhnə sənətinə yazdığı musiqi əsərləri təşkil edir. Bu sahədə o, həm musiqili dram, həm balet, həm də musiqili komediya janrlarında məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan səhnə sənətinin musiqi ilə zənginləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Balet musiqisi

Məmmədovun balet musiqisinə olan yanaşması onun klassik forma ilə milli musiqi düşüncəsi arasında körpü yaratmaq istəyini nümayiş etdirir. Xüsusilə “əRast” və “əFəridə” baletləri Azərbaycan muğam və rəqs musiqisinin səhnə plastikasına uyğunlaşdırıldığı maraqlı nümunələrdir. Bu əsərlərdə o, milli lad sisteminə əsaslanan melodik xətt ilə Avropa balet musiqisinin orkestr stilini uğurla birləşdirir. (Sadıqov, 2016, pp. 13–19).

“Rast” baletində rast muğamının tematik və lad əsasları istifadə olunmaqla dramatik inkişaf xətti qurulmuş, milli obrazların plastik və musiqi dilində təəcəssümü yaradılmışdır. Bu əsər balet musiqisində muğam əsaslı quruluşun təcəssümü baxımından önəmli addım sayılır.

Musiqili teatr və dram əsərlərinə yazılmış musiqilər:

Bəstəkar bir çox dramatik teatr tamaşaları üçün musiqi yazmış, burada həm ariyalar, həm də instrumental epizodlar yaratmışdır. Onun yazdığı səhnə musiqisi təkcə fon musiqisi xarakteri daşımır, eyni zamanda tamaşanın dramaturji xəttinə aktiv şəkildə xidmət edir.

Məmmədovun bu sahədəki yaradıcılığı Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrı, Gənc Tamaşaçılar Teatrı və Musiqili Komediya Teatrı ilə əməkdaşlıq əsasında ərsəyə gəlmişdir. Onun musiqisi səhnə əsərlərinə emosional dərinlik, ritmik hərəkət və milli koloriti əlavə etmişdir. (Vəliyev, 2019).

Musiqili komediyalar və səhnə üslubu:

Bəstəkarın musiqili komediya janrında yazdığı əsərlər gülüş və yumorun musiqi vasitəsilə təqdim olunmasında uğurlu nümunələrdir. Bu əsərlərdə o, xalq musiqisinə yaxın melodik strukturlardan, rəqs ritmlərindən, həmçinin çağdaş harmoniya texnikalarından istifadə etmişdir. Məmmədovun komediya musiqisi həm yaddaqalan melodiyaları, həm də teatr obrazlarına uyğunlaşması ilə seçilir.

Səhnə musiqisində milli motivlər və müasirlik:

Onun teatr musiqisi Azərbaycan xalq musiqisinin janr və obrazlarına əsaslanır, lakin eyni zamanda müasir dramaturgiyanın tələblərinə cavab verən dinamik və təəcəssürlü musiqi atmosferi yaradır. O, muğam, xalq mahnıları, aşıq musiqisi və şəhər folklorunu teatr kompozisiyalarına cəlb edərək, səhnənin musiqi ritmini milli musiqi dili ilə müəyyənləşdirmişdir.

Muğamlar və elmi-nəzəri fəaliyyəti

Nəriman Məmmədovun musiqi yaradıcılığının ən dəyərli istiqamətlərindən biri onun muğam sənətinə olan dərin bağlılığı və bu sahədəki elmi-nəzəri fəaliyyətidir. O, muğamı təkcə melodik və lad əsaslı material kimi deyil, həm də milli musiqi kimliyinin simvolu və zəngin intellektual ənənə kimi qiymətləndirirdi (Yusifova, 2014, pp. 30–36). Bu baxış onun həm bəstəkarlıq, həm də tədqiqat fəaliyyətində əsas prinsipə çevrilmişdi.

Muğamların nota köçürülməsi:

Məmmədovun musiqi tarixində ən mühüm xidmətlərindən biri müxtəlif muğam dəstgahlarının nota salınması ilə bağlı apardığı sistemli fəaliyyətdir. O, “Rast”, “Bayatı-Şiraz”, “Şur”, “Çahargah” və digər muğamların klassik ifaçılıq ənənələrinə əsaslanaraq notlaşdırılmasını həyata keçirmişdir. Bu proses həm muğamın sistemləşdirilməsi, həm də musiqi təhsili sahəsində geniş istifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Nota köçürülən muğam materialları gələcək nəsillərin bu musiqi irsini daha dərinləndirən öyrənməsi üçün zəmin yaratmış, həmçinin muğamın tədris proqramlarına daxil edilməsinə şərait yaratmışdır. Bəstəkar burada yalnız texniki transkripsiya ilə kifayətlənməmiş, muğamın estetik və funksional strukturlarını da nəzərə almışdır.

Muğam əsasında bəstələnmiş orijinal əsərlər:

Nəriman Məmmədov muğamları yalnız tədqiq etməklə kifayətlənməmiş, həm də onları kompozisiya materialına çevirmişdir. Onun muğam əsaslı əsərləri – “Rast baleti”, “Muğam poeması”, “Bayatı variasiyaları” və s. – bu qədim musiqi formasının simfonik struktura integrasiyasının uğurlu nümunələri kimi dəyərləndirilir. Bu əsərlərdə muğamın melodik ladları və improvizasiya ruhu simfonik forma və orkestr fakturası ilə sintez olunaraq yeni musiqi məkanları yaradılmışdır.

Elmi-nəzəri məqalələr və çıxışlar:

Bəstəkar muğamın nəzəri əsaslarını izah edən məqalələr və çıxışlarla da elmi ictimaiyyət qarşısında çıxış etmişdir. O, muğamın strukturu, lad sistemi, emosional və estetik xarakteri haqqında tədqiqatlarla çıxış etmiş, Azərbaycan musiqişünaslığına qiymətli töhfələr vermişdir. Bu fəaliyyət həm konservatoriya tələbələri, həm də elmi-tədqiqatçılar üçün vacib resurs olmuşdur.

Muğamın qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi:

Nəriman Məmmədov muğamın sadəcə təmsil ediləcək bir irs deyil, həm də yaşadılacaq və inkişaf etdiriləcək canlı musiqi sistemi olduğuna inanırdı. Onun muğamın nota salınması, sintezə əsaslanan yeni əsərlərin yazılması və nəzəri izahı sahəsində fəaliyyəti bu qədim musiqi janrının müasir dövrdə tədris, ifaçılıq və elmi tədqiqat baxımından inkişafına təkan vermişdir.

Pedaqoji fəaliyyəti

Nəriman Məmmədovun çoxşaxəli musiqi yaradıcılığının mühüm istiqamətlərindən biri də onun pedaqoji fəaliyyətidir. O, Azərbaycan musiqi təhsil sisteminin inkişafında və gənc musiqiçi nəslin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış, həm nəzəri, həm də praktiki sahədə dərs deyən, istiqamət göstərən və ilhamlandıran müəllim kimi yadda qalmışdır.

Təhsil müəssisələrində fəaliyyəti:

Nəriman Məmmədov uzun illər ərzində Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasında (əvvəlki Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası) dərs demişdir. O, burada həm bəstəkarlıq, həm də musiqi nəzəriyyəsi ixtisasları üzrə müəllim və daha sonra professor kimi çalışmışdır. Onun dərslərində klassik musiqi formasının tədrisi ilə yanaşı, milli musiqinin təhlili və tətbiqi məsələlərinə də xüsusi yer verilirdi.

Pedaqoji fəaliyyətində əsas məqsədlərindən biri tələbələrin yalnız texniki biliklərə deyil, həm də bədii təfəkkürə, musiqi estetikasına və milli musiqi duyumuna yiyələnməsi olmuşdur. Məmmədov tələbələri ilə fərdi yanaşma əsasında işləyir, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa çalışırdı.

Yetirmələri və təsiri:

Nəriman Məmmədovun yetirmələri arasında Azərbaycan musiqi həyatında aktiv fəaliyyət göstərən bəstəkarlar, ifaçılar və musiqi nəzəriyyəçiləri yer alır. Onun pedaqoji prinsipləri bu tələbələrin hər birinin musiqi düşüncəsində öz əksini tapmışdır. Bəstəkar tələbələrə yalnız musiqi texnikasını öyrətməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onlarda milli musiqi kimliyi və məsuliyyət hissi formalaşdırırdı.

Onun tələbələri çox zaman onu yalnız müəllim kimi deyil, həm də bədii rəhbər, məsləhətçi və ruhlandırıcı şəxsiyyət kimi xarakterizə etmişlər.

Pedaqoji metodika və tədris materialları:

Məmmədov pedaqoji fəaliyyətində Azərbaycan musiqisinin tədrisinə yönəlmiş metodik materiallar da hazırlamışdır. Onun müəllifi və ya həmmüəllifi olduğu dərsliklər, proqramlar və metodik vəsaitlər musiqi məktəbləri və ali təhsil müəssisələrində istifadə olunmuşdur (Zeynalova, 2021, pp. 10–18). Bu materiallar milli musiqi sisteminin elmi əsaslarla öyrədilməsinə xidmət etmişdir.

Musiqi tərbiyəsində milli xətt:

Onun təlim yanaşması “şərq melodizmi və qərb texnikası” konsepsiyasına əsaslanırdı. Məmmədov milli musiqi ənənələrinin qorunub tədrisə daxil edilməsinin vacibliyini dəfələrlə vurğulamış, bu yanaşma ilə yetişən musiqiçilərin daha geniş musiqi dünyagörüşünə malik olacağını qeyd etmişdir.

Nəticə

Nəriman Məmmədovun bəstəkarlıq və elmi fəaliyyəti Azərbaycan musiqi tarixində özünəməxsus iz buraxmış, onun çoxşaxəli yaradıcılığı milli musiqi mədəniyyətimizin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. O, vokal musiqidən simfonik janrlara, teatr və balet musiqisindən muğam tədqiqatlarına qədər geniş bir spektrdə yaradıcılıqla məşğul olmuş, hər bir janra fərdi yanaşma və bədii dərinlik gətirmişdir.

Məmmədovun əsərləri milli musiqi irsi ilə klassik Avropa musiqi ənənələrinin sintezini uğurla əks etdirir. Xüsusilə muğamların simfonik və instrumental formaya çevrilməsi sahəsində onun fəaliyyəti Azərbaycan musiqi tarixində mühüm mərhələ sayılır. Muğamın nota salınması və elmi təhlili, bu qədim musiqi irsinin tədris və tədqiqat kontekstinə daxil edilməsinə töhfə vermişdir.

Bəstəkarın pedaqoji fəaliyyəti isə musiqi təhsilinin inkişafında və yeni nəslin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış, onun yetirmələri Azərbaycan musiqi həyatında fəal iştirak edən sənətkarlara çevrilmişlər. O, müəllim kimi tələbələrinə təkcə texniki bilik deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan musiqi təfəkkürü aşılaya bilmişdir.

Nəriman Məmmədovun zəngin yaradıcılığı təkcə dövrünün deyil, həm də çağdaş dövrün musiqi təfəkkürünə təsir göstərmiş, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin inkişafında dayanıqlı sütunlardan birinə çevrilmişdir. Onun sənəti milli musiqi kimliyimizin daşıyıcısı və gələcək nəsillər üçün ilham mənbəyidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, S. (2015). *Azərbaycan bəstəkarlarının simfonik yaradıcılığı*. Elm və Təhsil.
2. Əlizadə, F. (2010). *Musiqi nəzəriyyəsinin əsasları*. Musiqi Nəşriyyatı.
3. Hacıyeva, N. (2018). Muğam və onun simfonik təəcəssümü. *Azərbaycan Musiqi Jurnalı*, 4(1), 22–29.
4. Məmmədli, A. (2020). Bəstəkar-pedaqoqlar: Azərbaycan musiqi təhsilində irs və davamlılıq. *Musiqi və Təhsil*, 3(2), 45–52.
5. Məmmədov, N. (n.d.). *Rast muğamının nota salınması və təhlili*. Şəxsi arxiv.
6. Məmmədov, N. (n.d.). *“Fəridə” baleti üzərində qeydlər*. Şəxsi qeydlərdən transkripsiya.
7. Quliyev, S. (2012). *Azərbaycan musiqi tarixindən səhifələr*. Maarif.
8. Rzayeva, T. (2007). *Muğam: ənənədən çağdaşa*. Şərq-Qərb.
9. Sadıqov, R. (2016). Simfonik muğamlar: Analitik təhlil. *Azərbaycan Musiqişünaslığı*, 6(3), 13–19.
10. Vəliyev, B. (2019). *Teatr və musiqi: Səhnə bəstəkarlarının üslubu*. Mədəniyyət Nəşriyyatı.
11. Yusifova, R. (2014). Muğam və pedaqoji ənənələr. *Musiqi və Cəmiyyət*, 2(2), 30–36.
12. Zeynalova, S. (2021). Nəriman Məmmədovun bəstəkarlıq xüsusiyyətləri. *Azərbaycan Musiqi İrsi*, 1(1), 10–18.

Daxil oldu: 31.05.2025

Qəbul edildi: 26.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/100-110>

Sihem Laib

University of Algiers 2 – Abou El Kacem Saadallah, Algeria

<https://orcid.org/0009-0009-4318-4165>

sihem.laib@univ-alger2.dz

Constructing Educational Content in Arabic Language Textbooks for Non-Native Speakers: An Evaluative Study of the Third Volume of *Arabic for the World* Series by Mohamed Abdel Khaleq Mohamed Fadl

Abstract

Language serves as a tool for communication and transmission; it is a social phenomenon that reflects a community, its culture, and its civilization. Consequently, it constitutes a central focus of state and governmental policies. Arabic is among the most widely spoken languages in the world. It is recognized as one of the most significant languages promoted by international institutions and organizations for instruction to non-native speakers due to political, economic, and social factors. Within this context, numerous textbooks have been authored for this purpose, among the most notable being the *Arabic for the World* series by Mohamed Al-Shamarani and others. This study is dedicated to evaluating the third volume of this series, seeking to address the following research question: Does the third volume of the *Arabic for the World* series adhere to the established standards for designing educational textbooks intended for non-native speakers?

Keywords: *educational content, Arabic as a foreign language, Arabic for the World series*

Sihem Laib

Əlcəzair Universiteti 2 – Əbu El Kacem Saadallah, Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0009-4318-4165>

sihem.laib@univ-alger2.dz

Ərəb dili ana dili olmayanlar üçün dərsliklərdə tədris məzmununun qurulması: Məhəmməd Abdel Xaleq Məhəmməd Fadlın *Dünya üçün Ərəb Dili* seriyasının üçüncü cildi üzrə qiymətləndirici tədqiqatı

Xülasə

Dil ünsiyyət və ötürülmə vasitəsi kimi xidmət edir; bir icmanı, onun mədəniyyətini və sivilizasiyasını əks etdirən sosial bir fenomendir. Nəticə etibarilə, o, dövlət və hökumət siyasətinin mərkəzi diqqət mərkəzində dayanır. Ərəb dili dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Siyasi, iqtisadi və sosial amillərə görə beynəlxalq qurumlar və təşkilatlar tərəfindən ana dili ərəb dili olmayanlara tədris üçün təşviq edilən ən əhəmiyyətli dillərdən biri kimi tanınır. Bu kontekstdə, tədris məqsədilə çoxsaylı dərsliklər hazırlanmışdır ki, bunlardan ən diqqətəlayiqələrindən biri Məhəmməd Əl-Şəmarani və başqaları tərəfindən tərtib olunmuş *Dünya üçün Ərəb Dili* seriyasıdır. Bu tədqiqat, aşağıdakı tədqiqat sualını cavablandırmağa çalışaraq, həmin seriyanın üçüncü cildinin qiymətləndirilməsinə həsr olunmuşdur: *Dünya üçün Ərəb Dili* seriyasının üçüncü cildi, ana dili ərəb dili olmayanlar üçün nəzərdə tutulmuş tədris dərsliklərinin hazırlanması üzrə müəyyən edilmiş standartlara uyğundurmu?

Açar sözlər: *tədris məzmunu, xarici dil kimi Ərəb dili, Dünya üçün Ərəb Dili seriyası*

Introduction

Given the role of the Arabic language in preserving the identity and culture of society and in view of the diversity of its learners in terms of their cultural, linguistic, and age-related backgrounds, as well as their varied purposes, motivations, preferences, and interests, it has become necessary to focus on the design and development of appropriate educational curricula. As textbooks are among the key educational tools that play an essential role in the success of language teaching and learning, governments have consistently formed specialised committees for their authorship. These committees are tasked with applying the latest educational theories in the development of such materials. In recent years, numerous textbooks and series have been published under the supervision of various scientific bodies both within and beyond the Arab world. Among these is the *Arabic for the World* series, issued by King Saud University, which constitutes the focus of this study.

Research

This research aims to address the following central question: Does the third volume of *Arabic for the world* series adhere to the recognised standards for designing educational textbooks for learners of Arabic as a foreign language? From this overarching question, the following subquestions arise: What are the criteria for constructing educational content in textbooks designed for teaching Arabic to nonnative speakers? Does the overall educational content, as well as the linguistic content of this volume, comply with these stated criteria and the standards outlined in the authors' preface?

To answer this research question and its subsidiary inquiries, the following hypotheses are proposed:

- The overall educational content, specifically the linguistic content, of the third volume of *Arabic for the world* series conforms to the recognised standards for textbook design (in both form and content).
- The third volume of *Arabic for the World* series takes into consideration the linguistic and cultural criteria established by the committee responsible for its authorship.

Research Methodology

The nature of this study required the adoption of a descriptive-analytical approach, which involved describing, analysing, and evaluating the educational content on the basis of widely recognised standards.

1. Theoretical Framework of the Study

1.1. Definition of the Content of the Arabic Language Curriculum for Speakers of Other Languages

Zaytoun (2010) defines *content* as:

A collection of facts, information, concepts, principles, generalizations, ideas, performance skills, and cognitive skills, in addition to the attitudes and values included in the textbook's instructional material, which the learner is expected to acquire, comprehend, and internalize within their cognitive, affective, and behavioral structures (p. 75).

1.2 Definition of the Textbooks

The textbook is generally considered one of the most important and longstanding tools used to transmit knowledge and skills to learners. It is a fundamental component of the educational process and is designed to achieve linguistic, educational, psychological, and cultural objectives within a designated time frame. Its main characteristics include the following:

- Serving as a primary source and reference for learning.
- Being organised, systematic, simple, comprehensive, and progressively structured.
- Instructions in the form of activities and exercises accompany them (Al-Markaz al-Tarbawi lil-Lughah al-‘Arabiyyah li-Duwal al-Khaleej, 2023, p. 6).

Experts agree on a set of fundamental requirements that must be considered when designing Arabic language textbooks for nonnative speakers. Each requirement corresponds to a specific stage in the textbook preparation process (before, during, and after) and relates to its various components, including the objectives, content, exercises, linguistic activities, language assessment, and visual or structural elements (Al-Hudaybi, 2023). Overall, the following considerations should be prioritised in textbook design:

- Theoretical foundations of textbook authorship (modern linguistic theories and approaches, educational methodologies, innovative teaching strategies, and the integration of modern technologies).
- The development or adoption of an educational curriculum that clarifies the role of each element of the educational process (teacher, learner, knowledge, teaching methods, and other components).

In addition to the abovementioned requirements, several key standards must be applied in designing Arabic-language programs for speakers of other languages:

1. Linguistic standards
2. Psychological standards
3. Educational standards
4. Cognitive standards
5. Cultural standards

- **Linguistic standards:**

- For example, when selecting vocabulary for educational content, several criteria should be used to determine word lists, including:

- a. **Teachability:** Concrete vocabulary is taught early because its meanings can be easily clarified through images or demonstrations.

- b. **Similarity:** Certain words may be chosen because they resemble words in the learner's native language.

- c. **Availability:** Some words may not be common but are readily recalled when certain topics arise.

- d. **Coverage:** Words that encompass or cover the meanings of other words while being useful.

- e. **Definitional power:** Some words may be selected because they help define other words, even if they are not frequently used (Al-Hudaybi, 2008).

Educational standards:

A set of principles related to formulating objectives, selecting and organizing content, instructional methods, assessment approaches, and preparing instructional materials needed to achieve curriculum goals (Ben Nabi, 2000).

- **Cultural standards:**

Abu Yahya et al. define culture as “the total sum of customs, traditions, beliefs, knowledge, art, and ways of life followed and upheld by a human community” (Abdel Halim, 2004). Cultural standards can be defined as “a set of forces related to society that influence curriculum development and implementation, represented in the cultural heritage of society, prevailing values and principles, societal needs and problems targeted for resolution, and objectives prioritized for achievement” (Al-Ghaly & Abdel Hamid, 1991).

2. Presentation and Analysis of the Corpus

2.1. Formal description of the corpus

The *Arabic for the world* series, designed for teaching Arabic to nonnative speakers, consists of five textbooks authored by a team of scholars: Dr. Hassan Muhammad Al-Shamarani, Dr. Ali bin Majid Āl Shuraida, Dr. Mohamed Abdel Khaleq Mohamed Fadl, Dr. Atā' al-Manān Abdullah Mohamed, Dr. Abdel Monem Ahmed Sheikh, and Dr. Nasser bin Abdullah bin Ghāli. The series was published by King Saud University, Saudi Arabia, in 2010, the first edition, with a total of 1,118 pages. This study focuses on the third volume of the series, authored by Dr. Mohamed Abdel Khaleq Mohamed Fadl. The book comprises 270 pages, measuring 21 × 28 cm, and was designed and typeset by Abdel Hamid Al-Shaya, with the cover design by Ahmed Al-Harbi.

The accompanying audio material was recorded as follows:

- Bandar Al-Ghmeiz
- Abdulrahman Al-Buwārdi
- Abeer Al-Zuhaifi
- Maha Saud

Page (Z) is dedicated to the book map, which serves as a detailed table of contents. It outlines the total number of unit, 12 in total ,and their titles and the corresponding activities for each unit. The activities are categorised under the following skill areas: Listening, Speaking, Reading, Grammar, and Writing. After every four units, a review and assessment section is included, titled *Review (Test Yourself)*, of which there are three in total.

The unit titles are as follows:

Table 1. Unit titles and themes in Arabic for the world (Book 3)

Unit Number	Title
1	Distance Learning
2	The Communications Revolution
3	Economic Recession and Unemployment
4	Time Management
5	The Water Crisis
6	Diseases
7	Global Arab Cities
8	Inventions That Changed Our Lives
9	Money and Currency
10	Trade
11	Wars That Destroyed Humanity
12	Smoking

From the table above, it is evident that the topics focus primarily on technological advancement, economic life, and health-related issues, in addition to cities and capitals. In our view, this selection reflects the fact that the learners are at an advanced level, which prepares them for more specialised instruction at higher levels.

Reading the Authors' Preface

In the authors' preface (p. T), the rationale for composing the entire series, particularly the third book, is explicitly stated. The authors attributed the creation of the series to the prominent status of the Arabic language on the international stage and the growing demand for its study. This necessitated the provision of appropriate materials that meet the needs of learners, taking into consideration their cultural backgrounds. The authors further justified the structure of the series, explaining that the first three books were designed for general purposes. Moreover, the fourth and fifth volumes were developed for specific purposes: *Arabic for Professionals in the Diplomatic Field* and *Arabic for Business Executives*. Of particular importance in the introduction is the authors' statement regarding the methodology adopted in constructing the content and its theoretical underpinnings. In the final paragraph of the preface, they clarify that the series was built upon the principles of balance and integration between linguistic elements and language skills. Each book is systematically organised and progressively structured, comprising twelve units divided into lessons centred on carefully selected topics. The vocabulary, sentence structures, and grammar rules were meticulously chosen to address language skills, linguistic elements, and both communicative and cultural competencies in an integrated manner across the series.

The authors explicitly note that the book draws upon several theoretical frameworks, including Jean Piaget's Cognitive Theory, Lev Vygotsky's Social Constructivism, the Communicative Approach to Language Teaching, and the Competency-Based Approach.

They further affirm that the book underwent multiple rounds of internal and external review and was evaluated by experts from within and outside the Kingdom of Saudi Arabia. These reviews culminated in a pilot implementation of the first three volumes in Arabic-language classrooms at the Department of Language and Culture, Institute of Arabic Language, over two academic semesters. This trial phase

enabled the authors to benefit from the feedback, guidance, and suggestions of both instructors and learners.

The authors' preface identifies the target audience of this series, noting that it is intended for speakers of other languages, whether residing in an Arabic-speaking environment or in non-Arab countries. The series is suitable for intensive programmes, part-time hour-based courses, or self-directed learning.

The authors emphasise their adoption of Modern Standard Arabic (MSA), which is enriched with Arab-Islamic cultural content. This is the language employed in educational institutions across the Arab world, as well as the language of communication among the educated elite in print, broadcast, and visual media from the Gulf to the Atlantic.

The preface further states that the first and second volumes of the series utilise dialogue-based texts to develop the desired level of communicative competence in authentic social situations. It also highlights the necessity of incorporating assessment tools in textbooks to consolidate what learners have acquired in every set of four units.

The preface concludes with an invitation for learners to submit feedback on the series to the editorial committee to allow for corrections and revisions in future editions.

From our reading of the introduction, we conclude that it meets the required elements. Richards (2012) emphasized the importance of referencing curriculum content, such as instructional objectives. Al-Naqah and Ta'imah (1983, p. 239) also highlighted the need to include such details. Also, Al-Shamra'i et al. (2010) also emphasized the importance of referencing the strategies and methods chosen for curriculum implementation.

2. Structure of the Educational Unit in the Third Volume of *Arabic for the World*

Each instructional unit in the selected volume is systematically structured according to a unified methodology applied consistently from the first unit to the last. This approach aligns with the objectives outlined in the authors' preface, namely, developing the four essential language skills; listening, speaking, reading, and writing to achieve communicative competence. Accordingly, the components of each unit are clearly titled and systematically arranged as follows:

2.1. Pre-Listening

This section comprises a set of various activities designed to practice speaking skills through pair or group work. It functions as an introductory organiser and serves as an entry point for each unit, addressing a topic related to the overall theme of the unit. The teacher is advised not to intervene during these activities for correction or modification unless explicitly indicated in the teacher's guide or when learners require assistance to clarify a situation or explain an unfamiliar word or expression.

2.2. Listening and comprehension

In this section, learners listen to various texts. They are tasked with identifying the main ideas, discussing key points, determining the speaker's intent or the subject matter, taking notes, or predicting future events that are later confirmed through subsequent listening activities.

2.3. Reading and vocabulary

This section involves learners reading a range of texts with tasks that require them to identify both primary and secondary ideas, interpret information from charts or diagrams, and apply various reading strategies, such as skimming, scanning, and intensive reading. Learners are also encouraged to extract main ideas, demonstrate understanding through oral reading, evaluate and form judgments about what they read, make predictions on the basis of the text, determine the writer's purpose, categorise vocabulary, and derive either idiomatic or contextual meanings of words and expressions.

2.4 Grammar

Learners are introduced to twelve simplified lessons covering fundamental topics in Arabic grammar. Each topic is first presented theoretically, followed by practical exercises to ensure its application. The lessons are organised as follows:

Table 2. Grammar Topics Covered in Arabic for the World (Book 3)

Lesson	Unit
Arabic Sentences (Nominal and Verbal)	1
The Object (al-Maf'ūl bih)	2
The Object of Purpose (al-Maf'ūl li-ajlih)	3
The Absolute Object (al-Maf'ūl al-muṭlaq)	4
The Adverbial Object (al-Zarf)	5
The Adjective (al-Na't)	6
Intransitive and Transitive Verbs	7
The Sound Masculine Plural	8
The Sound Feminine Plural	9
The Broken Plural	10
The Genitive Construction (al-Muḍāf ilayh)	11
The Five Verbs (al-Af'āl al-Khamsah)	12

2.5. Writing

Learners are trained in twelve writing topics, which include planning the writing process; using linking devices; completing forms; understanding paragraphs and main ideas; writing introductions; writing conclusions; organising written work; drafting; referencing and citation; formal correspondence and email writing; and summarising written material.

2.6. Activities

Each unit concludes with a set of reinforcement activities and individual, pair, and group exercises designed to review selected content from the unit, such as grammar, dialogues, writing tasks, and language games. The book includes three short tests, each placed after every four units. These tests aim to consolidate learning and review the material covered in those units. They are designed for learners to complete independently as a form of self-assessment and are therefore titled *Review–Test Yourself*. Following the twelve instructional units, the book provides a list of listening comprehension texts for all units (pp. 241–255) and a glossary of unit-specific vocabulary (pp. 259–270).

3. Analytical and Evaluative Study of the Linguistic Content in the Selected Corpus

For this analysis, the reading texts from Unit One were selected as a representative model to avoid unnecessary length and repetition, as the same observations were recorded across all units.

Unit Title: Distance Learning

Unit Theme: We see that the unit's topic is carefully chosen, as it aligns closely with learners' interests. This was also noted by Al-Sayyid (n.d.) when discussing the importance of direct experiences in teaching Arabic to non-native speakers. Fadl (2013) emphasized that the target audience consists of adults and highlighted that distance education is considered one of the most important types of education for adults due to their diverse circumstances.

Unit Objectives:

After reviewing the objectives outlined at the beginning of the unit, it is clear that they were carefully selected. The authors considered the principle of progression in presenting knowledge and developing language skills. Al-Sayyid (1988) emphasized the importance of observing progression in learning. Reviewing the first and second books shows that the objectives focus on correct pronunciation of sounds and accurate reading, which align with the beginner and intermediate levels of language learning. In contrast, the objectives of the third book are suitable for advanced learners, focusing on comprehension in both listening and reading tasks.

- Reading quickly with a specific purpose.
- Paraphrasing what has been understood.
- Using acquired information to predict future events.

Strong emphasis is placed on listening skills, as reflected in the objectives:

- Identifying the main idea of an audio text and determining whether the author is for or against a given issue.
- Using acquired information to anticipate future developments.
- Paraphrasing information from an audio text and presenting it to peers.

There is evident integration between listening and reading texts, as both are centred on the same theme: distance learning. This integration supports the consolidation of knowledge and linguistic competence. What learners hear in the listening activity is reinforced and better understood in the reading texts, which they then apply through constructing nominal and verbal sentences. This aligns with the stated grammar objective at the beginning of the unit: “Identify and use Arabic sentences nominal and verbal.”

Linguistic Content in the Reading Texts

In the third book’s *Reading and Vocabulary* activities, the authors do not limit themselves to a single text but instead include three short texts selected for their high functionality, aligning with the theoretical framework underpinning the series. Each text is accompanied by one or more questions designed to achieve the objectives stated at the beginning of the unit.

The first text takes the form of an email message with the following aims:

- Skimming for specific information.
- Comprehension of the text (e.g., determining whether the writer intends to pursue formal education or distance learning; selecting the correct answer).

The text is appropriately brief, meeting the intended instructional goals while adhering to the principle of gradual progression in both content presentation and learner suitability. It also achieves a high degree of functionality, reflecting real-life scenarios and addressing issues relevant to students’ daily lives. The same principle applies to the second and third texts. The concise length of the texts enhances learners’ focus, enabling them to answer comprehension questions more effectively. Shorter texts are particularly advantageous for adult learners, who may face personal or professional circumstances that affect their concentration, especially when confronted with lengthy or linguistically dense materials. The accompanying questions are clearly formulated and organised to facilitate progressive comprehension. Notably, cognitive progression is observed across the three texts, contributing to the development of learners’ communicative competence. Each text builds upon the other: for example, the first text compares distance learning with traditional education, the second introduces Google as a search engine, and the third provides an overview of distance learning, its features, and advantages.

Language of the Reading Texts

A text is considered learnable if learners are able to read and comprehend it. The readability of an educational text is assessed by examining the suitability of its language to learners’ proficiency levels, its ability to meet their needs, express their feelings, and achieve their learning objectives, as well as by evaluating the vocabulary used within it. The language of the reading texts in Unit One is Modern Standard Arabic, with vocabulary drawn from everyday usage, as found in journalism, academic writing, lectures, and works by contemporary authors. The vocabulary in these texts is simple, concise, and direct, as demonstrated by terms such as *information technology*, *tuition fees*, *academic subjects*, *search engines*, *companies*, *pages*, *networks*, *communication media*, *new educational trends*, *interactivity*, *e-learning*, *virtual universities*, *knowledge inflation*, *shortages of printed materials*, and *developing countries*. To equip learners with a broader lexical repertoire for communicative purposes, the texts incorporate a carefully selected set of new vocabulary items. Learners are introduced to these terms through listening comprehension activities, followed by reading, explanation, and reinforcement in accompanying exercises. These selected words and phrases are designed to support the development of both linguistic knowledge and communicative competence.

Activities such as “**Match the word in (A) with its appropriate meaning in (B) and write it in (C)**” and “**Place the following words and phrases in their correct context under ‘E-Learning’ or ‘Traditional Learning’**” demonstrate a pedagogical emphasis on consolidating newly introduced vocabulary. These tasks enable learners to progress beyond mere lexical explanations toward **active**

application by classifying vocabulary according to its semantic field. This approach assists learners in building a thematic lexicon specific to each instructional unit while also facilitating later integration of the vocabulary into their written expressions.

Compared with the linguistic content of the first and second volumes of *Arabic for the world* series, there is a precise adherence to the principle of **progressive difficulty**, moving systematically from simpler to more complex content. This ensures the alignment of instructional material with learners' levels, whether beginner, intermediate, or advanced.

The content of the **first book** introduces the fundamental elements of the Arabic language, including vocabulary for greetings, isolated pronouns, singular and plural forms, gender distinctions, and colours, with a primary focus on simple dialogues and basic reading exercises.

The **second book** continues this foundational work but at a higher level, incorporating conversations related to modes of transport and rural and urban settings. Grammar lessons introduce concepts such as **inflected and noninflected verbs** and various verb types. Orthography lessons include **hamzat al-qaf** (glottal stop) and other explanations related to attached pronouns.

The **third book** builds on the knowledge presented in the second, placing a stronger emphasis on grammar, making it suitable for advanced learners. This alignment with learner levels is consistent with the pedagogical principles outlined by Mahmoud Kamel Al-Naqa and Rushdi Ahmed Ta'imah, who emphasise the importance of tailoring textbooks for nonnative speakers:

"The textbook differs from one instructional level to another, as does the manner in which topics are presented, depending on the learner's age, cognitive development, and prior knowledge of the language. In general, its readability varies in terms of vocabulary and structure, according to the linguistic skills it is designed to develop" (Al-Naqa & Taimah, n.d., p. 2).

4. Cultural content in the selected corpus

Cultural content is considered an important factor that must be taken into account when designing any educational text for foreign learners. On one hand, the text should reflect elements of the cultural identity of the target language (for example, Arabic); on the other hand, it should not undermine the learner's own identity and culture. Tammam Hassan states:

"Among the essential criteria when presenting cultural content in a language lesson are the following:

- The selected material should lead to the desired learning outcomes.
- Linguistic simplicity.
- Avoiding topics from Arab-Islamic culture that conflict with the learners' own culture."

Arabic has always preserved the cultural heritage of Arab civilization while also keeping pace with scientific development and modern innovations. This has led to a significant increase in the demand to learn Arabic. Therefore, textbook authors must carefully consider this aspect by selecting appropriate topics and texts. An examination of *Arabic for the World* series demonstrates an explicit consideration of this cultural component in all three volumes, including the selected corpus.

The themes of the units are carefully chosen to suit the target audience, enabling learners to integrate into real-life contexts and communicate effectively in Arabic. The topics cover areas such as technological advancement, economic life, and health, reflecting contemporary global realities. However, certain shortcomings were observed. Chief among these is the absence of source attribution for the texts. It remains unclear whether the texts are authentic or constructed for pedagogical purposes.

It would have been more beneficial for the editorial committee to select authentic texts authored by recognised writers, thereby exposing learners to a diversity of genres ,literary, scientific, promotional, legal, and administrative.

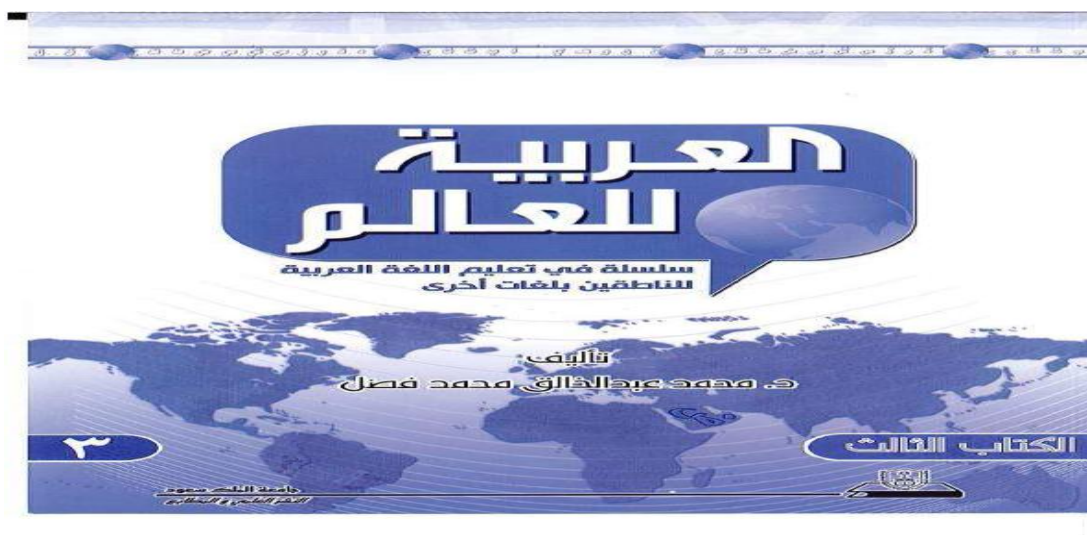
This exposure familiarises learners with various text types, including narrative, descriptive, explanatory, dialogic, and instructional genres. This, in turn, would enable learners to produce written expressions incorporating a range of textual styles, ultimately achieving the communicative competence that the authors of *Arabic for the world* identified as a central goal of the series.

Conclusion

Following our description, analysis, and evaluation of the educational and linguistic content of the third volume of *Arabic for the world* series, the following findings were reached:

- The third book in *Arabic for the World* series adheres to widely recognised standards for constructing educational and linguistic content, including pedagogical, linguistic, psychological, cultural, and social criteria.
- The book demonstrates a high level of precision in both form and content, fully respecting established standards of design and layout.
- The authors successfully achieved a balance in the distribution of knowledge within each unit, across all units, and in relation to the content of the first and second books, resulting in a cohesive and integrated progression throughout the series.
- The instructional units were constructed according to a progressive system that supports the development of four core language skills ;listening, speaking, reading, and writing through activities such as *prelistening tasks; speaking, reading and vocabulary activities; writing exercises; and additional reinforcement tasks.*
- The overall educational and linguistic content embodies the principles of integration and comprehensiveness, as reflected in the objectives presented at the start of each unit. All unit components contribute collectively to achieving these objectives, enabling learners to attain communicative competence. The comprehension objectives targeted in listening activities are reinforced and consolidated through reading and vocabulary exercises, and the knowledge and linguistic repertoire acquired from reading texts equip learners to use the language in a wide variety of contexts, including written expression.
- Compared with other educational components, the units place significant emphasis on grammar instruction, which led us to note certain shortcomings, including the following:
 1. A lack of diversity in the types of reading texts: most texts are informative and explanatory, with limited inclusion of literary texts in their various genres.
 2. Although the vocabulary employed in reading texts is rich, it is highly technical and consists mainly of scientific terminology. This, however, appears appropriate for learners studying Arabic for specific purposes.
 3. The overall educational content, including the linguistic material, is characterised by functionality, enabling learners to use Arabic in daily life and across diverse educational or real-world contexts. This aligns with the objectives of modern language teaching methodologies, particularly the communicative approach, which aims to establish Arabic as a practical and functional language of everyday communication.

The first text of Unit One

Administrative and political elite in the political-administrative structure: concepts, functions and mechanisms of recruitment

References

1. Zaytoun, H. H. (2010). *An introduction to the curriculum: A modern perspective* (1st ed.). Riyadh, Dar Al-Solatia for Education.
2. Arab Bureau of Education for the Gulf States. (2023). *The reference framework for teaching Arabic to speakers of other languages: Authoring – Teaching – Training – Enrichment* (1st ed.). [Publisher not specified].
3. Al-Hudaybi, A. A. (2023). *Standards for teaching Arabic to speakers of other languages*. Riyadh, King Salman Global Academy for the Arabic Language.
4. Al-Hudaybi, A. A. (2008). *The effectiveness of a program based on Arabic as a foreign language teaching standards in developing life skills* (Doctoral dissertation, Faculty of Education, Assiut University).
5. Ben Nabi, M. (2000). *The problem of culture*. Dar Al-Fikr.
6. Abdel Halim, A. M. (2004). *Islamic culture as a focus of educational curricula*. Al-Shorouk International Library.
7. Al-Ghaly, N. A., & Abdel Hamid, A. (1991). *Foundations of preparing educational books for non-native speakers of Arabic*. King Saud University.
8. Al-Naqah, M. K., & Ta'imah, R. A. (1983). *The basic book for teaching Arabic to speakers of other languages: Preparation, analysis, and evaluation*. Umm Al-Qura University.
9. Al-Shamra'i, H. M., Al-Shuraidah, A. M., Fadl, M. A. M., Muhammad, A. A., Sheikh, A. A., & Al-Ghaly, N. A. (2010). *Arabic for the world: A series for teaching Arabic to non-native speakers* (1st ed.). King Saud University Press.
10. Fadl, M. A. M. (2013). *Arabic for the world (Book 3)*. King Saud University Press.
11. Al-Sayyid, M. A. (1988). *Language teaching: Between reality and aspiration* (1st ed.). Dar Tlas for Studies, Translation, and Publishing.

12. Richards, J., Ben Ghaly, T. N., & Al-Shuwairikh, S. (2012). *Developing language teaching curricula*. King Saud University.
13. Richards, J., & Rodgers, T. (1990). *Approaches and methods in language teaching* (Trans. M. Sini, A. Al-Abdan, & N. A. Abdullah). Alam Al-Kutub.
14. Al-Khuli, M. (1989). *Methods of teaching Arabic*. Dar Al-Falah Publishing.
15. Hassan, T. (1984). *An introduction to acquiring Arabic for non-native speakers*. Umm Al-Qura University.
16. King Saud University Institute of Linguistics. (2025, March 12). *Programs and admission requirements*. Retrieved from <https://Ali.ksu.edu.sa/Ar/Programs.and.Admission>

Received: 16.04.2025

Accepted: 13.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/111-124>

Aissa Mefedjekh

University of Oran2

<https://orcid.org/0009-0001-8458-8694>

mfedjekh@gmail.com

Bouarfa Abdelkader

University of Oran2

<https://orcid.org/0000-0001-8631-872X>

bouarfa.abdelkader@univ-oran2.dz

Programming Research and Development Activities in Algeria Between Description and Implementation

Abstract

This study investigates the programming of scientific research and technological development activities in Algeria, with a particular focus on the relationship between conceptual frameworks and practical implementation. The analysis draws on the provisions of the *Guiding Law on Scientific Research and Technological Development* No. 98-11 of 22 August 1998, amended and supplemented by Law No. 08-05 of 23 February 2008, as well as *Guiding Law* No. 15-21 of 30 December 2015. In addition, it considers the implementation of the five-year national research programs (1998–2002 and 2008–2012) and the adoption of *Executive Decree* No. 21-89 of 1 March 2021, which introduced a multi-year development plan to guide priority national research programs.

The findings reveal a persistent gap between the conceptualization of programming, as defined in legislative and policy frameworks, and its practical execution in the preparation and implementation of research projects. While the legal texts emphasize strategic objectives such as alignment with socio-economic needs, inter-sectoral cooperation, and valorization of results, the actual implementation faced significant challenges. These included weak coordination, limited involvement of socio-economic actors, administrative delays, and underutilization of allocated budgets.

The study concludes that bridging the gap between concept and practice requires adopting flexible, top-down programming approaches, enhancing coordination with user sectors, and reinforcing the role of multidisciplinary research teams to ensure that research outputs contribute effectively to national development.

Keywords: *programming, research activities, scientific research, development, technology*

Aissa Mefedjekh

Oran Universiteti 2

<https://orcid.org/0009-0001-8458-8694>

mfedjekh@gmail.com

Bouarfa Abdelkader

Oran Universiteti 2

<https://orcid.org/0000-0001-8631-872X>

bouarfa.abdelkader@univ-oran2.dz

Əlcəzairdə elmi-tədqiqat və inkişaf fəaliyyətlərinin proqramlaşdırılması: Təsvir ilə icra arasında

Xülasə

Bu tədqiqat Əlcəzairdə elmi-tədqiqat və texnoloji inkişaf fəaliyyətlərinin proqramlaşdırılmasını araşdırır, xüsusilə konseptual çərçivələrlə praktiki icra arasındakı münasibətə diqqət yetirir. Təhlil 22 avqust 1998-ci il tarixli, 98-11 sayılı *Elmi-Tədqiqat və Texnoloji İnkişaf üzrə İstiqamətləndirici Qanunun* (23 fevral 2008-ci il tarixli, 08-05 sayılı Qanunla dəyişdirilmiş və tamamlanmış) və 30 dekabr 2015-ci il tarixli, 15-21 sayılı *İstiqamətləndirici Qanunun* müddəalarına əsaslanır. Bundan əlavə, beşillik milli tədqiqat proqramlarının (1998–2002 və 2008–2012) həyata keçirilməsini və 1 mart 2021-ci il tarixli, 21-89 sayılı *İcra Qərarı* ilə qəbul edilmiş çoxillik inkişaf planını da nəzərə alır. Bu plan prioritet milli tədqiqat proqramlarının istiqamətləndirilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Nəticələr göstərir ki, qanunvericilik və siyasət çərçivələrində müəyyənləşdirilən proqramlaşdırmanın konseptualizasiyası ilə tədqiqat layihələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsindəki praktiki icra arasında davamlı bir uçurum mövcuddur. Hüquqi mətnlər sosial-iqtisadi ehtiyaclarla uyğunluq, sektorlararası əməkdaşlıq və nəticələrin dəyərləndirilməsi kimi strateji məqsədləri vurğulasa da, faktiki icra əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşmişdir. Bu çətinliklərə zəif koordinasiya, sosial-iqtisadi aktorların məhdud iştirakı, inzibati gecikmələr və ayrılmış büdcələrin səmərəsiz istifadəsi daxildir.

Tədqiqat belə nəticəyə gəlir ki, konseptlə praktika arasındakı boşluğun aradan qaldırılması üçün çevik, yuxarıdan-aşağıya proqramlaşdırma yanaşmalarının qəbul edilməsi, istifadəçi sektorlarla koordinasiyanın gücləndirilməsi və çoxtərəfli tədqiqat qruplarının rolunun möhkəmləndirilməsi zəruridir. Bu, tədqiqat nəticələrinin milli inkişaf prosesinə effektiv şəkildə töhfə verməsini təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: *proqramlaşdırma, tədqiqat fəaliyyətləri, elmi-tədqiqat, inkişaf, texnologiya*

Introduction

The rapid scientific and technological progress driven by the momentum of research and development systems in certain countries has converged with the global transformations that characterized the end of the twentieth century. This convergence has reshaped patterns of competitiveness within societies, particularly in the context of the knowledge explosion, which has generated cultural, economic, and technological challenges. As a result, it has become imperative for Algeria's research system to align with the strategies adopted by leading nations in the field of scientific research in order to narrow the scientific gap between developed and developing countries.

In line with the path of pioneering countries in research and development, Algeria, at the end of the twentieth century, adopted an approach based on programming research activities in accordance with societal transformations, government priorities, and the aspirations of its people. This approach stemmed from a firm belief that global challenges can only be met through the development of a national system for scientific research and innovation.

Research

To achieve this objective, Algeria's scientific research sector introduced a set of measures aimed at strengthening the national research system through the careful execution of research projects within national research programs whose outcomes could generate added value. In this regard, Law No. 98-11 of 29 Rabi' al-Thani 1419 (August 22, 1998), as amended and supplemented by Law No. 08-05 of 16 Safar 1429 (February 23, 2008), regulated the programming of research activities within the framework of the five-year programs 1998–2002 and 2008–2012 for scientific research and technological development. Furthermore, Law No. 15-21 of December 30, 2015, concerning the orientation of scientific research, marked a turning point by separating the orientation law from the five-year plan and entrusting programming to national research programs implemented through development plans issued by executive decrees.

Despite the amendments affecting the procedures governing the national research system, the

fundamental objectives of implementing national research programs and addressing government priorities have remained unchanged.

This raises the following central question:

To what extent does the description of programming scientific research and technological development activities in Algeria align with the actual results of their implementation?

To address this issue, we will examine two main axes, each of which includes several sub-axes:

1. The concept of programming

Programming scientific research and technological development activities falls within the implementation of the national strategy for comprehensive development as defined in the orientation law on scientific research and technological development. This, in turn, reflects the broader challenge of addressing Algeria's economic, social, and cultural development (Mouzali, 2021, p. 333).

1. To better understand the programming of research activities, we will examine three sub-axes:

1.1. Linguistic Meaning

From a linguistic perspective, programming refers to the set of procedures established to implement specific activities according to a defined policy within predetermined timeframes. In Arabic, the term "research" conveys the notions of seeking, searching, investigating, and exploring.

According to the *Oxford English Dictionary* (2024), "programming" is defined as "the action or process of planning or writing a program; the scheduling or arranging of activities or events in advance." The *Cambridge English Dictionary* (2023) adds that programming refers either to the activity of planning or writing a program, a set of instructions that control a computer, or the planning of activities and outputs. In general usage, programming thus signifies "*the process of setting a sequence of operations or tasks in a predetermined manner*," whether in scientific, organizational, or technological contexts. Applied to research activities, the term underscores the systematic organization of investigative efforts in accordance with strategic priorities and available resources.

1.2. Legal and Regulatory Meaning

To fully grasp the concept of programming in Algeria, it is necessary to refer briefly to the relevant legal and regulatory frameworks.

Law No. 98-11 of August 22, 1998, concerning the orientation of scientific research and technological development within the five-year program (1998–2002), stated in Article 9 that programming entails the organization of research and development activities into national research programs designed to achieve defined objectives. These programs may be sectoral, inter-sectoral, and/or specific in scope. Article 8 of the same law specified that research and development programs for 1998–2002 were to be defined and executed through annual plans, which served as regulatory and evaluative instruments ensuring coherence in the selection of objectives.

The amended Law No. 98-11 (Official Gazette of the People's Democratic Republic of Algeria, No. 10, February 27, 2008, pp. 16–17) reaffirmed the centrality of programming in the national research system. It characterized programming as the process of identifying and defining research domains that encompass broad themes and clarify the scientific and technological goals to be achieved. This legal framework also guided research teams in formulating projects aligned with national objectives, thereby institutionalizing a "Top-Down" approach to programming in which research themes reflect socio-economic issues in an integrated, cross-sectoral, and multidisciplinary manner.

By contrast, prior to Law No. 98-11, the programming of research activities largely followed a "bottom-up" model, where individual researchers proposed projects based on personal interests rather than national socio-economic priorities.

Further reform was introduced by Law No. 15-21 of December 30, 2015, concerning the orientation of scientific research and technological development. Article 6 defined programming as the process of identifying and determining research axes composed of general themes that explicitly justify the established scientific and technological objectives. It also defined the development plan as a mechanism for setting national research programs, outlining their scientific, social, and economic goals, and specifying the means required for their implementation over several years.

Unlike earlier laws, Law No. 15-21 separated the orientation law from the five-year plans, thereby freeing programming from rigid cycles. Its aim was to stimulate research, enhance performance, and ensure stronger alignment between scientific, economic, and social objectives in line with sustainable development requirements.

In summary, while the legal framework governing programming has undergone structural changes—particularly with the adoption of Law No. 15-21—the essence of programming has not fundamentally changed. The description of programming activities continues to emphasize the systematic organization of research efforts to achieve clearly defined national objectives.

1.3. Conceptual and Epistemological Meaning

In the context of linking scientific research to industrial and economic development, programming follows the rules imposed by modernization: abundance requires organization, programming, and planning. Once considered an elite intellectual pursuit, research has become a profession integrated into the production system (Salomon, 1970).

As Harvey Brooks observed, “Scientific planning often involves dealing with uncertainty, since research outcomes cannot always be anticipated. Programming therefore requires flexibility to adapt to new knowledge and unexpected discoveries.” (Brooks, 1978, p. 253). Science may be planned implicitly, through external decision-making processes, or explicitly and intentionally. Programming thus entails determining research projects, distributing tasks, and guiding researchers’ efforts to strike a balance between the autonomous pursuit of knowledge and society’s need to benefit from research outcomes.

The inherent unpredictability of scientific inquiry reinforces this point. As noted in *American Scientist* (2002), “Scientists are highly aware that the process of conducting research is full of uncertainty. A new study can lead to unexpected data that can completely revise existing theories.” Similarly, Loeb emphasizes that, “The history of science reveals that major discoveries are not predictable... open research without a programmatic agenda establishes a fertile ground for unexpected breakthroughs.” (Loeb, 2012, p. 2).

Debates on research programming oscillate between planning and regulation, on the one hand, and the classical view of research as a pathway of curiosity, imagination, and unforeseen discoveries, on the other. Yet modernity has imposed planning as synonymous with programming. Unlike industrial or agricultural production, where outputs are largely predictable, scientific research is characterized by uncertainty. Each discovery or innovation introduces unforeseen variables, which explains why many projects, particularly in fields such as health and biotechnology, often fail to meet deadlines.

Experts thus stress that clarity of objectives and timelines is less crucial than the selection of competent researchers, institutions, and research entities—those capable of competitiveness, innovation, and adaptability. Programming must therefore account not only for material and human resources but also for the intangible dimension of research: fostering intellectual cohesion within teams and aligning their shared vision with project goals and design capacities.

As Erik Jantsch argued in *Technological Forecasting*, optimism in achieving expectations increases when administrative managers systematically implement state-level decisions, thereby reducing reliance on chance in research outcomes. He explained: “*Technological forecasting is not a prediction of the future, but a systematic attempt to look into the longer-term future of science, technology, the economy, and society with the aim of identifying areas of strategic research and the emerging fields of innovation.*” (Jantsch, 1967, p. 15).

Programming, however, also requires imagination and foresight, moving from the whole to its parts. Donald Schön (1971) noted that “*forecasting innovation is itself an innovation*” (p. 38). In his view, “*the act of prediction creates new frames of reference and new expectations, and in doing so it helps to bring about the very innovations it attempts to anticipate*” (Schön, 1971, p. 38). A theory that anticipates innovation thus becomes itself a generator of innovation.

Ultimately, programming defines a coherent set of objectives to be achieved according to specific priorities, within a given timeframe, by judiciously selecting resources, means, and procedures to

transform objectives into reality (Masoud, 1984). Programming research activities therefore requires the design and formulation of national research and development programs in a clear and structured manner, taking into account available resources, anticipated conditions, and modalities of implementation. Research and development activities thus involve both the generation of technology and the application of knowledge. Each national research program is structured around economic, social, and scientific objectives, articulated through thematic axes and topics, and translated into targeted projects with defined implementation methods and streamlined execution plans.

One of the key mechanisms of sound planning in the implementation of a research project is the existence of a unified and shared vision among all members of the research team. This requires strengthening coordination, monitoring progress in accordance with the research plan, identifying strengths and weaknesses in order to address them, and assessing program performance by the supervising authority.

The success of any program further depends on ensuring effective coordination between the economic sector that utilizes research outcomes and the research teams producing them. It also requires rapid decision-making, sound implementation, effective project leadership, and adherence to the principle of collective research work across all levels of the research structure—while placing strong emphasis on building the trust of producers.

Every five-year plan for scientific research, or any other multi-year plan, is the result of a specific strategy. Its implementation reflects the visions, recommendations, and directives issued by the country's highest authorities, as well as government action plans and the outcomes of various national conferences on economic and social development. These strategic guidelines are then compiled and translated into national research programs of an inter-sectoral nature, sectoral programs, or specific programs.

2- The Reality and Content of Programming National Research Programs

1.2 - The Content of Programming

2.2 The Content of Programming

The national research programs included in the five-year plan (1998–2002) comprised thirty (30) programs, which collectively reflected the country's developmental challenges through a coherent set of objectives and research and development activities. These programs addressed all aspects of sustainable development, ranging from agriculture and irrigation to population and society.

It is noteworthy that thirteen (13) of these programs had already been prepared in 1995, prior to the enactment of Law 98-11. The programs were grouped under the following domains:

- Agriculture and food
- Water resources
- Exploration, exploitation, and valorization of raw materials
- Industry
- Basic sciences
- Construction, civil engineering, and urban planning
- Health
- Transport
- Energy
- Nuclear technologies
- Renewable energies
- Information and communication technologies
- Biotechnologies
- Space technologies
- Culture and communication
- Economics
- History and archaeology
- Law
- Population and society

Altogether, these national research programs were expected to implement **6,026 research projects** during the five-year period (1998–2002), distributed annually through national calls for research project proposals.

The average estimated cost of a research project of a technological nature was set at **3 million Algerian dinars**, while the average cost of a project in the social and human sciences was **1.5 million dinars**. The total operating budget allocated for the implementation of all scheduled projects amounted to **11.883 billion dinars**.

However, statistical reviews of the implementation of this five-year plan show that the total number of national research programs actually covered by various calls for proposals was **27 out of the 30 originally planned**. Among these, **1,150 research projects** were selected through national calls, but only **794 projects** were actually implemented.

In addition, statistics also indicate the number of research projects supervised by the **National Agency for the Development of University Research (ANDRU)**, which were distributed as follows:

Table 1: Annual Program (Selected Years)

Program / Year	1997	1998	1999	2002
Agriculture	37	28	28	
Water resources	20	12	10	
Environment & biodiversity	41	14	16	
Raw materials exploitation	22	10	10	
Raw materials valorization	24	21	18	
Advanced technologies	31	15		
Basic sciences			111	111
Renewable energies			14	14
Biotechnology			03	3
Space technology			03	3
Communications			01	1
Urban planning			08	8
Education & training			16	16
National language			12	12
Economics			11	11
History			03	3
Population & society			11	11
Construction & housing				126
Urban planning & drylands				78
Youth & sports				32
Translation				6
Road transport				21
Islamic sciences				15
Law				23
Total	175	100	275	301

As for the remaining projects selected during the first five-year period (1998–2002), they were managed by the **National Agency for Health Research**. With regard to the second five-year program, which accompanied the amended Orientation Law on Research No. 98-11 and covered the period **2008–2012**, it was designed specifically to address the shortcomings of the first plan. This program included **34 national research programs**, each reflecting the developmental challenges of Algeria during that period, while also anticipating societal transformations of the future.

The programs were grouped into the following thematic areas:

- Water resources
- Agriculture
- Fisheries
- Environment

- Prevention of natural disasters and major risks
- Exploration and valorization of raw materials and industries
- Basic sciences
- Energy and nuclear technologies
- Hydrocarbons
- Information and communication technologies
- Industrial technologies
- Biotechnology
- Space technologies
- Housing and urban development
- Public works
- Health
- Transport
- Education
- Youth and sports
- Arabic language
- Amazigh (Berber) language
- Translation
- Culture and communication
- Economics, history, and prehistory
- Law
- Population, society, and the human sciences

Regional planning, development of arid regions, and the fight against desertification

Altogether, the program planned for the implementation of **3,752 research projects**, with an average estimated cost of **1.5 million Algerian dinars per project**, for a **total budget of 5.8 billion dinars**. The contents of these national research programs were prepared by program committees composed of researchers and representatives of ministerial departments. The projects were announced collectively in **2010**, and **2,842 research projects** were ultimately selected. Approximately **18,539 researchers** participated in their implementation, distributed across **85 hosting institutions**. Management and oversight of these projects were entrusted to **13 supervising bodies**, which were responsible for conducting expertise, evaluation, and monitoring.

The accepted research projects were distributed across the major fields as follows:

Table 2: Research Projects and Stakeholders

Research fields (by joint sectoral committees)	Accepted projects	Permanent researchers	Economic & social partners	Professors abroad	University faculty	Other participants	Total participants	Valorisable research projects
Agriculture, water resources & fisheries	344	219	327	10	1116	429	2096	26
Land-use planning, environment & major risks	160	96	148	27	606	241	1118	24
Law, economics & society	236	87	312	13	1033	281	1696	50
Education, culture & communication	204	17	163	13	962	209	1364	41
Housing, urban planning & public works	110	33	121	12	417	157	740	16
Raw materials & energy	203	163	154	22	688	243	1270	20
Health & life sciences	264	27	176	13	1279	299	1794	19

Basic sciences	712	155	46	52	3579	474	4306	35
Humanities & history	331	112	256	7	1482	306	2163	37
Technology & industry	278	100	257	25	1180	430	1992	44
Total	2842	979	1960	194	12342	3064	18539	312

Final Evaluation of the 2008–2012 Program

The evaluation of research projects under the second five-year plan (2008–2012) produced the following results:

- **1,100 projects** in the field of basic sciences.
- **1,100 projects** identified as “vaporizable.”
- **312 projects** selected by a National Committee of Experts for their added economic and social value.
- Approximately **400 projects** were either not approved by experts or abandoned by research teams.

Programming under Law No. 15-21 (2015)

The adoption of **Law No. 15-21 of December 30, 2015** on the orientation of scientific research and technological development marked a decisive shift in Algeria’s research programming framework. This law abolished the five-year plans that characterized Laws No. 98-11 and its amendment, introducing a new model based on **guidance, monitoring, and flexibility**.

Key features of this new approach included:

- Greater adaptability to economic and social needs.
- Execution of projects through multi-year **development plans**, rather than rigid five-year cycles.
- Stronger coordination between scientific objectives and developmental goals in the context of globalization and rapid technological change.

According to **Article 13**, national R&D programs—prepared by specialized bodies and structures—are implemented through development plans that specify human, material, and financial resources by regulatory measures. This provision allowed scientific authorities to design plans based on needs and priorities, formalized by **executive decrees** rather than new orientation laws.

The First Development Plan (2021)

The first development plan was enacted by **Executive Decree No. 21-89 of March 1, 2021**, covering multi-year development in three priority areas, as defined in the Government Action Plan (May 2017):

1. **Food security**
2. **Citizen health**
3. **Energy security**

Each program was defined in terms of its **social, economic, and scientific objectives**, supported by institutional measures, human resources, infrastructure, and project funding.

Preparation of the Program Content

Between **March 2015 and April 2016**, ten **intersectoral committees** on scientific research and technological development prepared the content of the national programs. Programming followed a **top-down approach** and involved:

- Developing shared frameworks for methodologies and criteria.
- Aligning research themes with government action plans and development strategies.
- Organizing **thematic workshops** with 1,259 participants, including ministerial representatives, research institutions, private-sector actors, and civil society.

Nine of these workshops addressed the **three priority programs** (food security, citizen health, energy security). Their outputs included:

- Identification of cross-sectoral and multidisciplinary themes reflecting Algeria’s socio-economic and cultural challenges.
- Mechanisms for setting priorities and assessing feasibility (especially regarding human

resources).

- Proposals for monitoring and evaluation mechanisms with user-sector participation.

Emphasis was placed on selecting projects with **practical applicability**, potential for **technology transfer**, and usefulness for **policy-making and problem-solving**.

The Three Priority Programs (2017–)

1. Food Security

- Strengthening sustainable agricultural policies and ensuring national food independence.
- Reducing the trade deficit in agricultural products.
- Diversifying the national economy.
- Increasing production of plant, animal, and aquatic proteins.
- Addressing ecological concerns (forest degradation, soil conservation, desertification, water management).

2. Citizen Health

- Reducing morbidity and mortality from the epidemiological transition.
- Combating communicable diseases, maternal and perinatal health challenges.
- Promoting multi-sectoral approaches to healthcare.
- Ensuring equitable, affordable, and high-quality care.
- Addressing demographic transition (aging population).
- Responding to epidemics and re-emerging diseases.
- Adapting to **WHO international health regulations (2016)**.

3. Energy Security

- Expanding renewable energies to reach **27% of electricity production by 2030**.
- Mobilizing national capacities through legislation, regulation, and economic initiatives.
- Implementing the **Renewable Energy Development Program (March 2020)** with a target of **16,000 MW by 2035** (15,000 MW grid-connected, 1,000 MW off-grid).

Estimation of Research Projects

- Total projects planned: 750 over five years.
- Annual average: 150 projects per year.
- Duration of each project: 3 years.

Table 3: Forecast of Projects to be Implemented (2021–2027)

Year	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	Total
Expected research projects	150	300	450	450	450	300	150	750

3.2 Estimation of the Average Unit Cost of a Research Project

The research projects arising from the **national research and technological development programs** are carried out within the research entities responsible for implementing activities as defined in Law No. 15-21.

The **average unit cost** of a research project is estimated at **5 million Algerian dinars**, in addition to expenses related to compensating the researchers participating in the implementation of these projects. On average, the execution of a single research project requires the involvement of **six (06) researchers**.

Table 4: Estimated Costs of National Research Programs (in million DZD)

Year	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	Total
Research project costs	375.0	562.5	750.0	750.0	750.0	375.0	187.5	3,750.0
Researchers' compensation	5496.5	993.0	1,489.5	1,489.5	1,489.5	993.0	496.5	57,447.5
Total expenses of	5871.5	1,555.5	2,239.5	2,239.5	2,239.5	1,368.0	684.0	511197.5

national research programs								
----------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--

-Difference in Classification of Research Programs

A clear difference emerges between the classification of national research programs under Amended Law No. 98-11 and Amended Law No. 15-21.

• Under **Law No. 98-11**, classification followed a hierarchical structure based on concerns and needs, comprising three categories:

1. National inter-sectoral research programs.
2. Sectoral programs, prepared by permanent sectoral committees.
3. Institution-specific projects announced within universities or research institutions.

• Under **Law No. 15-21**, however, all national research programs were grouped into a single category of inter-sectoral programs, thereby giving them a purely developmental orientation.

- Research Projects Outcomes (2022–2024)

- **Food security:** 133 projects (out of 150 planned).
- **Citizen health:** 101 projects (out of 150 planned).
- **Energy security:** 101 projects (out of 150 planned).
- **Total:** 335 projects implemented (out of 450 planned).

By call for proposals:

- 123 projects selected in the first call.
- 79 projects in the second call.
- 133 projects in the third call.

Evaluations of the first two calls highlighted a **lack of coherence** between outputs expected by economic institutions and those proposed by research teams. This led to a corrective measure: allowing user institutions to define objectives and outputs directly, ensuring alignment between real needs and research activities. Thus, research programming became more integrated within a **top-down approach**.

Although final judgment requires comprehensive evaluation, interim expert reports indicate **optimism**, with a satisfaction rate of about **95%**.

3.3 -Execution of Research Programming in Practice (Critical Study)

Implementation in research presumes that conceptual models can be applied to socio-economic reality. Yet this assumption often fails, as **a gap persists between conceptualization and realization**—between what is planned and what is achieved. Concepts and programs only become transformative when innovatively formulated to fit the socio-cultural and institutional environment.

In Algeria, programming under the five-year plans was marked by **diffusion**. Success relied more on mobilizing **human competencies** than on material or infrastructural resources (Official Gazette, 2008, p. 16). This aligns with the **second five-year plan (2008–2012)**, which sought to integrate more university professors into research teams and redirect them toward socio-economically relevant topics. It was, however, unrealistic to expect researchers to deliver fully mature technological products, especially under the early stages of Law 98-11.

The amended Law 98-11 recommended **strategic management**, focusing research creativity on topics with direct economic relevance, strengthening competencies, and encouraging partnerships.

Effectiveness of National Research Programs

• Laws No. 98-11 and its amendment primarily generated **sectoral programs** tied to ministerial agendas (housing, agriculture, fisheries, energy, culture, communication, justice, etc.).

• Interviews revealed that the **proliferation of programs** reflected ministerial and parliamentary demands rather than integrated planning.

• **Law No. 15-21** corrected this by separating orientation provisions from development plans, consolidating programming on an inter-sectoral basis, and promoting **multidisciplinary teams** aligned with socio-economic needs.

Causes of Imbalances in Implementation

First two five-year plans (1998–2002; 2008–2012):

- National Council for Scientific Research never convened to prioritize programs.
- Calls for proposals were poorly coordinated and overly general.
- Only **27 of 30 programs** executed (1998–2002).
- Only **794 of 6,026 projects** implemented ($\approx 15\%$ of budget used).
- Constraints: weak human resources, bureaucracy, lack of incentives, limited engagement with economic actors.

Second plan (2008–2012):

- Calls delayed until 2010, compressing all projects into a single round.
- Only **2,841 of 3,752 projects** implemented.
- Lack of qualified researchers in many applied fields.
- Collaboration with socio-economic actors often **symbolic**.
- Only **312 projects** valorized economically/socially; most failed to reach maturity.

***- New Approach and Outlook**

Executive Decree No. 21-89 (March 1, 2021) introduced a decisive shift:

- Research teams for priority programs (food security, citizen health, energy security) must include **both researchers and socio-economic institutions**.

• This top-down, outcome-driven model emphasizes real alignment between needs and research outputs.

- Interim evaluations are encouraging, but long-term success requires:
 - Continuous coordination,
 - Timely problem-solving,
 - Reduction of administrative delays,
 - Strengthened managerial skills among research leaders.

Summary of Findings

The comparative analysis of Algeria's national research programming across three phases—Law No. 98-11 (1998–2002), its 2008 amendment (2008–2012), and Law No. 15-21 with Executive Decree No. 21-89 (2021–)—reveals significant evolution in both design and implementation.

- The first plan (1998–2002) was highly ambitious, with over 6,000 planned projects, but only about 13% were implemented, mainly due to weak governance, poor coordination, and limited engagement with socio-economic actors.

- The second plan (2008–2012) showed better performance, with 76% of planned projects executed. However, the focus remained largely sectoral, ministerial pressures expanded the number of programs, and only a small fraction (312 projects) achieved economic or social valorization.

- The current model under Law 15-21 (2021–) represents a major shift toward purely inter-sectoral, developmental, and top-down programming. Although only 45% of planned projects (2022–2024) have been implemented so far, interim evaluations show a 95% satisfaction rate, reflecting improved alignment with national priorities such as food security, citizen health, and energy security.

The evidence highlights a persistent gap between conceptual programming and practical execution.

Success depends less on the number of projects and budgets, and more on:

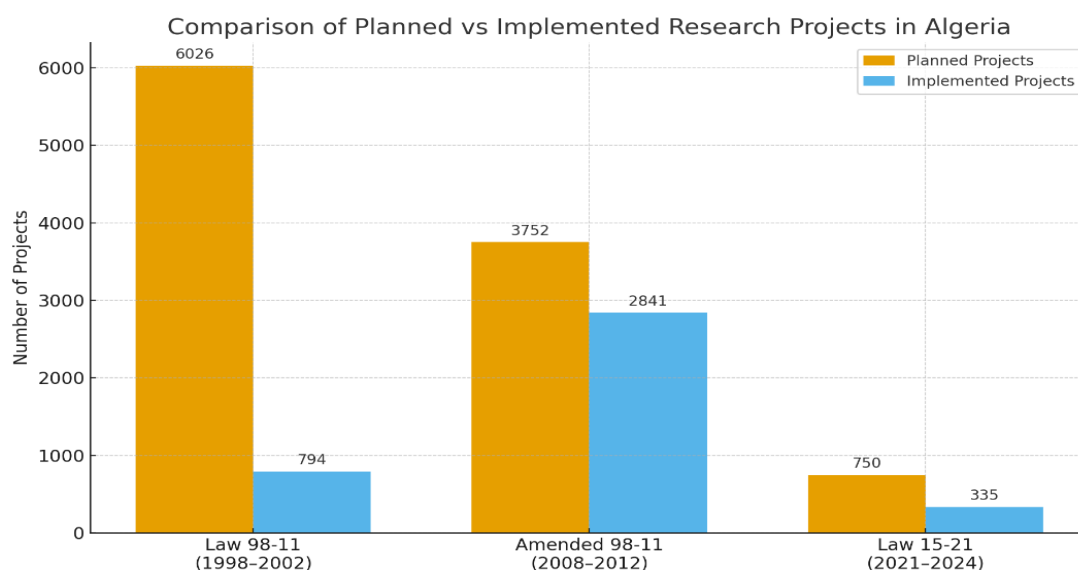
- The quality and cohesion of research teams.
- Effective coordination with socio-economic institutions.
- Timely decision-making and problem-solving.
- Stronger managerial skills in research governance.

Ultimately, the transition from hierarchical and sectoral programming (Law 98-11) to a unified inter-sectoral model (Law 15-21) reflects Algeria's recognition that research must be both strategic and applied, directly serving developmental goals in the era of globalization and rapid technological change.

Comparative Table of National Research Programming in Algeria

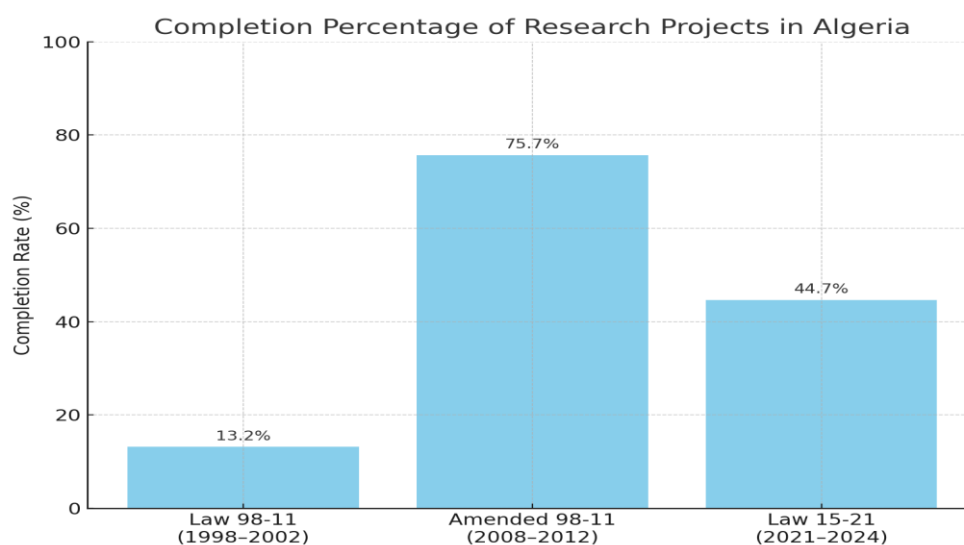
Phase / Legal Framework	Programming Model	Number of Programs	Planned Projects	Implemented Projects	Budget	Main Issues / Observations
Law No. 98-11 (1998–2002)	Hierarchical: inter-sectoral, sectoral, and institution-specific programs	30 (13 prepared in 1995)	6,026	794 (~13%)	11.883 billion DZD	<ul style="list-style-type: none"> - National Council for Scientific Research inactive - Poor coordination of calls - Only 27/30 programs executed - Weak incentives and HR shortages - Minimal collaboration with socio-economic actors
Amended Law 98-11 (2008–2012)	Sectoral/inter-sectoral mix; strong ministerial influence	34	3,752	2,841 (~76%)	5.8 billion DZD	<ul style="list-style-type: none"> - Calls delayed until 2010 (single batch) - Lack of qualified researchers in applied fields - Collaboration often symbolic - Only 312 projects valorisable; few reached maturity due to weak links with user sectors
Law No. 15-21 / Decree 21-89 (2021–)	Purely inter-sectoral, top-down developmental orientation	3 Priority Programs : • Food security • Citizen health • Energy security	750 (2021–2025)	335 (2022–2024) ≈45%	Not specified	<ul style="list-style-type: none"> - Stronger alignment with 2017 Government Action Plan - Teams include researchers + socio-economic institutions - Interim satisfaction ~95% - Challenges: admin delays, coordination, managerial skill gaps

A graph illustrating the comparison between planned and completed projects during the three phases of research programming in Algeria (Law 98-11, the 2008–2012 amendment, and Law 15-21/20).

This chart shows the project completion rate (%) for each of the three phases:

First Plan (1998–2002): Low completion rate (~13%). Second Plan (2008–2012): Significant improvement (~76%). Current Plan (2021–2024): Moderate completion rate so far (~45%) with positive preliminary results.

Conclusion

Developmental research programming demonstrates that **research is never “basic” in isolation**—its orientation depends on institutional support. Research directed toward products inevitably acquires an **applied dimension**. Programming is thus synonymous with planning, but in research it must account for **unpredictability**. Success depends less on rigid objectives or timelines than on the **quality, cohesion, competitiveness, and scientific spirit** of teams.

Recommendations:

- Establish expert teams to monitor research conditions and challenges.
- Create specialized committees to revise and update legislation.
- Form inter-sectoral expert committees to set priorities and design developmental projects.
- Foster an **organizational culture of excellence** within research institutions.
- Strengthen legal oversight and align evaluations with international standards.
- Require institutions to produce clear **roadmaps and programs**.

- Reform research centers to adapt to competitive dynamics and avoid wasted potential.
- Train qualified managers in research governance and project leadership.
- Develop a **comprehensive national strategy** for research and innovation, aligned with Algeria's developmental vision.

References

1. Algerian Executive Decree No. 21-89. (2021). *Multi-year development plan for the implementation of national scientific research and technological development programs*. Official Gazette of the People's Democratic Republic of Algeria.
2. Algerian Law No. 08-05. (2008). *Amending and supplementing Law No. 98-11 on the orientation of scientific research and technological development and the five-year plan 1998–2002*. Official Gazette of the People's Democratic Republic of Algeria.
3. Algerian Law No. 15-21. (2015). *Orientation law on scientific research and technological development (amended)*. Official Gazette of the People's Democratic Republic of Algeria.
4. Algerian Law No. 98-11. (1998). *Orientation law on scientific research and technological development and the five-year plan 1998–2002*. Official Gazette of the People's Democratic Republic of Algeria.
5. American Scientist. (2002). *Dealing with uncertainty*. Retrieved from <https://www.americanscientist.org/article/dealing-with-uncertainty>
6. Brooks, H. (1978). *The relationship between science and technology*. *Research Policy*, 7(4), 251–264. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(78\)90019-1](https://doi.org/10.1016/0048-7333(78)90019-1)
7. Cambridge University Press. (2023). *Programming*. In *Cambridge English dictionary*. Cambridge University Press. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org>
8. Directorate-General for Scientific Research and Technological Development. (2014). *Assessment of the implementation of the five-year program for scientific research and technological development 2008–2012*. Ministry of Higher Education and Scientific Research.
9. Directorate-General for Scientific Research and Technological Development. (2021). *Assessment and status of scientific research and technological development*. Ministry of Higher Education and Scientific Research. <https://arxiv.org/abs/1207.3812>
10. Jantsch, E. (1967). *Technological forecasting in perspective*. Paris: Organization for Economic Co-operation and Development (OECD).
11. Loeb, A. (2012). *How to nurture scientific discoveries despite their unpredictable nature*. *arxiv preprint arXiv:1207.3812*.
12. Masoud, M. (1984). *Planning for economic and social progress*. World of Knowledge.
13. Mouzali, N. (2021). *The strategy of organizing scientific research and its relation to the environment* (Doctoral dissertation, University of Algiers 1, Faculty of Law, Department of Public Law).
14. Oxford English Dictionary. (2024). *Programming*. In *OED online*. Oxford University Press. Retrieved from <https://www.oed.com>
15. Salmon, J.-J. (1976). *Science and politics* (H. Dhiab, Trans.). Ministry of Culture and National Guidance.
16. Salomon, J.-J. (1970). *Science et politique*. Éditions du Seuil.
17. Schön, D. A. (1971). *Beyond the stable state: Public and private learning in a changing society*. Harmondsworth: Penguin.

Received: 01.05.2025

Accepted: 04.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/125-129>

Fidan Abdullayeva

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-9041-1324>

fidanazmammadova@gmail.com

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhsil hüququnun inkişafı

Xülasə

Təhsil hüququ hər bir insanın fiziki, psixoloji, sosial və əqli inkişafını təmin etmək məqsədilə təhsil müəssisələrinə sərbəst girişi təmin edən əsas hüquqdur. Bu hüquq sərhəd tanımır, universal xarakter daşıyır və bütün şəxslərə şamil edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin hüquqi və siyasi əsasını qoymuşdur. Respublika yarandığı ilk günlərdən təhsil sahəsində mühüm islahatlar həyata keçirmişdir. Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli təhsil sisteminin bünövrəsini qoymuş, müstəqil və dünyəvi təhsil modelinin əsaslarını yaratmışdır. Bu atılan addımlar təhsil sahəsində dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *təhsil hüququ, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Bakı Dövlət Universiteti, təhsil hüququnun inkişafı, Azərbaycan Respublikasında ilk universitet*

Fidan Abdullayeva

Baku State University

<https://orcid.org/0009-0009-9041-1324>

fidanazmammadova@gmail.com

Development of Education Law During the Azerbaijan Democratic Republic

Abstract

The right to education is a fundamental right that ensures free access to educational institutions for the purpose of promoting the physical, psychological, social, and intellectual development of every person. This right knows no borders, is universal in nature, and applies to all individuals. The Azerbaijan Democratic Republic laid the legal and political foundation of modern Azerbaijani statehood. From the early days of the republic's establishment, it implemented significant reforms in the field of education. Despite existing for only 23 months, the Azerbaijan Democratic Republic laid the foundation of the national education system and established the basis for an independent and secular model of education. These steps are regarded as a turning point in the field of education.

Keywords: *education law, Azerbaijan Democratic Republic, Baku State University, development of the right to education, the first university in Azerbaijan*

Giriş

Təhsil hüququ — hər bir insanın fiziki, psixoloji, sosial və intellektual inkişafını təmin etmək məqsədilə təhsil müəssisələrinə sərbəst şəkildə çıxış imkanını əldə etməsini təmin edən fundamental hüquqdur. Bu hüquq sərhəd tanımır, universal xarakter daşıyır və bütün şəxslərə şamil edilir.

Təhsil hüququnun daimi və davamlı olması, şəxsin özünü sərbəst ifadə etməsindən cəmiyyətdə tam faydalı bir şəxs kimi formalaşmasına qədər birbaşa təsir edən amillərdən biridir. İnsan kapitalının dəyəri hələ XX əsrin əvvəllərindən dövlət xadimlərinə bəyan olmuşdur. Sözsüzdür ki, təhsilli və dünyagörüşü zəngin fərdlər demokratik cəmiyyətlərin qurulmasında, hüquqi şüurun formalaşdırılmasında və sosial rifahın yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

Tədqiqat

Dövlətin sosial funksiyalarından öndə gələn fərdin hüquq və azadlıqlarından tam şəkildə istifadə etməsinə şərait yaratmaqdan ibarətdir. Təhsil hüququnun əsas elementləri qismində əlçatanlıq, bərabərlik, keyfiyyət və məqsəduyğunluq göstərilə bilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci ildə Şərqdə ilk parlamentli demokratik respublika olmaqla, Tiflis şəhərində yaradılmışdır. AXC, cəmi 23 ay mövcud olmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin hüquqi və siyasi təməlini qoymuşdur. Cümhuriyyət yarandığı ilk dövrdən etibarən maarif sahəsində mühüm islahatlar həyata keçirmişdir.

Maarif Nazirliyinin təsis olunması və milli təhsil siyasətinin formalaşdırılması. Yeni yaradılmış Hökumət təhsili millətin tərəqqisi və dirçəlişi üçün əsas vasitələrdən biri kimi görürdü. Məhz bu səbəbdən müstəqilliyin elan edildiyi gün Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Hökumət Kabinəsində Xalq Maarifi Nazirliyi də təsis olundu. Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi bu nazirlik fəaliyyətinə respublikada təhsilin səviyyəsini müəyyənləşdirməklə başladı. Təhsil ocaqlarının və təhsilin idarə olunmasının əvvəlki fəaliyyətini dəyərləndirmək üçün aparılan araşdırmalar və toplanmış məlumatlar göstərirdi ki, əvvəlki dövrlərdə mövcud olan təhsilin idarəetmə sistemi artıq müasir tələblərə cavab vermir və həmin sistemin Azərbaycanda tətbiqi mümkün deyildi. Bununla əlaqədar Xalq Maarifi Nazirliyinin yaradılması üçün nazirlik tərəfindən plan hazırlanaraq Hökumətə təqdim olundu.

Plana əsasən, xalq məktəbləri və tədris dairələrinin direktoru vəzifələri ləğv edilməli, bütün respublikada məktəb və maarif işinin idarə olunması Xalq Maarifi Nazirliyinə və məktəb təlimatçılarına verilməli idi. Nazirliyin səlahiyyətinə xalq maarifinə aid qanun layihələri hazırlamaq, respublikada elmin və maarifin inkişafına dair tədbirlər planı müəyyənləşdirmək və s. daxil idi. Nazirliyin Məktəblər İdarəsi nəzdində ali və orta ixtisas təhsili, xalq təhsili və peşə təhsili üzrə üç müstəqil şöbə yaradılmalı idi. Planda göstərilən təkliflər Hökumət tərəfindən qəbul edildi və 1918-ci il iyunun 30-da Hökumətin xüsusi qərarı ilə Xalq Maarifi Nazirliyinin ştat tərkibi təsdiq olundu.

Hökumətin bu istiqamətdəki tapşırıqlarından biri ilk növbədə orta təhsilin inkişaf etdirilməsi və bütün orta təhsil sisteminin yenidən qurulması idi (Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2018, pp. 4–5).

Ana dilində təhsilin təmin olunması. Xalq maarifinin inkişaf etdirilməsi və orta təhsil sisteminin inkişafına mühüm təkan verən Hökumətin ilk tədbirlərindən biri 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı olmuşdur. Həmin qərara əsasən, Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. Lakin Azərbaycan dilini mükəmməl bilən ixtisaslı kadrların azlığı qərarın həyata keçirilməsini çətinləşdirirdi. Buna görə də ixtisaslı kadrlar hazırlanana qədər müvəqqəti olaraq idarələrdə rus dilindən istifadəyə yol verilirdi. Həmin dövrdə “Azərbaycan dili” ifadəsi geniş istifadə olunmurdu; mənbələrdə “türk dili” ifadəsinə yer verilirdi. Bu çətin şəraitdə məktəb siyasətini həyata keçirmək üçün həlledici tədbirlər görülməli və ilk növbədə bütün məktəblərin milliləşdirilməsi təmin edilməli idi.

AXC-nin milli təhsil siyasəti birbaşa ölkədə milli kadrların hazırlanmasına yönəlmişdi. Hökumətin 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarında göstərilirdi:

1. Bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin öz ana dilində aparılsın. Türk dili məcburi və gücləndirilmiş şəkildə öyrədilsin.
2. Ali ibtidai və orta təhsil müəssisələrində dərslər türk dilində aparılsın.
3. Həmin tədris müəssisələrinin birinci və ikinci siniflərində dərslər türk dilində aparılsın, türk dilini bilməyən şagirdlər üçün dili öyrənmək məqsədilə paralel kurslar təşkil edilsin və onların dərsləri rus dilində aparılsın. Dövlət dili gücləndirilmiş şəkildə tədris edilsin.
4. Bütün orta məktəblərdə qeyri-müsəlmanlar üçün dini dərslərin təşkili üçün şərait yaradılsın (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, n.d., p. 294).

Qərarın nəticəsindən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin intensiv şəkildə tədris olunması nəzərdə tutulurdu ki, həmin şagirdlər artıq Azərbaycan dilində təhsillərini davam etdirə bilsinlər. Azərbaycan dili məcburi fənn kimi həftədə azı dörd saat tədris edilməli idi.

Hökumətin və Maarif Nazirliyinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəllərində ölkədə dövlət hesabına 637 ibtidai məktəb və 23 orta ixtisas təhsili məktəb fəaliyyət göstərirdi (Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2018, p. 6). Qısa zamanda çoxsaylı ibtidai və orta məktəb-

lərin açılması ilə həm dini, həm də dünyəvi fənlərin tətbiqinə başlandı. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycanın orta məktəblərində 9611 şagird təhsil alırdı ki, onların 3115 nəfəri azərbaycanlı idi.

Yuxarıda qeyd olunanlardan da aydın olduğu kimi, təhsildə ana dilində tədrisin tətbiqi milli təhsil siyasətinin formalaşdırılmasına öndərlik etmişdir. Hər il 27 iyun tarixi ölkəmizdə təntənəli şəkildə Ana dili günü kimi qeyd olunur.

Qadınların təhsilə cəlb edilməsi. AXC dövründə qadınların təhsilə cəlb edilməsi üçün xüsusi fikirlər və ideyalar səsləndirilmişdir. İlk müsəlman Şərq dövləti Azərbaycan olmuşdur ki, qadınların təhsil hüququnu tanımaqla, onların kişilərlə eyni səviyyədə və bərabər imkanlarda təhsil almasına şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsində qadın məktəblərinin sayı artırılmış, ilk dəfə olaraq qadınların ali təhsil alması istiqamətində təşəbbüslər göstərilmişdir.

1918-ci ildə qəbul edilən və qüvvəyə minən *İstiqlal Bəyannaməsi* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas qanunvericilik sənədi, yəni bir sözlə konstitusiyası idi. Bu sənəd Azərbaycan xalqının ilk dəfə müstəqil və demokratik respublika yaratdığını elan edən sənəd olmuşdur. Qısa müddətdə hazırlanmasına baxmayaraq, altı əsas maddəni özündə ehtiva edirdi. Qeyd olunan əsas maddələrdən biri də insan hüquqlarının başlıca prinsiplərindən biri olan bərabərlik hüququ idi. Bu sənədin formalaşdırılmasında Avropa ölkələrinin qanunvericilik sənədləri və çoxillik dövlətçilik ənənələri nəzərə alınmışdı. Əlbəttə, əsas insan hüquqlarının başında dayanan bərabərlik hüququ *Bəyannamə*nin üçüncü maddəsində əksini tapmışdı.

*Bəyannamə*nin 3-cü maddəsində qeyd olunur:

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, dinindən, sosial mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar və siyasi hüquqlar verir.”

Mövcud dövr üçün cinsindən asılı olmayaraq bərabərlik hüququnun verilməsi, sözün əsl mənasında, böyük çevriliş və nailiyyət idi. Bu sənədlə 1918-ci ildə Şərqdə qadına ilk dəfə seçmək və seçilmək hüququ da verilmişdi — bu, Avropa ölkələri ilə müqayisədə irəli bir addım idi. Qadınların təhsilə cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdi. Qız məktəblərinin və gimnaziyalarının açılması nəticəsində təhsilin milli və dünyəvi formada tədris olunması ilə qızlar da bu prosesə cəlb olunmağa başlamışdılar. Məktəblərdə qadın müəllimlərin yetişdirilməsi və yeni kadrların hazırlanması məsələsinə qısa dövr ərzində ciddi diqqət ayrılmışdı.

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda qadınların ictimai fəallığı artıq hiss olunurdu. Bəhs edilən dövrdə siyasi, iqtisadi və mədəni proseslər daha da sürətlənmişdi. Qızların təhsili ilə bağlı çoxsaylı problemlərin olduğu bir dövrdə təsadüfi deyil ki, ziyalı qadınların əsas fəaliyyəti maarifçilik sahəsində cəmlənmişdi. H.Məlikova, A.Əfəndiyeva, X.Əlibəyova, X.Vəzirova və digər ziyalı qadınlar artıq özləri təhsil prosesinin mərkəzində dayanır, onu formalaşdırır və azərbaycanlı qızlar üçün məktəblərdə müəllimlik edirdilər. Beləliklə, Azərbaycanda qadın fəallığı maarifçilik və xeyriyyəçilik ideyalarının yayılması ilə başlamışdı. O dövrün görkəmli maarifçiləri yaxşı dərk edirdilər ki, təhsilsiz qadın heç vaxt cəmiyyətdə layiq olduğu mövqeyə yüksələ bilməyəcək (Azərbaycan müəllimi, 2018, p. 13).

Qadın hüquqlarının ən böyük müdafiəçilərindən biri və onların hüquqlarının istismar edilməsinin qarşısının alınması, cəmiyyətin maariflənməsinə can yandıran ziyalılardan biri də M.Ə.Rəsulzadə idi. O, öz əsərlərində qadını ailənin mərkəzində görməklə yanaşı, onu uşaqların tərbiyəçisi və gələcəyin qurucusu kimi qiymətləndirmişdir. *Türkiyədə qadınlar* əsərində o, bütün Şərq ailələrində qadınların düşər olduqları hüquqsuzluğu ümumiləşdirərək diqqəti qadın diskriminasiyası məsələsinə yönəltmişdir. Əsərində qeyd edir: “Qadın bir millətin nisfi mühümünü təşkil edir. O, aciz, hüquqsuz və mərifətsiz olarsa, millətin yarısı xəstə və məflucdur. Xəstə adam bəllidir ki, sağ və salim bir adamla döyüşə bilməz.”

Həmçinin Rəsulzadə “qadın işsizliyini” sosial bəla kimi qiymətləndirmişdir.

Cümhuriyyət dövründə dörd qadın gimnaziyası və üç *Müqəddəs Nina* qız tədris mərkəzi fəaliyyət göstərirdi. 1919-cu il 11 avqust tarixində Xalq Maarif Nazirliyinin qərarı ilə Bakı, Gəncə və Nuxadakı (indiki Şəki) *Müqəddəs Nina* qız tədris mərkəzlərinin adları dəyişdirildi. Onlar müvafiq olaraq Bakı Birinci Azərbaycan Qız Gimnaziyası, Gəncə Qız Gimnaziyası və Nuxa Qız Gimnaziyası adlandırıldılar.

Bu təhsil müəssisələrində tanınmış ziyalı qadınlar fəaliyyət göstərirdi. Həmidə Cavanşir (1873–1955) məşhur maarifçi, xeyriyyəçi, publisist və qadın hüquqları müdafiəçisi olmaqla yanaşı, həm də Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı idi. Onun sosial fəaliyyətində, dövrün problemlərini qələmə aldığı *Xatirələrim* adlı əsərində qadınların cəmiyyətə qatılması fikrini təbliğ etdiyini və bu sahədə maarifləndirmə apardığını görürük.

Daha maraqlı fakt bundan ibarətdir ki, Həmidə xanım beynəlxalq toplantıda (1912-ci il, Tiflis) çıxış edən ilk Azərbaycan qadınıdır (Azərbaycan müəllimi, n.d., p. 16).

Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması və ilk ali təhsil müəssisəsinin yaranması. Həmin dövrün ən böyük inqilablarından biri 1919-cu il 1 sentyabr tarixində Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması idi. Hazırda mövcud universitetlər arasında Bakı Dövlət Universiteti öz liderliyini qorumaqdadır; həmçinin Qafqaz regionunda yaradılmış ilk ali təhsil mərkəzi olması ilə tarixiliyini saxlayır. Universitetin yaradılmasının ən başlıca səbəblərindən biri yerli kadrların yetişdirilməsi idi. O zaman üçün ilk dərs ilində ən aktual olan dörd fakültə — tarix-filologiya, fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb fakültələri yaradılmışdı (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 1918–1920 təhsil siyasəti*, 2018).

Bakı Dövlət Universiteti yarandığı ilk dövrdən etibarən insan kapitalının formalaşdırılmasında, elmi biliklərin inkişafında əvəzsiz rola malikdir. Müxtəlif ölkələrdən gənclərin təhsillərini davam etdirmək məqsədilə buranı seçməsi də əhəmiyyətli nailiyyətlərdən hesab oluna bilər.

Gənclərin təhsil almaq məqsədilə xarici ölkələrə göndərilməsi. Cümhuriyyət tarixində yerli təhsil müəssisələrində gənclərin təhsilə cəlb edilməsi ilə yanaşı, onların dünyagörüşlərinin artırılması məqsədilə xarici ölkələrə göndərilməsi məsələləri də gündəmdə idi. AXC-nin maarifçilik siyasətinin davamı olaraq, 1919-cu ildə Avropa ölkələrinə (əsasən Almaniya, Fransa, İtaliya və Türkiyə) 100-dən çox tələbənin göndərilməsi üçün dövlət hesabına təqaüdlər ayrıldı. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, Xalq Maarif Nazirliyinin xətti ilə 100 nəfər azərbaycanlı gənc dövlət hesabına ali təhsil almaq məqsədilə xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrinə göndərildi. Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, xaricə göndəriləcək gəncləri Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti seçirdi və bu baxımdan parlamentin üzərinə məsuliyyətli iş düşürdü. M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı, M.Hacınski, Ə.Pepinov, Q.Qarabəyov və A.Əfəndizadənin üzvlüyü ilə beş nəfərdən ibarət xüsusi müsabiqə komissiyası yaradıldı. Müsabiqə komissiyasının qərarı ilə ali təhsil almaq üçün 45 nəfər Fransa, 23 nəfər İtaliya, 10 nəfər İngiltərə, 9 nəfər Osmanlı ali məktəblərinə göndərildi. Rusiyada oxumaq üçün seçilmiş 13 nəfər isə vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar olaraq təhsil almağa gedə bilmədi. Həmin gənclərin təhsil haqlarının qarşılanması dövlət tərəfindən həyata keçirilir və bu məqsədlə 7 milyon rubl ayrılmışdı. Bu siyasətin məqsədi müasir Avropa təhsil sisteminin mənimsənilməsi və elmi yeniliklərin öyrənilməsi idi. Gənclərdən təhsillərini bitirdikdən sonra ölkəyə qayıdaraq milli inkişafda iştirak etmələri gözlənilirdi.

Nəticə

Təhsillərini bitirdikdən sonra gənclərin bir qismi xaricdə qalmağa üstünlük verdi, qalan qismi isə qayıdaraq yiyələndikləri ixtisaslara uyğun olaraq fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Cümhuriyyətin süqutundan sonra gənclərin bəziləri təqib olunmağa başlandı və beləliklə repressiya qurbanlarına çevrildilər. Gənclərdən bəziləri isə uğurlu fəaliyyətlərinə görə Lenin ordeni kimi dövlət mükafatları ilə təltif olundular (Bayramova, 2018).

Maarifçilik və milli oyanış. Bu dövrdə ana dilli qəzetlər, dərnəklər və müəllim cəmiyyətləri yaradıldı. Təhsilin inkişafı həm milli şüurun formalaşmasına, həm də müstəqillik ideyasının güclənməsinə xidmət edirdi. M.F.Axundov, H.Zərdabi, C.M.Quluzadə, Ü.Hacıbəyli kimi şəxslər xalqın maariflənməsində birbaşa iştirak edirdilər. Milli birlik ideyasını ən dolğun formada yazdıqları əsərlərdə ifadə edirdilər. Onların rəhbərliyi altında *Əkinçi*, *Molla Nəsrəddin*, *Kaspi* kimi qəzet və jurnallar təkcə təhsillə bağlı deyil, həm də milli dəyərləri əks etdirirdilər.

Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli təhsil sisteminin bünövrəsini qoymuş, müstəqil və dünyəvi təhsil modelinin əsaslarını yaratmışdır. Bu atılan addımlar təhsil sahəsində dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Kitabxanası. (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhsil*. <https://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2018/may/592474.htm>
2. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. (n.d.). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti*. <https://www.meclis.gov.az/news-az.php?id=14&lang=az>
3. Azərbaycan müəllimi. (2018, noyabr 23). Cümhuriyyət dövründə təhsildə qadınlar. (Məryəm Yəhyayeva)
4. Azərbaycan müəllimi. (n.d.). *Cümhuriyyət və təhsil*. <https://old.muallim.edu.az/news.php?id=2921>
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 1918–1920 təhsil siyasəti. (2018).
6. Bayramova, S. (2018). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti. *Strateji Təhlil*, 1–2(23–24).
7. Cavanşir, Həmidə xanım. (2012). *Xatirələr*. Apostrof.
8. İskəndərov, A., & Əliqızı, S. (2019). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı: Bakı Dövlət Universiteti – 100*. Nurlar.
9. İstiqlaliyyət bəyannaməsi. (1918/republished). <https://axc.preslib.az/az/page/iKYoaVNIsO>
10. İsmayılov, K. (2018, noyabr 15). Hərbi and. *Azərbaycan*, №44, 15.
11. Prezident Kitabxanası. (n.d.). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Təhsil*. <https://axc.preslib.az/az/page/62uWwbkSnP>
12. Təhsil islahatları: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə elm və təhsil. (n.d.). <https://azedu.az/arashdirma/28690/azerbaycan-xalq-cumhuriyyeti-dvrunde-elm-ve-tehsil-islahatlari/>

Daxil oldu: 14.07.2025

Qəbul edildi: 06.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/130-137>

Mohammed Arbaoui

University of Algiers 2 - Abou EL Kacem Saadallah

<https://orcid.org/0009-0009-0561-9451>

medm2612@gmail.com

Hedad Badia

Mohamed Seddik Ben Yahia University, Jijel

<https://orcid.org/0009-0009-0560-7459>

badia.hedad@univ-jijel.dz

Value Change in the Context of Applied Ethics

Abstract

This study explores the transformation of values in contemporary societies under the influence of applied ethics, which has emerged as a response to the complex moral challenges posed by rapid scientific and technological progress. It examines how applied ethics — particularly in fields such as bioethics, medical ethics, and environmental ethics — has reshaped traditional moral frameworks and redefined the relationship between ethics, law, and human rights. The research highlights the growing interdependence between ethical reasoning and legal norms, showing how moral principles have increasingly influenced legislative developments. Through a critical analysis of philosophical and legal sources, the study reveals that value change in applied ethics is not merely a moral evolution but a structural shift in how modern societies negotiate the boundaries between individual autonomy, scientific innovation, and collective responsibility.

Keywords: *applied ethics, value change, bioethics, moral philosophy*

Məhəmməd Arbaui

Əlcəzair Universiteti 2 - Abou EL Kacem Saadallah

<https://orcid.org/0009-0009-0561-9451>

medm2612@gmail.com

Hedad Badia

Mohamed Seddik Ben Yahia Universiteti, Jijel

<https://orcid.org/0009-0009-0560-7459>

badia.hedad@univ-jijel.dz

Tətbiqi etika kontekstində dəyər dəyişikliyi

Xülasə

Bu tədqiqat, sürətli elmi və texnoloji tərəqqinin yaratdığı mürəkkəb mənəvi çağırışlara cavab olaraq meydana çıxan tətbiqi etikanın təsiri altında müasir cəmiyyətlərdə dəyərlərin transformasiyasını araşdırır. Tətbiqi etikanın — xüsusən də bioetika, tibbi etika və ətraf mühit etikası kimi sahələrdə — ənənəvi mənəvi çərçivələri necə yenidən formalaşdırdığını və etika, hüquq və insan hüquqları arasındakı əlaqəni yenidən müəyyənləşdirdiyini izah edir.

Tədqiqat etik düşüncə ilə hüquqi normalar arasında artan qarşılıqlı asılılığı vurğulayır və əxlaqi prinsiplərin qanunvericilik inkişafına getdikcə daha çox təsir etdiyini göstərir. Fəlsəfi və hüquqi mənbələrin tənqidi təhlili vasitəsilə araşdırma, tətbiqi etikada dəyər dəyişikliyinə sadəcə mənəvi təkamül deyil, həm də müasir cəmiyyətlərin fərdi muxtariyyət, elmi innovasiya və kollektiv məsuliyyət arasındakı sərhədləri necə yenidən müəyyənləşdirdiyini nümayiş etdirən struktur dəyişiklik olduğunu ortaya qoyur.

Açar sözlər: *tətbiqi etika, dəyər dəyişikliyi, bioetika, əxlaq fəlsəfəsi*

Introduction

The development that has taken place in the field of biomedical sciences has led to the emergence of many problems that threaten human dignity and humanity. The unprecedented experiments conducted on humans in the hope of finding cures for incurable diseases did not take into consideration the dignity of the human being, resulting in a calamity for humanity and causing an imbalance between science and the requirements of respect for human beings. This situation raised the issue of regulating scientific research.

The preliminary stage of the emergence of bioethics was marked by a rebellion against the paternal authority exercised by doctors and coincided with an enormous technological revolution that affected medical and biological research. In addition, the violations and infringements of patients' rights and the degradation of their dignity led to the emergence of new issues, primarily of an ethical nature, related to the responsibility of doctors and the rights of patients. These include matters of reproduction, aging, chronic diseases and their complications, organ transplantation, dying, and genetic engineering experiments and research. However, attempts to address these issues by returning to classical medical ethics were unsuccessful, prompting the need to renew ethical thought in the hope that it could offer solutions to these issues.

Research

With the emergence of the term *bioethics* by Potter in the United States, and simultaneously with the establishment of *ethics committees* (*comités d'éthique*) by American authorities that included individuals not necessarily belonging to the fields of medicine or biology, several notable ethics committees appeared, such as "The National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research," "The President's Commission for the Study of Ethical Problems in Medicine," and "Hospital Ethics Committees." In Canada, there were "Ethics Committees Specialized in Scientific Research." However, all this regulation was not comprehensive across all states, as some adopted certain laws while rejecting others (Sgreccia, 1999, p. 23).

The birth of bioethics did not therefore originate from doctors' questions about the new powers offered by biology, but from the emergence of research in the medical field through the approval of internal management of the ethical issues raised by the technical applications of scientific research. The aim of medical circles involved in research was to avoid state supervision by establishing self-regulation, allowing monitoring by their peers. It thus concerns professional ethics specific to biomedical sciences (*déontologie médicale*), which are directly linked to the Hippocratic Oath (*serment d'Hippocrate*), a part of medical practice.

1. The Sliding of Ethics toward Law:

Recent international texts in the medical field have exhibited a high degree of integration between professional ethics and moral ethics, with no recorded conflict between them. Examples include the *Geneva Declaration* and the *Helsinki Declaration*, both adopted by the World Medical Association. The 1948 *Geneva Declaration* established a code containing binding principles for doctors and implicitly referred to the rules of professional ethics (*Déontologie*), which were collected into a code considered the first international code of medical professional ethics and, at the same time, the first international code of medical ethics (Massé, 2003, p. 78).

The *Helsinki Declaration* of 1964, adopted by the World Medical Association, endorsed the establishment of ethical foundations at the international level by incorporating professional ethical rules regarding biomedical research.

It is noted that these two texts (the 1948 *Geneva Declaration* and the 1964 *Helsinki Declaration*) introduced two dimensions: *professional ethics* and *moral ethics*.

Ethics, according to E. Sgreccia, is defined as "the science that studies human behavior and its relationship with moral values, principles, and standards." Meanwhile, R. Massé saw ethics as "a questioning of the moral foundations of social practices."

J.-F. Poisson specifically defined medical ethics as "the system that governs human actions between persons engaged in establishing a doctor-patient relationship." He did not stop there but extended his definition to *bioethics*, describing it as "the system that governs human actions between

a doctor and his patient, as well as in all research or experimentation on living beings, aiming ultimately at therapeutic application.”

It is observed that J.-F. Poisson distinguished *medical ethics* from *bioethics*, giving the latter a research and technological dimension (Poisson, 2003).

Ethical debate is therefore called upon to reflect on the foundations of science and to foster relationships between the scientific community and the society that receives the developments resulting from research and technology. This obliges ethics to possess rules applicable to doctors in particular and to science in general, while also introducing “duties of action” for doctors and referring to patients’ rights.

Ethics contributed to the creation, formulation, and codification of rules that became standards for some and were soon appropriated by legislators. Thus, could ethics serve as a reference for legal rules in bioethics? Did ethics contribute to developing and adapting these legal rules?

Undoubtedly, legislating bioethics requires a transition from ethics to law to establish a new normative system. Within bioethical debates, it became necessary to determine what ethics actually means—a difficult task given the multiplicity of definitions today. Before entering a specialized phase, the concept of ethics proposed a clear framework that clarifies and gives meaning. Yet understanding “ethics” seems increasingly complex because the fields referring to it have multiplied, and some principles replace one ethical system with another (Sgreccia, 1999).

Amid this plurality, E.Sgreccia proposed a “consensual completion” to avoid the risks—especially in bioethics—associated with moral rigidity, which restores absolute standards of existence on one hand, and opportunism on the other, where everyone seeks the greatest share of the results of actions without adequately justifying the ethical conception of “good” and on whose behalf one acts.

Given the complexity of ethical debate, can past moral references keep pace with scientific progress and changing social mentalities? Can they find relevance in the face of new or future situations?

Logically, ethics must evolve with scientific progress, constantly renewing itself—though this may cause it to lose legitimacy. Thus, does the goal of ethics lie in allowing law to adapt to scientific developments?

The slide of ethics into the legal sphere resulted from a new conception of ethics centered around the concept of responsibility, without denying the values on which it was founded. Faced with the obsolescence of traditional moral values, new questions emerged, while others disappeared due to their inability to coexist with scientific and social development, making them obsolete or even restrictive. Yet this does not mean that moral reflection has vanished—the spread of the “ethics of responsibility” is proof. Humanity must answer to the future—and to its own future (Jonas, n.d.).

Hans Jonas’s idea of the *Principle of Responsibility* drew great interest. Dominique Folscheid explained it as follows: “Because scientific rationality, supported by potential biochemical and medical technologies, can take on the face of a zealous believer, it is also capable of destroying or transforming humanity by employing new forms or even illusions of determinism. Contemporary ethics must therefore advocate an ethics of responsibility tied to the future of humanity.”

Practically, the production of ethical norms seeks to safeguard individuals, addressing human beings in both their individuality and collectivity, invoking the personal and political spheres—especially when humanity itself is concerned. Establishing an ethical rule thus expresses a will to ensure that ethics does not remain mere discourse, but transitions from abstract expression of values to formal inclusion in a framework imposed upon society—granting ethics procedural authority.

However, the process of preparing ethical norms constitutes, as L. Martinez sees it, “a process of construction based on a certain formalist doctrine, resulting from the deliberations of an ethics body or committee... operating according to a specific methodology, sometimes codified. Ethics cannot be identical to law.”

And even if ethics is not identical to law, can it be considered a source of it?

The sliding of ethics toward law creates a dynamic between the two spheres. Law evolves through adaptation to ethical issues. In this sense, one can speak of *bioethics law*—a law that responds to

ethical questions and scientific inquiries. In other words, it seeks reconciliation between humans and the scientific developments they themselves produced, aiming to establish rules for the “good” use of science in a harmonious relationship between the individual and the doctor (Folschied, 1997).

Law should therefore evolve into a law imbued with ethical values, attempting to respond to many questions by returning to moral references. Parallel to this, scientific progress has produced complex consequences, accelerating questions such as: If ethical reflection has a place, must it be transcribed to become readable and verifiable in its principles of regulation, even though only law can provide such structure? Is it appropriate to entrust this task to law?

From the foundational texts of bioethics, it is clear that ethics slid toward law, thus shaping bioethical thinking—translating moral principles into legal form, clarifying what applies to bioethics law and what this law will entail.

“The transition from ethical or professional-ethical norms into the legal sphere testifies to the precedence of ethical or professional-ethical rules over legal norms. Law has thus drawn from and adapted to their substance, binding itself to their requirements.” Law confers legitimacy and recognition upon them, yet the transfer of ethics into the legal domain had repercussions for law itself, just as it had reciprocal effects on ethics, creating a dynamic interaction between medical ethics and law (Martinez, 2004).

“Professional ethics is a regulatory medical discipline that aims to organize medical professionalism systematically with binding special laws.”

At the French governmental level, the issue of the legal value of medical professional ethics standards is no longer raised seriously, as their normative status, though evolving, remains somewhat unclear despite their reflection in law through a long developmental process.

“This discipline—medical professional ethics—has legal value through its legal provisions. Even some legal texts of professional medical ethics have served as references, such as the international code of medical ethics issued by the World Medical Association, as well as various charters and resolutions.”

Awareness of the questions raised by scientific developments and the ethical debates surrounding them underscores the difficulty of setting boundaries for research—hence the recourse to ethics, defined by Professor Jean Bernard as “the science that takes into account the management and governance of conscience and the set of norms arising from respect for procedure (Gwicon, Lokiek, Vacarie, 2000).”

The importance granted to ethics and its incorporation into the legal field led to the production of multiple opinions that enriched the law, which might otherwise have remained overly reductionist had it not drawn upon ethics—limited to political and legal dimensions, it would have excluded social perspectives, which are crucial. The scientific developments, particularly in medicine and the accompanying inventions, called for the creation of new normative or non-normative rules from fresh sources.

“The key conclusion is that there has been a transformation from the normative conception of ethics linked to individual conscience toward a more binding regulator—law—which has local, national, and international social depth. This is what scholars mean when they speak of the transition from ethics to law.” (Charter of Hospital Physicians, 1967).

2. Bioethics and Law:

It is known that law exists to regulate human relationships within society by organizing individual interests and resolving conflicts—all within the basic values of a particular society or culture, through the imposition of rules. It seeks the greatest common denominator accepted by society and is thus not far removed from moral values. There exists a form of containment, inclusion, and mutual influence between law and ethics, as law reflects societal consensus or the views of certain interest groups, aiming to protect and promote values beneficial to society. This is reflected in numerous legal texts (charters of rights and freedoms). Yet law remains less strict and less comprehensive than ethics.

Integrating ethics into law aims to reflect on moral principles and translate them into standards by establishing a framework consistent with the desire to monitor science—expanding the field of

law, which sometimes narrows. Ethics grants human beings the freedom to assert certain principles, with the principle of free consent standing as testimony to this entitlement and affirmation of freedom.

The 21st century witnessed the emergence of ethical laws that served as precursors to future committees. However, the content of these laws remained disappointing because their essence and substance focused only on regulation and access to the medical profession. This means that ethical debate was expected to take place globally, though prematurely. In his *Project for Perpetual Peace* (1795), Kant alerted us to such an endeavor that could justify the imposition of a unilateral ethics—such as that originating from the West and imposed on the rest of the world (Terrier, 2002).

Parallel to scientific and research advances, bodies such as ethics committees emerged, linked to specific fields. The first committees appeared in the 1970s, focusing on research areas and establishing guidelines for projects. They later extended to hospital and clinical settings, aiming to protect practitioners by regulating medical responsibility, and subsequently addressed social and existential concerns.

A key question regarding these committees and bodies framing ethics is the legitimacy of their actions. Can ethics be both familiar and regulated? What value can be granted to their reports and opinions? Can they acquire legal force? If one accepts that the texts produced by these committees lack normative status, can we nonetheless consider that their texts “influence legal thought”? Even if they are mere recommendations, do their effects impact the law? Should ethical bodies have been given a role in shaping law?

Theoretically, the opinions of ethics committees have no legal value; they are, in fact, characterized by a special kind of legitimacy that can be termed *pre-legislative*, marking the link between ethics and law, and between ethics and politics. Law is influenced by ethical reflection and inherits, at the same time, what multidisciplinary debate and even doubt have produced (Amir, 2014).

Doubt arises both from the accumulation and instability of knowledge at a given level and from the constantly evolving nature of life sciences, which continuously raises new questions. On January 18, 2001, C.Byk, in announcing the preliminary project for revising bioethics laws, stated that “the National Consultative Committee on Ethics has become a true ‘Council of State for Bioethics.’ In addition to its advisory and reflective role, it produces pre-normative work that gives legitimacy to proposals at the political level. It does not act merely as a legal advisor but contributes effectively to the creation of norms through opinions and recommendations. We can affirm that its opinions and texts, even indirectly, have a legal effect through their influence or translation into legal standards.” This is an important clarification of the phenomenon of *inter-normativity* (As was the case in British laws of 1803 and American laws of 1947).

The influence of ethical references and recourse to committees undoubtedly leads to consequences on the legal standard, although the form of these ethical references, opinions, and recommendations is also influenced by law. This is what J.C.Galloux noted when he stated that “ethical committees deepen their legal analysis considerably when they are asked to give their opinion on a given project or on the preliminary draft of a particular law. This observation also applies to several committees such as the European Group on Ethics (G.E.E.), the Steering Committee on Bioethics (C.D.B.I.), and even the International Bioethics Committee (C.I.B.).” The formal or procedural framework surrounding the work of the National Consultative Committee on Ethics has thus contributed to reinforcing its legal character, in addition to the emergence of the phenomenon of *inter-normativity*, which continually leads to a richer law because it stems from multiple sources. This, however, creates a problem characterized by caution and difficulty when interpreting laws that appear complex due to their connection with bioethics and its inherently intricate nature (Byk, 2001).

Several ethical principles have established themselves as the foundation of bioethics as codified on July 29, 1994, and these principles have acquired the status of “fundamental ethical principles.” The indivisibility of the human person was the most important of these principles, from which was derived the prohibition of treating the human body as property and of any commercial transactions involving it—thus establishing the rule of gratuity in bioethics—followed by the principle of the individual’s free and informed consent (Byk, 2001, p. 1378).

Law has limited understanding of medical issues and the disputes that may arise from them, which has compelled it to open up to the discipline of medical deontology, which is independent of law. “It has developed in an interesting way to the point of achieving normative status, thereby becoming a recognized customary rule. In 1971, the Constitutional Council decided to elevate certain rules of deontology to the rank of fundamental principles, and the Council of State also did the same through its rulings, examining the constitutional value of these principles and questioning whether they were equivalent to the fundamental principles recognized by the laws of the Republic.” It seems that the Constitutional Council was not explicit in its wording regarding the recognition and granting of value to these principles, as it affirmed that they possess a special nature and a higher normative character—a value reinforced by their reception among medical professionals and even by actors in French society. Thus, the integration of deontology into the legal sphere, its implementation by official bodies, and the recognition of certain rules as fundamental principles are sufficient indicators of the interconnection between law and medical deontology (Galloux, 1993).

By the end of the 1980s, scientific capacities were developing rapidly, making it urgent to create a legislative framework. The remarkable progress of scientific research, particularly in genetic engineering, awakened society to new ethical questions that did not exist before 1988.

This was expressed by N. Le Noir in 1991 in his report: “There is a pressing and urgent need to construct a new ethics consistent with current scientific progress, which has brought about real revolutions for the human species. In practice, the call to establish such ethics translates into a project to create a law founded on biomedical ethical principles... These rules are therefore presented as the foundational principles of law, around which actions and practices will be organized. While the legislative aspect of this task is necessary as it lays the groundwork for a law that provides a clear framework for ethics, the latter – ‘ethics’—appears as the guiding thread of this project” (Le Noir, & Sturles, 1991).

It can be said that Le Noir’s 1991 report represents a concrete step toward establishing a legal framework addressing biomedical ethics and its practical aspects. Biomedical ethics began accusing “old” ethics of stagnation and incapacity to keep pace with scientific progress, unable to provide answers within non-adaptive principles. The human being had become an object of experimentation, and science prided itself on its ability to reconstruct humanity itself. Science thus compelled a rethinking of the human being, producing a new situation that required innovative responses, a redefined ethics, and laws to govern them.

This scientific revolution relies on what science has granted it—knowledge—to ensure that ethics subsequently directs and regulates the actions derived from this scientific transformation. This led to calls for the formation of a new ethical system, as humankind and science had, for the first time, acquired the power and responsibility to alter the human species (Byk, 2005, p. 953).

It was therefore highly appropriate to regulate what science and humanity held in their hands and to translate that regulation into enforceable legislative texts. The legislative initiative in France took shape in 1994, following an in-depth study of ethics. The relationship between ethics and action appeared to have been reversed, as ethics came to exert its influence on the normative field of bioethics with the initiation of legislation that aimed to guide the creation of a new ethics. This was expressed by C. Byk: “Bioethics and law form a two-edged outlet in their pursuit of values and norms. This is recorded within the ‘normative world,’ which is nourished by a strong rationality of principles and methodologies. Yet, while embedding bioethics in law seems to strengthen it by providing guarantees for organizing and establishing institutions within the scientific and bioethical domain, the shortcomings of the law have also revealed objections and criticisms toward the values constructed through a part of science. Thus, the protection of human rights has imposed itself as a defensive mechanism for both the individual and humanity as a whole” (Hotois, 1993).

3. Bioethics and Human Rights:

Bioethics, in its European approach, is strongly linked to the concept of human rights.

Numerous studies and scientific conferences have dealt with the topic of “Medicine and Human Rights.” Modern technology has given new powers to doctors and researchers, and human rights have

called for their regulation. The concept of *human rights* refers to “the set of universal rights that every individual can claim simply by belonging to the human species. Human rights prevail in principle over any rule, law, procedure, or practice established by any authority whatsoever. These rights are absolutely fundamental and inalienable” (Doucet, n.d., pp. 334–335).

Three conceptions of rights can be distinguished:

- **The conception of human rights as natural rights**, meaning they are connected to natural law and founded on religious and metaphysical principles. They were conceived through reflection on the rights of others, in connection with natural law and the rational law established by reason. These two meanings—natural law and natural right—link human rights to ethics, as they are based on human dignity and respect. All humans are equal regardless of gender, religion, race, or nationality. In this conception, rights are not limited by codified laws, which has led to criticism of positive laws and moral systems.

- **The conception of human rights as fundamental law**: after some rights were codified in charters, constitutions, and treaties, they became, through constitutional recognition, a mediator between ethics and positive law.

- **The conception of human rights as the foundation of legislation**, as is the case in France and within the European Union, where human rights are explicitly embedded in the basic texts of positive law. These texts frequently refer to bioethical laws, thereby giving them binding legal force and opening the way for legal rather than moral interpretation — “one of notable coercive strength but of more limited scope.” Robert Badinter believes that human rights should serve as a source of inspiration for legislators in the field of life sciences generally. He calls for expanding existing legal concepts—such as the right to life, the right to health and safety, and the right to privacy—to include new issues like artificial reproduction techniques, organ donation, and research on embryos: “The reflection and regulation of these developments in medicine and biology find their justification in human rights” (Badinter, n.d., p. 10).

Meanwhile, Gilbert Hottois tempers the enthusiasm of those who believe that the concept of human rights can offer solutions to all bioethical problems. He argues that while some bioethical issues can find reference within the general framework of human rights, others remain ambiguous. In some cases, these issues are unclear or undecidable. When emphasis is placed on individual freedom—including freedom of research—it may conflict with other values derived from human rights, such as dignity, equality, or even the balance between individual freedom and protection and the collective good (Hottois, 1993, p. 160).

Furthermore, there are issues that cannot be resolved by reference to human rights: “The human rights recognized in 1948 may inspire some questions but do not provide clear answers,” given the rapid evolution of biomedical sciences—such as research on human embryos, the human genome, genetic manipulation, and artificial reproduction technologies.

Guy Durand, however, does not oppose the consensus that the concept of human rights, whether viewed as natural or rational rights, rests on respect for human dignity—both as an individual and as a member of humanity. Thus, “human rights will be one of the main inspiring sources of legislation in the field of bioethics (Durand, n.d., p. 137).

Conclusion

The study of value change in the context of applied ethics reveals a profound transformation in the moral, legal, and social frameworks that guide contemporary human action. Applied ethics, emerging from the intersection of philosophy, science, and law, has redefined the meaning and function of moral values in response to the challenges posed by biotechnology, medical innovation, and technological advancement. This shift demonstrates that ethical reasoning is no longer confined to abstract moral theory but has become a dynamic process embedded within real-world practices and institutional structures.

The evolution of values within applied ethics reflects a move from traditional, universal moral codes toward context-sensitive principles that emphasize responsibility, human dignity, and the

protection of life. It underscores the need for continuous dialogue between ethics and law, ensuring that normative systems evolve in tandem with scientific progress while preserving the fundamental rights and integrity of the human person. Ultimately, value change in applied ethics represents not the erosion of moral foundations, but their renewal — a necessary adaptation to an era in which human agency, science, and technology are inseparably intertwined.

References

1. Sgreccia, E. (1999). *Manual of bioethics: The foundations of biomedical ethics* (R. Hiyon, Trans.). Wilson & Lafleur Ltd.
2. Massé, R. (2003). *Ethics and public health: Issues, values, and normativity*. Laval University Press.
3. Poisson, J.-F. (2003). *Bioethics, ethics, and humanism: The French laws of 1994*. Bordeaux: Hospital Studies Editions.
4. Sgreccia, E. (1999). *Manual of bioethics: The foundations of biomedical ethics* (R. Hiyon, Trans.). Wilson & Lafleur Ltd.
5. Jonas, H. (n.d.). *The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age*.
6. Folschied, D. (1997). The question of values. In *Philosophy, ethics, and the law of Medicine* 92. R.V.F.
7. Martinez, L. (2004). *Manual of the National Consultative Committee on Ethics*. Bordeaux: Hospital Studies Editions.
8. Gwicon, A. S., Lokiek, P., & Vacarie, I. (2000). *Biomedical research report and proceduralization of law*. Roneo.
9. Charter of Hospital Physicians. (1967); Charter of Physicians of the European Union. (1996); United Nations General Assembly Resolution No. 194/37.
10. Terrier, E. (2002). *Medical deontology and law* (Thesis collection). Hospital Studies Editions.
11. Amir, A. Z. (2014). Bioethics, philosophy, and law. In A. A. Al-Mohammadawi (Ed.), *Bioethics and the philosophical mission* (H. Mossadeq, Pref.). Difaf-Ikhtilaf Publications.
12. British laws of 1803 and American laws of 1947. (Contextual reference, not a separate source.)
13. Byk, C. (2001). *Bioethical chronicle*. Consultative Journal of Parliament, 2001-I-336, 1370.
14. Galloux, J.-C. (1993). Is the Consultative Committee for Life and Health Sciences an authority of doctrine? *Legal Doctrine*. PUF.
15. Byk, C. (2001). *Bioethical chronicle*. Consultative Journal of Parliament, 2001-I-336, 1372.
16. Le Noir, N., & Sturles, B. (1991). *At the frontiers of life*. French Documentation.
17. Byk, C. (2005). *Bioethics, legalization, jurisprudence, and opinions of ethical bodies*. *The Legal Week, General Edition, Doctrine*, Chrono No. 21, May 25.
18. Hottois, G. (1993). Human rights. In *The words of bioethics: An encyclopedic vocabulary*. De Boeck–Wesmael/ERPI.
19. Doucet, H. (n.d.). *Manual of bioethics*. 334–335.
20. Badinter, R. (n.d.). *Human rights and ethics*. 10.
21. Hottois, G. (1993). *The words of bioethics: An encyclopedic vocabulary*. Brussels–Montreal: De Boeck–Wesmael/ERPI.
22. Durand, G. (n.d.). *Introduction to bioethics*.

Received: 12.04.2025

Accepted: 28.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/138-144>

Soumia Boutira

Oran 1 Univesity

<https://orcid.org/0009-0008-9696-271X>

boutira.soumia@univ-oran1.dz

The Development of Algerian Family Law Since Independence: The Role of Judicial Reasoning (*ijtihad*) in Shaping Its Provisions

Abstract

This paper explores how Algerian family law has evolved since independence, particularly through legislative reforms and judicial contributions that have shaped the regulation of marriage. It pays close attention to the amendments introduced in the 2005 revision of the *Family Code*, examining both the motivations behind the changes and their practical implications. Central to the study is the role of judicial *ijtihad*—not as a theoretical concept, but as a lived practice through which judges respond to legal gaps and ambiguities, especially in the dynamic and sensitive field of personal status law.

Drawing on legislative texts, judicial reasoning, and historical context, the study argues that while the Algerian legislator has made important strides toward legal clarity and modernization, it remains necessary to recognize and institutionalize the interpretive work done by the judiciary. Ultimately, the paper highlights the complementarity between legislative authority and judicial reasoning in serving the evolving needs of Algerian families.

Keywords: *Algerian family law, judicial ijtihad, marriage and divorce provisions, post-independence*

Soumia Boutira

Oran 1 Universiteti

<https://orcid.org/0009-0008-9696-271X>

boutira.soumia@univ-oran1.dz

Müstəqillikdən sonra Əlcəzair ailə hüququnun inkişafı: Məhkəmə mühakiməsinin (*ictihad*) onun müddələrinin formalaşmasında rolu

Xülasə

Bu məqalədə Əlcəzair ailə hüququnun müstəqillikdən bəri necə inkişaf etdiyi, xüsusən də qanunvericilik islahatları və nikahın tənzimlənməsini formalaşdıran məhkəmə töhfələri vasitəsilə araşdırılır. Burada *Ailə Məcəlləsinin* 2005-ci il redaksiyasında təqdim edilən düzəlişlərə diqqət yetirilir, həm dəyişikliklərin arxasındakı motivasiyalar, həm də onların praktiki təsirləri təhlil olunur. Tədqiqatın mərkəzində məhkəmə ictihadının rolu durur — nəzəri bir konsepsiya kimi deyil, hakimlərin hüquqi boşluqlara və qeyri-müəyyənliklərə, xüsusən də şəxsi status hüququ sahəsində dinamik və həssas sahələrdə cavab verdiyi canlı bir təcrübə kimi.

Qanunvericilik mətnlərinə, məhkəmə mühakiməsinə və tarixi kontekstə əsaslanaraq, tədqiqat göstərir ki, Əlcəzair qanunvericisi hüquqi aydınlıq və modernləşmə istiqamətində mühüm addımlar atsa da, məhkəmə tərəfindən aparılan şərh işlərinin tanınması və institusionalaşdırılması zəruridir. Nəticə etibarilə, məqalə Əlcəzair ailələrinin inkişaf edən ehtiyaclarını ödəməkdə qanunvericilik hakimiyyəti ilə məhkəmə mühakiməsi arasındakı qarşılıqlı tamamlayıcılığı vurğulayır.

Açar sözlər: *Əlcəzair Ailə Hüququ, Məhkəmə İctihadi, Evlilik və Boşanma Müddəaları, Müstəqillik Sonrası*

Introduction

Research in the field of family affairs constitutes a rich and multidisciplinary subject, addressed by various disciplines such as sociology, psychology, and law. Within the legal domain, family matters have been codified into a distinct body of legislation commonly referred to as Family Law, or more traditionally, Personal Status Law. This body of law is designed to secure the interests of individuals, families, and society at large, ensuring their stability and safeguarding them from harm in all times and contexts. Given that societies undergo constant transformation, family legislation, too, cannot remain static; rather, it evolves in response to emerging social realities and the lived experiences of individuals and families.

The amendment of legislation in general and of family law in particular often arises out of legal necessity and pressing social contingencies. Such developments compel lawmakers to revise existing codes to reflect the political, economic, and social circumstances affecting the state.

Research

Among the key factors contributing to the reform of Algeria's Family Code is judicial *ijtihad* (independent legal reasoning), which has played a pivotal role in developing provisions relating to marriage and divorce, especially in cases where statutory texts were absent, vague, or open to multiple interpretations—either in terms of language or meaning.

In light of these developments, the present study seeks to address the following research questions:

- What are the major historical stages in the development of Algerian family legislation post-independence?
- What are the most significant amendments to the Algerian Family Code regarding the essential elements of the marriage contract?
- How has judicial reasoning (*ijtihad*) influenced and shaped these legal developments?

To address these questions and meet the objectives of the study, the research is structured around two main sections:

- Section One: The evolution of Algerian family legislation following independence – a historical overview.
 - Subsection 1: Milestones in family law reform projects in Algeria after independence.
 - Subsection 2: Foundational principles introduced in the 2005 amendment.
- Section Two: The influence of judicial *ijtihad* on the amendments to the Algerian Family Code concerning the essential elements of marriage.
 - Subsection 1: Key amendments relating to the essential elements of the marriage contract.
 - Subsection 2: The impact of judicial reasoning on the development of marital provisions.

1. The Evolution of Algerian Family Legislation After Independence – A Historical Overview

The first codified legal text addressing matters of marriage and divorce and regulating family life in Algeria was issued on 4 February 1959 under Ordinance No. 56/274. After the country gained independence, this law continued to be applied under Law No. 62/157 of 31 December 1962. However, it excluded all colonial, racist, or ideologically biased provisions that contradicted public freedoms and Islamic principles. Indeed, the Algerian family structure has long been rooted in a normative framework characterized by its Islamic identity—both prior to and after French colonization—which had attempted to replace these values with Western ideals, albeit unsuccessfully.

Following independence in 1962, Algeria began to reform its legal system, particularly in areas connected to sovereignty and national identity. This included the promulgation of new laws. Like other branches of law, family legislation underwent successive amendments through proposed reform projects, culminating in the framework we see today. These developments will be examined in Subsection 1, followed by a discussion of the key principles underlying the 2005 reforms in Subsection 2.

1.1. Milestones in Algerian Family Law Reform After Independence

Between 1979 and 1984, several attempts were made to draft a unified family code. These proposals reflected an ideological tug-of-war between two competing visions: one advocating

expanded freedoms and rights for Algerian women, and the other insisting on strict adherence to Islamic law (Shari'a) as the principal source of regulation (Masoudi & Ben Guecha, 2013, pp. 3–4).

Algeria persisted in its effort to eradicate all colonial remnants and assert its legal sovereignty by affirming the application of Islamic legal principles in the area of family law. The Supreme Court supported this direction in numerous decisions, affirming the primacy of Islamic jurisprudence (Hamrishi, 2014, p. 72). At the same time, as Algerian families gradually transitioned away from traditional models toward more modern structures, the growing societal demand for a rule-based, legally organized family life became a defining characteristic of the post-independence era (Nehaili, 2010, p. 195).

Eventually, Algeria enacted a fully integrated Family Code in 1984 under Law No. 84-11. This legislative achievement reaffirmed the country's commitment to Islamic law as the foundational source of its personal status system.

The 1984 law addressed key matters such as marriage, divorce, and their legal consequences. It also covered guardianship (*niyāba shar'iyya*), inheritance law, and endowments (*waqf*), including donations such as gifts (*hiba*) and wills (*waṣiyya*) (Ben Chouikh, 2004, p. 115).

Despite its grounding in Islamic jurisprudence, the 1984 Family Code was met with divergent reactions. While some welcomed it, others opposed it. This divergence ultimately led to the promulgation of Ordinance No. 05-02 of 27 February 2005, amending Law No. 84-11 of 9 June 1984. Yet, this reform too has been subject to ongoing critique. Many argue that it was hastily enacted under political and circumstantial pressure and failed to address the underlying structural issues affecting Algerian families (Ben Sghir, 2008–2009a, p. 7).

Others have rejected the amendment outright, pointing to specific articles that they view as incompatible with Islamic legal principles.

One of the key advantages of the 1984 law and the 2005 amendment is that they were drafted as a limited and clearly structured set of legal provisions. This made it significantly easier for both judges and litigants to determine the applicable rulings in disputed cases. Prior to this codification, there were no specific statutory articles through which litigants could identify their rights and obligations. Judges, instead, had to rely on dispersed rulings found across various classical *fiqh* (Islamic jurisprudence) texts, which lacked uniformity and accessibility (Ben Chouikh, 2008, p. 9).

1.2. Foundational Principles of the 2005 Amendment

The key principles and objectives that the Algerian legislature sought to enshrine in the 2005 amendment to the Family Code were concisely articulated by then Minister of Justice, Tayeb Belaiz, during the second plenary session of the People's National Assembly on Monday, 14 March 2005. These may be summarized as follows:

- The necessity of affirming the values and principles of the Algerian people as enshrined in the Constitution, particularly those of justice, equality, the enjoinder of good, and the prohibition of evil—foundational principles that govern Algerian society.
- The urgent need to revise the Family Code in response to pressing social realities that had emerged within the evolving structure of the Algerian family—challenges requiring immediate legal intervention due to their practical urgency.
- The removal of Algeria's reservations to certain provisions of international conventions and the harmonization of its family law with comparative legislation from other Islamic countries in the region.

These amendments represented a significant legislative step forward, through which the Algerian legislator sought to correct certain textual shortcomings and legal ambiguities found in the 1984 Code. The changes were also responsive to the evolving realities of the family unit, particularly in light of mounting calls for the protection of women's and children's rights and the realization of gender equality.

The prolonged and often contentious debate surrounding the drafting of the Family Code delayed its issuance. Nevertheless, the law—once promulgated—represented a legislative achievement for Algerian society as a whole, and a practical tool for both judges and litigants. Even if the law did not

attain perfection, it succeeded in filling a long-standing legal vacuum in the area of family regulation and brought an end to the inconsistency in judicial rulings that had prevailed since independence, particularly in matters related to marriage, divorce, and their attendant legal consequences (Laderaa, n.d., p. 85).

2. The Impact of Judicial Ijtihād on the Amendments to the Algerian Family Code Relating to the Essentials of the Marriage Contract

The Algerian Family Code has undergone multiple legislative revisions, particularly in response to shifts in family life and changing modes of social organization. These changes were further catalyzed by growing advocacy for women's and children's rights and calls for gender equality. In this context, the legislature undertook a series of reforms, including the amendment, repeal, and introduction of several provisions topics that will be addressed in Subsection 1. Additionally, judicial ijtihād played a decisive role in shaping the legislative outcomes of these reforms, as will be explored in Subsection 2.

2.1. Amendments to the Algerian Family Code Relating to the Essentials of the Marriage Contract

The 2005 amendment to the Family Code brought about changes to 42 articles (Algeria, 1984/2005). These included the introduction of new articles (designated with terms such as mukarrar and mukarrar 1, meaning "repeated" or "1 bis"), modifications to the language and

structure of existing provisions (marked as mu'addal, i.e., "amended"), and the complete repeal of others (designated as mulghā, or "repealed").

The revised Family Code was reorganized into four main parts (books):

1. Marriage and its dissolution
2. Legal guardianship (al-wilāya al-shar'iyya)
3. Inheritance
4. Donations, including wills (waṣiyya), gifts (hiba), and endowments (waqf).

The first book, dealing with marriage, was subdivided into two sections: the first addressing the conclusion of marriage, and the second addressing its dissolution. The section on marriage was itself divided into five chapters. Notably, the first chapter originally addressing both engagement (khiṭba) and marriage was reorganized by Ordinance No. 05-02 of 27 February 2005 into the following three subsections:

- Section I: Engagement, covering Articles 4–6
- Section II: Marriage, covering Articles 7–17
- Section III: The Marriage Contract and Its Proof, covering Articles 18–22

The second chapter addressed impediments to marriage, the third dealt with invalid or defective marriages, the fourth outlined the rights and duties of spouses, and the fifth discussed lineage (nasab).

From this restructuring, it is evident that the first three sections concern the formation of the marriage contract, which underwent significant reform—both through amendments and the introduction of new provisions. The remaining two chapters relate to the legal consequences of marriage, and they too witnessed changes in several key articles.

The revision process paid particular attention to the legal elements constituting the marriage contract, with a focus on marital guardianship (wilāya) and polygyny. It also reviewed the different legal mechanisms for the dissolution of marriage, including various forms of annulment (faskh). Beyond these highly debated points, the amendment addressed other pressing but less publicly contested issues such as:

- Mandatory medical certification prior to marriage
- The regulation of artificial insemination
- The distribution of assets acquired during marriage
- The right of the custodial mother to remain in the marital home until the enforcement of the father's obligation to provide alternative housing
- The possibility of assigning guardianship over minors to the custodial parent

It is also worth noting that in revising the Family Code, the legislature took into account the

jurisprudence of the Supreme Court, incorporating some of its legal interpretations into the statutory framework particularly in areas such as compensatory divorce.

2.2. The Role of Judicial Ijtihād in the Development of Marital Provisions

Judicial ijtihād refers to the legal resolution reached by a court in cases where the applicable statutory provision is either absent, ambiguous, or insufficient.

It is also defined as the exertion by a judge of the utmost intellectual and interpretive effort to arrive at a presumptive ruling on a practical legal issue (Boubchir, n.d., p. 155). The outcome of such judicial reasoning is binding upon the disputing parties (Ayach, 2020–2021, p. 6).

In the domain of personal status law, judicial ijtihād plays a pivotal role in the application and actualization of legal norms. It is considered the "spirit of the law," as it serves to interpret and clarify provisions whose meaning may be obscure or difficult to ascertain. It also functions as a mechanism for addressing legal gaps in cases where no explicit ruling exists once the judge has exhausted all primary and subsidiary sources of the law.

This function, however, is bound by well-established principles and limitations that the judge must observe and not exceed.

Judicial decisions issued by the courts constitute a form of legal capital; they reflect the living application of the law. These rulings embody the operative force of the legal system, as statutes themselves remain inert until transformed into applied judgments. The decisions upheld by the Supreme Court—and upon which its jurisprudence has become consistent—represent the judiciary's interpretive orientation and doctrinal methodology. Such rulings, when repeatedly affirmed and adopted by higher courts, come to be recognized as judicial precedents (*mabādi' qaḍā'iyya*) (Ghajati, 2013–2014, p. 4).

The process of judicial ijtihād, entrusted to judges in the absence or ambiguity of legislative provisions, is not unbounded. Rather, judicial discretion is subject to legislative constraints outlined by the Algerian legislator. These include the following:

✓ Restriction to the Text and Legislative Intent

Where the statutory provision is ambiguous or unclear, the judge is required to interpret the text in light of its linguistic, grammatical, and syntactical structure. In cases of ambiguity, the judge must also consider the legislator's intent to arrive at the correct interpretation. Nonetheless, limited scope is granted to the judge to reason not only from the literal wording of the provision, but also from its broader implications. This is reflected in Article 1 of the Algerian Civil Code, which states: "The law applies to all matters for which its wording or its meaning provides a provision."

✓ Adherence to Subsidiary Sources of Law

The second paragraph of Article 1 of the Civil Code states: "If no legislative provision exists, the judge shall rule in accordance with the principles of Islamic law; failing that, in accordance with custom; failing that, in accordance with the principles of natural law and rules of equity."

Thus, in the absence of an applicable statutory provision, the Algerian judge is bound to apply the following hierarchy of sources: (1) principles of Islamic law, (2) customary norms, (3) principles of natural law, and (4) rules of equity.

Within this framework, the judge's role is to resolve legal disputes by analyzing both the facts and the applicable legal norms. This requires a sequential, integrated process of observation, inference, reasoning, and legal evaluation. The judge must identify the facts, search for the relevant legal rule, and apply it through a logical and reasoned process (Ben Sghir, n.d.b, pp. 94–96).

From this examination, it becomes clear that the Algerian legislator has intentionally left certain issues unregulated in the positive law, thereby allowing the judiciary whether at the level of the Family Affairs Section of the Court of First Instance, the Family Chamber of the Court of Appeal, or the Supreme Court to adjudicate such matters.

The resulting body of judicial decisions constitutes a form of jurisprudence-based law—functionally filling the role of legislation in cases where legal texts are absent or unclear. These rulings provide operative guidance to judges handling family law disputes, and thereby illustrate the judiciary's significant contribution to the development of marital and divorce provisions.

However, despite the substantial impact of judicial *ijtihad*, the legislator does not formally recognize it as a source of law within the Algerian legal system. Thus, one may say that the legislative and judicial authorities operate in a complementary relationship to achieve the spirit of justice (Fridja, 2004, p. 14).

The judge is legally and ethically bound to exercise *ijtihad* in cases where the applicable legal provision is either missing or unclear— particularly in response to the ever-changing realities of family life and newly arising circumstances that require adjudication. The judge must engage in interpretive reasoning and issue a conclusive ruling; abstention from judgment is not an option. This position is underscored by the words of the Chief Justice of the Supreme Court, Mr. Azzouz Nasser, who stated in a special issue of the *Judicial Ijtihad* journal of the Personal Status Chamber:

“It is firmly established that judicial *ijtihad* by the Supreme Court serves to interpret legal provisions when they are open to multiple readings... Our hope is that this volume, now accessible to all, will serve as a further contribution to the evaluative work of the Supreme Court—so that no one may claim the absence of judicial precedent in this domain, nor remain ignorant of it among those judges entrusted with upholding the law.” (Supreme Court, 2001, p. 17).

Conclusion

At the conclusion of this modest study—through which I have sought to shed light on the most significant developments that have shaped Algerian family law since independence, as well as the continuing role of judicial *ijtihad* in the field of personal status law— it is possible to summarize the main findings and offer a number of recommendations.

Key Findings:

1. Since independence, Algerian family law has undergone legislative reforms that have contributed meaningfully to the development of national legal sovereignty and institutional authority.
2. Codifying family provisions within a distinct legal framework comprising clear and specific articles has greatly facilitated judicial practice. Prior to codification, judges had to rely on the rulings of Islamic jurisprudence, drawn from expansive legal treatises replete with doctrinal detail and jurisprudential divergence among the various *madhāhib* (legal schools).
3. The successive amendments and revisions of the Family Code since its post-independence enactment reflect the legislator’s responsiveness to new challenges arising within the family and society at large—necessitating ongoing legislative intervention and reform.
4. Judicial *ijtihad* is an indispensable mechanism in cases where no clear statutory provision exists or where the legal text is ambiguous or insufficiently defined.
5. Despite the practical recourse to judicial reasoning and interpretive jurisprudence in such cases, the Algerian legislator does not currently recognize judicial *ijtihad* as a formal source of law.

Recommendations:

1. The Algerian legislature should reconsider the status of judicial *ijtihad*, recognizing it as a subsidiary source of legislation in situations where legal provisions are absent or unclear. It should be expressly incorporated into the hierarchy of legal sources.
2. Legal scholars and researchers specializing in family law should devote greater attention to systematizing and documenting judicial decisions in the field of personal status. This effort would enhance accessibility and deepen scholarly engagement with case law in the Algerian context.

References

1. Algeria. (1984/2005). *Law No. 84-11 of 9 June 1984 on the Family Code, as amended and supplemented on 27 February 2005*.
2. Ayach, R. (2020–2021). *Judicial precedent in family matters* [Lecture notes, Family Law specialization]. University of Blida 2, Faculty of Law and Political Sciences.
3. Ben Chouikh, R. (2004, July). The family code between amendment and replacement. *Journal of the Faculty of Islamic Sciences*, 6(2).

4. Ben Chouikh, R. (2008). *Explanation of the amended Algerian Family Code* (1st ed.). Al-Khaldounia Publishing.
5. Ben Sghir, M. (2008–2009a). *Judicial ijtiḥad in Islamic jurisprudence and its applications in the Algerian Family Code* (Doctoral dissertation, University of Hadj Lakhdar, Batna).
6. Ben Sghir, M. (n.d.b). The judge's ijtiḥad in the modern era and the necessity of codification in personal status matters. *Journal of Legal Studies and Research*, University of M'sila, 2(4).
7. Boubchir, M. A. (n.d.). Judicial precedent between legal text and application. *Algerian Journal of Legal and Political Sciences*, University of Ben Youcef Ben Khadda, 41(2).
8. Fridja, H. (2004). The concept and conditions of judicial ijtiḥad. *Journal of Judicial Ijtiḥad*, University of Mohamed Khider Biskra, 1(1).
9. Ghajati, F. (2013–2014). *Judicial precedent in the family code* [Lecture notes, Family Law specialization].
10. Hamrish, D. (2014). *The evolution of the family code under Algerian legislation: A socio-legal study of the amended Family Code of 2005* (Master's thesis, University of Hadj Lakhdar, Batna).
11. Laderaa, K. (n.d.). *The Algerian Family Code between objections and proposed amendments*.
12. Masoudi, K., & Ben Guecha, S. (2013, April 9–10). The Algerian family as portrayed in the 2005 Family Code. In *Second National Conference on Communication and Quality of Life in the Family*. Algeria.
13. Nehaili, H. (2010). Amendments to the Family Code: Motives and necessities. *Journal of Law and Human Sciences*, 3(1).
14. Supreme Court. (2001). *Judicial precedents of the Chamber of Personal Status* (Special issue). National Office of Educational Works Publishing.

Received: 03.05.2025

Accepted: 11.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/145-150>

Murad Mammadov

Azerbaijan State University of Economics

<https://orcid.org/0009-0009-4112-6041>

muradmammadov.aga@gmail.com

The Role of the Dollar in the Turkish Economy

Abstract

Turkey's economy has faced challenges due to political instability, geopolitical tensions, and the volatility of the Turkish lira. The crises of the late 1990s and early 2000s, as well as the financial crises of 2008 and 2018, caused sharp devaluations in the lira, weakened investor confidence, and led to capital outflows. The Central Bank of the Republic of Turkey's (CBRT) unconventional monetary policies have increased inflation and currency volatility. Foreign debts denominated in dollars have created a "dollar trap" and raised the costs of debt repayment. For long-term financial stability, Turkey needs to reduce its dependence on foreign debt, stabilize the lira, and implement structural economic reforms.

Keywords: *economy, finance, inflation, monetary policy, foreign exchange reserves*

Murad Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-4112-6041>

muradmammadov.aga@gmail.com

Türkiyə iqtisadiyyatında dolların rolu

Xülasə

Türkiyə iqtisadiyyatı siyasi qeyri-sabitlik, geosiyasi gərginlik və türk lirəsinin dəyişkənliyi səbəbindən çətinliklərlə üzləşib. 1990-cı illərin sonu və 2000-ci illərin əvvəllərindəki böhranlar, eləcə də 2008 və 2018-ci illərin maliyyə böhranları lirədə kəskin devalvasiyalara səbəb olub, investorların etimadını zəiflədib və kapital axınına yol açıb. Türkiyə Respublikasının Mərkəzi Bankının (TCMB) qeyri-ənənəvi pul siyasəti inflyasiyanı və valyuta dəyişkənliyini artırıb. Dollarla ifadə olunan xarici borclar "dollar tələsi" yaradıb və borcun ödənilməsi xərclərini artırıb. Uzunmüddətli maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün Türkiyə xarici borclardan asılılığını azaltmalı, lirəni sabitləşdirməli və iqtisadi islahatlar həyata keçirməlidir.

Açar sözlər: *iqtisadiyyat, maliyyə, inflyasiya, pul siyasəti, valyuta ehtiyatları*

Introduction

The Turkish lira has changed significantly over the years due to the country's complex social, economic, and political circumstances. In the late 1990s and early 2000s, hyperinflation (over 70%) caused people to lose confidence in the national currency (Muhammad et al., 2024). The *New Turkish Lira (YTL)* was introduced following the 2005 redenomination, which removed six zeros and provided the economy with short-term stability (Geldi, 2018).

Research

The 2008 global financial crisis, however, revealed how heavily the Turkish economy depended on external capital. Since 2015, the lira has been depreciating sharply (Hassan et al., 2017). This decline has also been driven by domestic political instability and international tensions (Yılmaz, 2019). As a result, the lira lost more than 40% of its value against the U.S. dollar in 2018, triggering a major economic crisis characterized by high inflation and rising unemployment.

1. Factors Affecting the Stability of the Turkish Lira

In recent years, political instability, geopolitical tensions, and structural economic problems have heightened the volatility of the lira (Muhammad et al., 2024; Kyriazis & Economou, 2022; Yılmaz, 2019). Foreign policy decisions and sanctions have accelerated the lira's devaluation, while interest rate cuts and changes in the Central Bank's leadership have deepened investor distrust (Atlantic Council, 2020; Hassan et al., 2017; Geldi, 2018). High unemployment, rising inflation, and a persistent current account deficit have increased prices, reduced purchasing power, and limited investment (Muhammad et al., 2024; Kyriazis & Economou, 2022; Yılmaz, 2019).

Figure 1.1 Factors Influencing the Stability of Turkish Lira

1. Political factors
• Mass purges and a 2-year state of emergency following the 2016 coup attempt
2. Geo-political factors
• Military intervention in Syria, acquisition of Russian S-400 missile system
• Tension with the US and EU, economic sanctions
3. Economic factors
• Lowering interest rates, frequent changes in Central Bank leadership
• High unemployment, inflation and a current account deficit
4. Social Public Outcomes
• Fall of the population's purchasing power
• Increase in unemployment among young people and low-skilled workers

Source: Kyriazis & Economou, 2022; Yılmaz, 2019.

2. The 2001 Turkish Economic Crisis

The economic crisis that occurred in Turkey between 2000 and 2001 had a profound impact on the country's financial system. In 2001, foreign debt reached 181 billion U.S. dollars. As a result of the lira's devaluation, 20 banks were placed under administrative control by the *State Savings Deposit Insurance Fund (TMSF)*. Dependence on high levels of dollar-denominated debt and ongoing political instability reduced investor confidence, causing foreign investment to decline by nearly 50% and deepening economic instability. Between 2000 and 2001, the value of 1 U.S. dollar rose from 620,000 TL to 1,500,000 TL, further increasing inflation and driving interest rates upward.

Table 1. WPI (Wholesale Price Index), CPI (Consumer Price Index), GNP per capita (Gross National Product per capita), and Growth Rate Indicators between 1990–2001.

Year	WPI %	CPI %	GNP per Capita \$	Growth Rate %
1990	48,6	60,4	2.710	9,4
1991	59,2	71,1	2.666	0,3
1992	61,4	66,0	2.776	6,4
1993	60,3	71,1	3.093	8,1
1994	149,6	125,5	2.195	-6,1
1995	64,9	78,9	2.841	8,0
1996	84,9	79,8	3.005	7,1
1997	91,0	99,1	3.110	8,3
1998	54,3	69,7	3.247	3,9
1999	62,9	68,8	2.836	-6,1
2000	32,7	39,0	2.986	6,3
2001	88,6	68,5	2.103	-9,5

Source: Central Bank of the Republic of Turkey

Foreign investments and tourism revenues have increased since the crisis. In 2005-2006, foreign direct investments exceeded 20 billion dollars, and in 2002-2014, they reached 154 billion dollars.

Table: 2 – Tourism, Foreign Investment, and Portfolio Income (Billion USD) 2005-2012.

Year	Tourism Income	Foreign Direct Investment	Portfolio Investment
2005	20.3	10.03	14.7
2006	18.6	20.19	11.4
2007	20.9	22.05	2.8
2008	25.4	19.85	-3.8
2009	25.1	8.59	2.9
2010	24.9	9.1	19.6
2011	28.1	16.18	19.5
2012	29.0	13.28	38.4

Source: Central Bank of the Republic of Turkey

Foreign Trade and Inflation Dynamics

Foreign trade has shown significant growth. Between 2000 and 2014, exports increased from **\$27.7 billion** to **\$157.6 billion**, while imports rose from **\$54.5 billion** to **\$242.2 billion**. As a result, the trade balance deficit reached **\$105 billion**.

3. Inflation, Imports, and Domestic Consumption

A depreciation of the lira against the dollar raises inflation in the Turkish economy by increasing import costs and affecting food, energy, and raw material prices. Consequently, purchasing power declines, and living standards deteriorate (CBRT, 2023; Yılmaz, 2019).

The weakening of the lira against the dollar further elevates import costs, thereby intensifying inflation. Inflation stood at **36% in 2021** and **69.9% in 2022**, as the lira's depreciation exceeded **40%**. Energy prices rose by **over 25% in natural gas** and **more than 30% in oil**. Studies indicate that a **1% depreciation** of the lira against the dollar increases the **CPI (Consumer Price Index)** inflation rate by **approximately 0.5%**.

Table: 3 - Macroeconomic Analysis of Food and Energy Prices 2020-2023.

Year	Inflation Rate (%)	Energy Import Costs (USD Billion)	Wheat Import Price (USD/ton)	Average Fuel Price (TRY/Liter)	Bread Price Increase (%)	Food Price Increase (%)
2020	14.6	45.1	250	6.6	8	12
2021	36.1	54.3	300	7.4	15	22
2022	69.9	58.9	350	10.2	30	40
2023	52.5	65.2	400	12.3	25	35

Source: Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT, 2023), Ministry of Energy, Turkey (2023), Open METU (2022)

High import dependency and rising dollar prices increase domestic prices and reduce purchasing power. In 2022, the price of gasoline rose by **50%**, while the price of bread increased by **30%**. Low-income households are disproportionately affected by inflation, as the majority of their expenditures are allocated to food and energy.

Table: 4 - Price Changes of Food and Commodities in 2021-2022.

Commodity	Price Increase (%)	2021 Average Price (TRY)	2022 Average Price (TRY)
Gasoline (per liter)	50	7.4	12.3
Bread (per loaf)	30	4.0	5.2
Wheat (per ton)	17	300	350
Cooking Oil (per liter)	40	20.0	28.0
Rice (per kg)	28	7.5	9.6

Source: Central Bank of the Republic of Turkey (2023), Yilmaz (2019).

Although the government has introduced energy subsidies, price controls, and transfer programs, inflation has not been completely eradicated, as the main problem — the devaluation of the lira — has not yet been resolved.

4. Foreign Investment

Foreign capital has played a crucial role in Turkey's economic growth. Most of it has come in the form of portfolio and direct investments (Karluk, 2001). After the *Foreign Direct Investment Law* was enacted in 2003, the inflow of foreign capital increased rapidly. **FDI rose from \$1.7 billion in 2000 to \$15.8 billion in 2006.** Improved macroeconomic indicators, ongoing negotiations with the **European Union (EU)**, structural reforms, and interest in privatization all contributed to this growth.

Most foreign investments were directed toward the **service sector**, with transportation, communication, and financial services accounting for **78% of total inflows**. However, investments in tourism remained relatively low. This concentration underscores the dominant role of the service sector in Turkey's economy.

Table: 5 - Foreign Capital Inflows in the Services Sector by Years (Million USD).

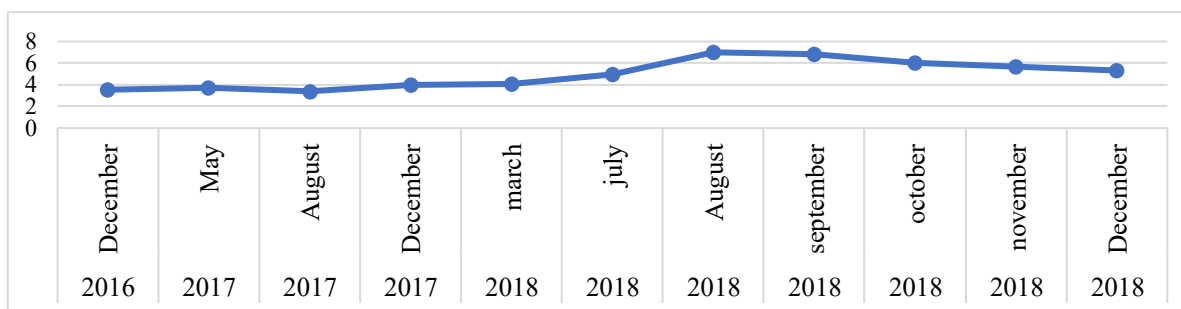
Years Sector	2003	2004	2005	2006
Electricity, Gas, Water	86	69	4	60
Construction	8	23	100	403
Wholesale, Retail Trade	92	103	68	62
Hotels, Restaurants	4	1	42	15
Transport, Communication	2	639	3250	6271
Financial Intermediation	51	69	4016	6115
Real Estate Rental	6	3	29	35
Other	33	89	177	1657
Total Services	282	996	7686	14618
Grand Total	745	1291	8519	15867

Source: Undersecretariat of Treasury. International Direct Investment Data Bulletin, General Directorate of Foreign Capital. 2007, Ankara

5. Andrew Craig Brunson Crisis and Its Impact on Turkey's Currency and Foreign Trade

The arrest of Andrew Craig Brunson in 2016 severely strained relations between Turkey and the United States, triggering a financial crisis. The Turkish lira lost nearly 40% of its value as a result of U.S. sanctions, with the exchange rate peaking at 7.21 TL per dollar. Companies heavily dependent on foreign currency debt and imports faced serious difficulties, leading to a surge in bankruptcies. Although Brunson was released in October 2018, causing the exchange rate to temporarily fall to 5.29 TL, the overall economic repercussions persisted and could not be resolved immediately (The Guardian, Bloomberg, CNBC, The Telegraph, USA Today, & Hürriyet, 2018).

Table: 6 – Changes in the exchange rate during the Pastor Brunson crisis.

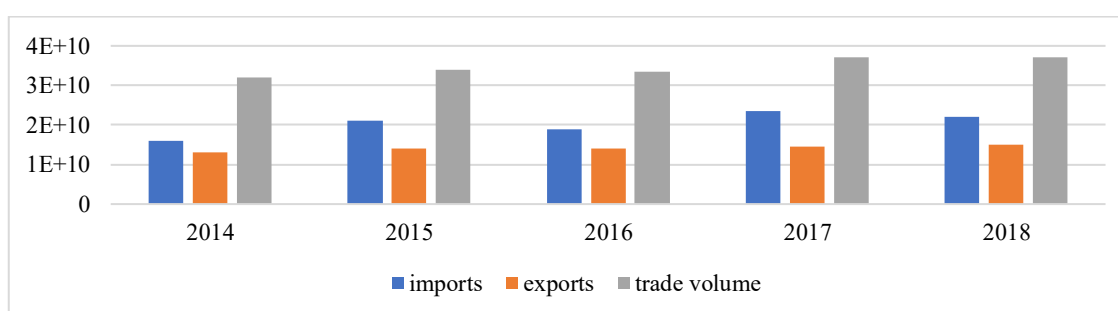
Source: Turkish Statistical Institute.

5.1 The “Jet” Crisis Between Turkey and Russia

The Turkish Air Force shot down a Russian military aircraft on November 24, 2015, triggering a major political and economic crisis in Turkish–Russian relations (Özdal & Darıcı, 2017; *The Guardian*, 2018). The sanctions imposed by Russia negatively affected trade in the food, construction, tourism, and healthcare sectors. As a result, bilateral trade volume dropped from \$31 billion in 2014 to \$16 billion in 2016 (Çopuroğlu & Karpuzcu, 2017).

Although trade recovered to \$25 billion in 2017, specific trade flows showed sharp declines — falling from \$3.36 billion in 2015–2016 to \$1.5 billion in 2016–2017, and from \$18 billion in 2015–2016 to \$13.8 billion in 2016–2017.

Table 7: Annual Trade Data for Russia (USD).

Source: Turkish Statistical Institute.

6. Debts and Foreign Credits

Turkey's economy has become increasingly reliant on borrowing from abroad—primarily in U.S. dollars—to finance key sectors such as energy, construction, and telecommunications (Ceyhun, 1992; Yılmaz, 2019). When the lira lost 30% of its value during the 2018 financial crisis, the cost of debt servicing surged, triggering inflation and reducing real incomes. By 2023, approximately 70% of Turkey's \$500 billion external debt was denominated in dollars, while the debt-to-GDP ratio had risen from 40% in the early 2000s to 100%. This mounting debt burden has constrained business profitability, limited investment, and raised serious concerns about the long-term sustainability of Turkey's debt-dependent growth model.

Conclusion

Turkey's reliance on foreign debt denominated in U.S. dollars poses significant risks to its financial stability. The depreciation of the lira increases the cost of servicing debt, placing heavy pressure on both the public and private sectors. Simultaneously, inflation and current account deficits further exacerbate financial vulnerabilities. Highly indebted firms in construction, energy, and telecommunications sectors struggle to repay their loans, leading to bankruptcies and debt restructurings that negatively impact the broader economy.

To mitigate these risks, the government should promote borrowing in the national currency, encourage domestic investment, and diversify debt sources. Strengthening the lira and reducing inflation would support both businesses and consumers. Furthermore, adopting a sustainable debt policy would enhance long-term economic growth and stability.

References

1. Atlantic Council. (2020). *US-Turkey relations and sanctions: How geopolitics affects Turkish economy*, 73–74). <https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2024/06/Turkey-Defense-Journal-Issue-3.pdf>
2. Bloomberg. (2018, August 10). *Erdogan tells Turkish people to trust God as lira tumbles in US row* (pp. 5–6). Retrieved from <https://www.telegraph.co.uk/news/2018/08/10/erdogan-tells-turkish-people-trust-god-lira-tumbles-us-row/>
3. Central Bank of the Republic of Turkey. (n.d.). Retrieved from <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/en/tcmb+en>
4. CNBC. (2018, August 14). *Turkish lira recovers sharply against the dollar after record nosedive*. <https://www.cnbc.com/2018/08/14/turkish-lira-recovers-sharply-against-the-dollar-after-record-nosedive.html>
5. Ceyhun, F. (1992). *Turkey's debt crises in historical perspectives: A critical analysis*. 166–167. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/110493>
6. Geldi, H. K. (2018). *Volatility of the Turkish Lira after the global financial crisis*. 93–103. Yeditepe University, Department of Economics. https://iibf.yeditepe.edu.tr/sites/default/files/ikt_ekonomiotlari8.pdf
7. Hassan, M. K., Kayhan, S., & Bayat, T. (2017). Does credit default swap spread affect the value of the Turkish lira against the US dollar? *Borsa Istanbul Review*, 17(3), 113–115. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214845016300710>
8. Kyriazis, N. A., & Economou, E. M. L. (2022). The impacts of geopolitical uncertainty on Turkish lira during the Erdoğan administration. *Defence and Peace Economics*, 33(1), 79–80. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10242694.2021.1904200>
9. Muhammad, F., Adedeji, A. N., et al. (2024). Forecasting the Turkish lira exchange rate against the US dollar. *Journal of Arid Zone Economics*, 3(2), 52–63. [PDF file]
10. Temiz, D., & Gökmen, A. (2009). The 2000–2001 financial crisis in Turkey and the global economic crisis of 2008–2009. 46–50. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/257445>
11. Yılmaz, U. (2019). Currency depreciation and foreign policy discourse: The Turkish case. 48–50. <https://openaccess.bilgi.edu.tr/server/api/core/bitstreams/e5ec69b9-b254-4d88-9f0e-65b1a800e6cc/content>
12. Yağcı, Ö. (2002). An evaluation of the Turkish tourism sector in the context of foreign direct investment trends worldwide and in Turkey. In *First Tourism Congress of Mediterranean Countries*. 46–48.

Received: 22.04.2025

Accepted: 15.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/151-156>

Samira Rabehi

Mohamed Lamine Debaghine University of Sétif 2, Algeria

<https://orcid.org/0009-0009-0572-7462>

s.rabehi@univ-setif2.dz

What Writing Practices When English Influences French in Algerian Primary Education?

Abstract

The school is, by definition, the institution where foreign language teaching develops and modernizes to adapt, as it should, to social changes in the era of globalization. However, it should be noted that the coexistence of two and/or multiple languages leads the learner, particularly in Algeria, to make errors stemming from cross-linguistic interference between French and English in primary education. After analyzing lexical errors made in 24 written production samples from 4th-year primary students, it appears that this cross-linguistic influence is due to the similarities existing between French and English, both of which are foreign languages taught simultaneously since the 3rd year of primary school. This growing cross-linguistic phenomenon has led us to suggest solutions that could reduce its impact and motivate the learner to write.

Keywords: *cross-linguistic transfer, English, French, learners, primary cycle*

Samira Rabehi

Mohamed Lamine Debaghine Universiteti, Setif 2, Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0009-0572-7462>

s.rabehi@univ-setif2.dz

Əlcəzair ibtidai təhsilində ingilis dili fransız dilinə təsir etdikdə hansı yazı təcrübələri var?

Xülasə

Məktəb, tərifinə görə, xarici dil tədrisinin qloballaşma dövründə sosial dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün inkişaf etdiyi və modernləşdiyi bir müəssisədir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, iki və/və ya birdən çox dilin birgə mövcudluğu, xüsusən də Əlcəzairdə, şagirdi ibtidai təhsildə fransız və ingilis dilləri arasında dillərarası müdaxilədən qaynaqlanan səhvlərə aparır. 4-cü kurs ibtidai sinif şagirdlərindən götürülmüş 24 yazılı istehsal nümunəsində edilən leksik səhvləri təhlil etdikdən sonra, bu dillərarası təsirin ibtidai məktəbin 3-cü ilindən bəri eyni vaxtda tədris olunan xarici dillər olan fransız və ingilis dilləri arasında mövcud olan oxşarlıqlardan qaynaqlandığı görünür. Bu artan dillərarası fenomen, onun təsirini azalda biləcək və öyrənəni yazmağa motivasiya edə biləcək həllər təklif etməyimizə səbəb oldu.

Açar sözlər: *dillərarası köçürmə, ingilis dili, fransız dili, öyrənənlər, ibtidai dövr*

Introduction

Algeria is characterized by the coexistence of several languages: Standard and Classical Arabic and Tamazight as national and official languages; Algerian dialectal Arabic (Darija) and Tamazight with their local and regional varieties (Taleb-Ibrahimi, 2006, pp. 207–218); and French, English, Spanish, Italian, and German designated as foreign languages in Algeria. That said, our study falls within the scope of multilingualism, contrastive analysis, and the didactics of writing, in which interlinguistic influence directly stems from the coexistence of two or more languages in the learner's

interlanguage, as well as from their simultaneous use. In this context, we are interested in interlinguistic transfers between French and English, two foreign languages with so many similarities that favor such transfers. Thus, our contribution attempts to explore this interlinguistic influence among 4th-year primary learners who transfer English words into French in their written productions.

Research

Based on this observation, the question arises as to why these learners anglicize their French in their written productions. We assume that the integration of English from the 3rd year of primary school, simultaneously with French, is the origin of these growing transfers, also due to the similarities that exist between these two foreign languages. The objective is to verify these hypotheses by demonstrating the impact of English on French at the level of lexical transfers.

1. Theoretical reflections on the act of writing

Writing accompanies the learner from an early age, from writing simple words and short texts to producing long and complex texts. Writing allows the learner not only to write what they think but also to think and construct, on a socio-affective level, a representation of themselves as a writing subject. Focusing on the social dimension of teaching and learning writing, Michel Dabène teaches us that writing is a complex act that can only be achieved through scriptural competence, which he defines as: “The mastery of a set of knowledge, skills, and representations, both learned at school in a formal environment; acquired in an unguided manner in a natural environment; and inherited at the level of individual and collective representations. Mastery of this heterogeneous set makes possible, among other things, the exercise of production and reception activity.” (Dabène, 1987, p. 14)

Studies on the acquisition of writing skills in a foreign language have experienced considerable growth in the field of learning theories. Researchers in cognitive psychology, following the intellectual line of Tolman and Piaget, have conceptualized written production as a complex mental activity involving multiple cognitive processes and requiring significant intellectual investment from the learner. Thus, various writing processes have emerged, attempting to understand how writing functions through the observation of the linguistic behaviors of writers.

Moreover, knowing that a multilingual learner differs from a monolingual learner (Grosjean, 1989, p. 74), it also appears necessary that the interventions implemented for learners to solve problem situations in a multilingual context should take into account other factors likely to influence their learning of writing, such as consideration of their prior linguistic and cultural knowledge. In this context, encouraging learners to engage in translanguaging practices that promote their linguistic practices and knowledge in all the languages in their repertoire constitutes a promising approach (García & Wei, 2014, p. 26).

In our educational system, initiation to written production begins in the third year of primary school (3rd AP), the first stage of the primary cycle. The learning process evolves gradually, beginning with the formation of simple words up to the elaboration of short paragraphs. By the fifth year of primary school (5th AP), learners are exposed to structured and methodical writing pedagogy. This pedagogical approach is based on a logical and coherent process that guides the learner in searching for information, organizing it methodically, and using it appropriately, with the ultimate goal of producing satisfactory quality texts.

2. French and English in the Algerian primary cycle

Both belonging to the Indo-European linguistic family, the French and English languages share a common historical trajectory, the result of several centuries of exchanges and mutual influences between France and Great Britain. This historical proximity has fostered reciprocal linguistic enrichment, with studies showing that nearly a quarter of contemporary English words come from French, making it one of the main sources of lexical borrowing in English (Dong, 2018, pp. 150–156). This significant linguistic kinship often leads learners to unconsciously mobilize their knowledge of French when studying English. This linguistic transfer can sometimes be an advantage facilitating learning, or sometimes an obstacle generating interferences that complicate the acquisition of English.

Given the above, since 2022, the Algerian primary education system has undergone a major transformation with the gradual introduction of English into the primary cycle alongside French. This reform, initiated by President Mr. Abdelmadjid Tebboune, is part of a desire for international openness and modernization of the educational system. The teaching of English, first introduced in the third year of primary school, now extends to other levels according to a well-defined schedule, with a specific pedagogical methodology and significant deployment of human and material resources. However, contact between two or more languages can lead to phenomena of interference and linguistic transfer, particularly in writing, where lexical interference arises. Indeed, the second language (L2) acquired by a learner may influence the learning of a third language (L3) by introducing similar but not identical words between French and English, as Fishman confirms in this citation: "Language contact refers to the interaction of two languages in the speech of an individual or a community, which can lead to phenomena of interference and linguistic transfer." (Fishman, 1972, p. 17)

3. Cross-linguistic influence in language acquisition.

The phenomenon of linguistic transfer, defined as the influence resulting from the similarities and differences between the target language and any other previously acquired language, constitutes a fundamental mechanism in the process of acquiring a new language. This cross-linguistic influence manifests itself in a complex and multidimensional manner across different linguistic levels, creating dynamic interactions between the linguistic system already mastered and the one being acquired. This influence is not limited to the relationship between the learner's mother tongue (L1) and their second language (L2) but also extends to interactions between different languages, even in situations where the transfer occurs from (L2) to a third language. Indeed, learners of an (L3) regularly develop intermediate linguistic structures that incorporate components of their (L2), whether at the level of vocabulary, word structure, or pronunciation. These interlanguage manifestations demonstrate the persistent influence of previously acquired languages on the process of learning new languages.

Adopting an (L3) approach to foreign language production, Hammarberg (2006, p. 17) observes that the influence of an (L2) plays an important role in (L3) language production. He explains that the concept of linguistic transfer refers to the influence that arises from the similarities and disparities between the language being acquired and any previously learned language, even if this acquisition is only partial.

From this perspective, Singleton (2000, p. 35) questions the intra- and inter-lexical opposition of lexical transfer by focusing on the organization of the mental lexicon. According to this author, there are different degrees of integration of lexicons relating to different languages, and therefore, the idea of cross-linguistic transfer is relevant. It should be noted, in this case, that learners often have difficulty transferring their knowledge from (L2) to (L3) to solve problems in the target language, resorting to known elements to indicate unknown ones, which generates errors due to differences between the two linguistic systems. It should also be noted that the source language can also be influenced by languages learned later, according to Cuq (2003, p. 15).

In the case of Algerian learners, interference corresponds to an interlingual error occurring during the learning of (L2) and is due to the influence of the linguistic system of (L1) (Arabic or Amazigh) on the linguistic system of (L2) (French). It also concerns the influence of the linguistic system of (L2) on that of (L3) (English). It is this second case that interests us throughout this study, which we will explore, during the analysis of learners' papers, through lexical interference (Hammarberg, 2006).

4. Methodology

As part of this research, we adopted a methodology based on contrastive error analysis, favoring a qualitative and descriptive approach among Algerian learners enrolled in the fourth year of primary school at Ahmed Zabana School in Sétif. The analysis is based on 24 written productions by 24 learners enrolled in French as a foreign language (FLE) classes. These learners have a characteristic multilingual repertoire: their mother tongue is Algerian Arabic (Darija); their second language is Standard Arabic; French as their third language; and English as their fourth language.

During the written production class, we asked the learners to write a short text in response to the following question: “Look at the picture of the neighborhood, write a text to help Lina find the new pharmacy in the neighborhood.” The analysis of the papers revealed that some learners made no interlingual errors between English and French, while others made two or three at most. In total, eight (08) interlingual errors were identified in the 15 analyzed papers.

After analyzing our corpus, we identified examples of lexical interference errors influenced by the English language. Based on Ringbon’s work (Singleton, 2007, p. 158), we categorized these lexical transfers according to two main criteria: those related to the form of the word and those concerning its meaning. In accordance with the terminology established by Ringbon, cognates are words that show similarities both formally and semantically. These terms share a similar appearance and meaning in both languages. In contrast to cognates are substitutions, a linguistic phenomenon in which an English term is directly used in a French context, either without modification or with slight morphological adaptation. Finally, there are also false friends: English words whose graphic or phonetic appearance resembles a French term but whose meaning differs.

Table 1. Illustrates the form transfers.

Form	French word	English word	Transfer in French
French words with an English ending	-pharmacie	-pharmacy	-pharmacy
-cité	-city	-city	
-parc	-park	-park	
-société	-society	-society	
Addition of a consonant	hôpital	hospital	hospital

Table 2. Illustrates the semantic transfers.

Meaning	French word	English word	Transfer in French
Substitution without change or with morphological adaptation	-route	-road	-road
-elle	-she	-she	
-jardin	-garden	-garden	

The above-mentioned form and meaning transfers correspond to the following written production model, based on the previously presented picture:

The new pharmacy is on the side of the road. It is located next to the supermarket, opposite the hospital, not far from the public garden.

5. Results and Discussion

These illustrative examples reveal that English influence interferes with most of the elements mentioned above, thus generating multiple lexical, phonetic, and consequently orthographic errors. The analysis of these statements highlights a compensatory strategy adopted by the learners: faced with deficiencies in their French lexical repertoire, they spontaneously drew upon their knowledge of English vocabulary. This approach reveals a mechanism of linguistic adaptation where the foreign language already mastered serves as a resource to fill lexical gaps encountered during expression in French.

Learners frequently integrate English lexical elements into their written productions in French. These linguistic transfers are manifested through the application of English suffixes to French roots. Thus, they use forms such as “pharmacy,” “city,” “park,” or “society” instead of the correct French

endings. Some lexical transfers are expressed through the addition of an English consonant, as in “hospital.” The phenomenon extends even to words where English forms are preferred over their French equivalents, such as “road,” “she,” and “garden.”

The data collected in this research clearly indicate a predominance of form transfer over meaning transfer among the participants studied. This phenomenon can be partly explained by the cognitive processes involved in the early stages of language learning. Indeed, the recognition and reproduction of formal structures often constitute the first step in acquiring a foreign language. Learners initially rely on perceptible graphic and phonological similarities between the languages in their repertoire before developing sensitivity to semantic nuances.

Furthermore, this translinguistic strategy also meets immediate communicative needs. Faced with lexical gaps and operational deficiencies in the target language, learners resort to the complete transfer of lexical units from their previously acquired languages. This compensatory approach allows them to maintain communicative fluency despite limitations in their competence in the new language.

Conclusion

Mastering a multiple linguistic repertoire represents a considerable challenge. Our study reveals that the interlinguistic influence of English on French among the participants is significantly more pronounced than our initial hypotheses suggested. Particularly striking is the systematic recurrence of certain identical errors observed in various written productions. An astonishing finding emerges: although English is the language acquired later by the subjects and its use is mainly limited to academic contexts—unlike French, which enjoys a privileged status—its imprint on French productions remains substantial.

Transfer between languages fundamentally represents a positive cognitive strategy in foreign language learning. However, it can generate errors when interlinguistic influence operates negatively. Our analysis of eight (08) occurrences of errors potentially attributable to the influence of English (L3) on French (L2) demonstrates that this phenomenon manifests primarily in the lexical domain, particularly at the formal level.

The structural similarities between French and English constitute the determining factor in these interferences. These results confirm the crucial importance of the typological factor in the influence exerted by English on French among our participants. It should be emphasized, however, that these interlingual errors provide teachers with valuable indicators for assessing learners' skills and adapting their teaching. Considering that learners are generally unaware of the non-normative nature of their productions, raising awareness about the constructive use of interlinguistic similarities proves essential. Learning should progress methodically, first building upon the similarities between languages before addressing their divergences.

Ultimately, understanding the mechanisms of interlinguistic influence and adopting targeted pedagogical approaches make it possible to transform these challenges into learning opportunities. By developing learners' metalinguistic awareness and making judicious use of similarities between languages, teachers can foster a more effective construction of plurilingual competences, thereby helping to form speakers capable of navigating with ease among different linguistic systems.

References

1. Cuq, J. P. (2003). *Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde*. CLE International.
2. Dabène, M. (1987). L'adulte et l'écriture. In *Actes du 3ème colloque international de didactique du français*. De Boeck.
3. Dong, X. (2018). User privacy-preserving cloud storage schema based on CP-ABE. *Tsinghua University Journal*, 58(2), 150–156.
4. Fishman, J. A. (1972). *Language contact: A sociolinguistic perspective*. Rinehart & Winston.

5. García, O., & Wei, L. (2014). *Translanguaging: Language, bilingualism and education*. Palgrave Macmillan.
6. Grosjean, F. (1989). Neurolinguist, beware: The bilingual is not two monolinguals in one person. *Brain and Language*, 36, 3–15.
7. Hammarberg, B. (2006). Activation of L1 and L2 during L3 oral production: A comparative study of two cases. *Acquisition et Interaction en Langue Étrangère*, 24, 45–74.
8. Ringbom, H. (2007). *Cross-linguistic similarity in foreign language learning*. Multilingual Matters.
9. Singleton, D. (2007). How integrated is the integrated mental lexicon? In *Second language lexical processes: Applied linguistic and psycholinguistic perspectives* (Vol. 23, pp. 3–16). Multilingual Matters.
10. Taleb-Ibrahimi, K. (2006). L'Algérie: Coexistence et concurrence des langues. *L'année du Maghreb*, 1, 207–218.

Received: 01.05.2025

Accepted: 19.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/157-163>

Mədinə Qurbanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-3529-495X>
medineq379@gmail.com

Azad iradə və determinizm: Filosofların baxışları və müasir tətbiqlər

Xülasə

Bu məqalədə azad iradə və determinizm anlayışları fəlsəfi perspektivdən təhlil olunur. Filosofların bu mövzuya verdikləri fərqli baxışlar, insan iradəsinin sərbəstliyi ilə kainatdakı səbəb-nəticə əlaqələrinin qarşılıqlı təsiri araşdırılır. Məqalədə klassik və müasir fəlsəfi nəzəriyyələr müqayisəli şəkildə təqdim olunur və azad iradənin etik, sosial və elmi sahələrdəki tətbiqləri müzakirə edilir. Məqsəd, oxuculara azadlıq və determinizm məsələlərinin mürəkkəbliyini başa düşməyə və gündəlik həyatda onların əhəmiyyətini qiymətləndirməyə kömək etməkdir.

Açar sözlər: azad iradə, determinizm, səbəb-nəticə, fəlsəfə, etik və sosial tətbiqlər

Medina Gurbanova
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0009-0007-3529-495X>
medineq379@gmail.com

Free Will and Determinism: Philosophers' Perspectives and Modern Applications

Abstract

This article explores the concepts of free will and determinism from a philosophical perspective. It examines the different views philosophers have presented on the interplay between human freedom and causal relationships in the universe. Classical and modern philosophical theories are compared, and the practical implications of free will in ethical, social, and scientific contexts are discussed. The aim is to help readers understand the complexity of the issues of freedom and determinism and appreciate their relevance in everyday life.

Keywords: free will, determinism, causality, philosophy, ethics, social applications

Giriş

Azad iradə və determinizm məsələsi fəlsəfi düşüncənin ən qədim və ən fundamental mövzularından biri kimi tarix boyu diqqət mərkəzində olmuşdur. İnsan öz seçimlərində və davranışlarında nə dərəcədə azaddır? Onun qərarları təbii qanunların, ictimai şərtlərin və ya Tanrının iradəsinin nəticəsidirmi? Bu suallar əsrlərdir filosofların düşüncə dairəsində mühüm yer tutur.

Azad iradə ideyası insanın öz həyatını dərk olunmuş seçimlər əsasında formalaşdırma bilməsi, yəni daxili və xarici məcburiyyətlərdən nisbətən asılı olmadan qərar verməsi inancına əsaslanır. Determinizm isə tamamilə fərqli bir mövqe sərgiləyərək bildirir ki, insanın bütün hərəkətləri və düşüncələri əvvəlcədən mövcud olan səbəblərin qaçılmaz nəticəsidir. Bu baxışa görə, insanın azadlığı nisbi olub, hadisələr səbəb-nəticə zənciri ilə müəyyənləşdirilir.

Tədqiqat

Azad iradə və determinizm fəlsəfənin mərkəzi problemlərindən biridir. Determinizm, kainatda baş verən hər bir hadisənin əvvəlki səbəblərin nəticəsi olduğunu iddia edir. Bu fikir, insanın azad seçimlər edə bilməsi anlayışını sual altına alır. Məqalədə bu iki anlayışın qarşılıqlı əlaqəsi və müxtəlif fəlsəfi mövqelər araşdırılır.

1. Determinizm və onun növləri

Determinizm insan düşüncəsində və fəlsəfi düşüncədə əsrlər boyu müzakirə olunan əsas anlayışlardan biridir. Bu anlayışa görə, kainatda baş verən bütün hadisələr müəyyən səbəb-nəticə əlaqələri əsasında baş verir. Yəni, hər bir hadisə əvvəlcədən müəyyən səbəblərin nəticəsi olaraq meydana çıxır və təsadüfə yer yoxdur.

Determinizmin kökündə duran əsas fikir budur: əgər biz bütün təbiət qanunlarını və mövcud vəziyyəti dəqiq bilsək, gələcəkdə nə baş verəcəyini dəqiq proqnozlaşdırmaqla bilərik. Bu baxışa görə, insanlar da daxil olmaqla, bütün varlıqlar təbiət qanunlarının təsiri altındadır və onların qərarları belə əvvəlcədən müəyyən olunmuş şərtlərə əsaslanır.

Determinizm müxtəlif sahələrdə fərqli şəkildə təhlil olunur:

- **Fiziki determinizm:** Təbiətdə baş verən hər bir hadisə fiziki qanunlarla izah olunur. Məsələn, bir cisim yerə düşürsə, bu, cazibə qanunu ilə bağlıdır.

- **Əxlaqi determinizm:** İnsan davranışları da müəyyən daxili və xarici amillər tərəfindən müəyyənləşdirilir. İnsanın iradəsi, tərbiyəsi, sosial mühit və genetik faktorlar onun qərarlarına təsir edir.

- **Riyazi və elmi determinizm:** Elmi yanaşmada hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsi üzərində qurulması, təbiətin qanunlara tabe olması əsas götürülür.

Ancaq bu fikirlərə qarşı çıxan fəlsəfi cərəyanlar da mövcuddur. İradə azadlığını müdafiə edənlər bildirirlər ki, insanın seçim etmək azadlığı var və o, yalnız səbəblərə tabe olan bir varlıq deyil. Bu baxışa görə, insanın düşüncə və qərarları tamamilə müəyyənləşdirilə bilməz.

Bəzi filosoflar, məsələn, *Spinoza* və *Laplace* kimi elm adamları determinizmi müdafiə etmişlər. *Laplace* belə düşünürdü ki, əgər kainatın bütün məlumatları məlum olsa, gələcək tam şəkildə hesablanıb əvvəlcədən deyilə bilər. Bu fikrə “Laplace’ın iblisi” nəzəriyyəsi deyilir (*Laplace*, 1902).

Sərt determinizm:

Sərt determinizm, hər bir hadisənin və insan davranışının əvvəlki səbəblərlə tamamilə müəyyənləşdirildiyini iddia edir. Bu mövqeyə görə, azad iradə illüziyadır və insanlar əməllərinə görə əxlaqi məsuliyyət daşıyırlar. *Robert Sapolsky* bu mövqeyi müdafiə edərək, insan davranışlarının bioloji və ətraf mühit faktorları ilə müəyyənləşdirildiyini irəli sürür.

Yumşaq determinizm (kompatibilizm):

Yumşaq determinizm, azad iradə və determinizmin bir-biri ilə uyğun olduğunu iddia edir. *David Hume* bu mövqeyi müdafiə edərək, azadlığın insanın öz istəklərinə uyğun hərəkət etməsi olduğunu bildirir. *Daniel Dennett* də bu mövqeyi dəstəkləyərək, insanın davranışlarını müəyyənləşdirən səbəblərin mövcudluğunun azad iradəni inkar etmədiyini qeyd edir.

Libertarianizm:

Libertarianizm, azad iradənin mövcud olduğunu və determinizmlə uyğun olmadığını iddia edir. Bu mövqeyə görə, insanlar müəyyən seçimlərdə həqiqi alternativlərə malikdirlər və bu seçimlər əvvəlki səbəblərlə tamamilə müəyyənləşdirilməyib.

2. Əxlaqi məsuliyyət və azad iradə

Əxlaqi məsuliyyət anlayışı, insanların əməllərinə görə məsuliyyət daşıyıb-daşmadığını müəyyənləşdirir. Əgər determinizm doğru olarsa və insanlar əməllərini seçməkdə azaddırlarsa, bu zaman əxlaqi məsuliyyətin əsasları sual altına düşür. *Peter van Inwagen*-in “Nəticə arqumenti” bu məsələni araşdırır və determinizmin əxlaqi məsuliyyətlə uyğun olmadığını iddia edir.

Azad iradə insanın öz qərarlarını sərbəst şəkildə qəbul edə bilmə qabiliyyətidir. Bu anlayışa görə, insan müəyyən bir vəziyyətdə bir neçə alternativ arasında seçim edə bilər və bu seçimi özü – xarici və ya daxili məcburiyyət olmadan – verir. Azad iradəyə sahib olmaq insanın məsuliyyətli, mənəvi dəyərlərə uyğun davranış sərgiləyə bilməsi üçün əsas şərtidir.

Azad iradənin varlığına inanan filosoflar bildirirlər ki, əgər insanın qərarları tamamilə əvvəlcədən müəyyənləşmiş səbəblərlə bağlıdırsa (determinizm), o zaman o, bu qərarlara görə məsuliyyət daşıya bilməz. Yəni, əgər biz seçim edə bilmədən sadəcə “rol oynayırıqsa”, bizə aid olan heç nə yoxdur. Bu səbəbdən azad iradə anlayışı həm hüquq, həm din, həm də əxlaq sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əxlaqi məsuliyyət insanın etdiyi hərəkət və seçimlərə görə cavabdeh olması deməkdir. Başqa sözlə, insan bir qərar verdikdə və ya hərəkət etdikdə, onun nəticələrini dərk edir və bunun üçün cavab verir. Əgər insan azad iradə ilə seçimsizdirsə və o seçimlərin nəticəsini də qəbul edirsə, o zaman əxlaqi məsuliyyət daşıyır.

Əxlaqi məsuliyyətin əsas şərti odur ki, insanın hərəkətləri könüllü olsun. Məsələn, bir insan zorla və ya tam şüursuz halda pis bir əməl edirsə, bu zaman onu əxlaqi baxımdan günahlandırmaq çətin olur. Lakin insan öz iradəsi ilə doğru və ya yanlış qərar verirsə, o zaman məsuliyyət daşıyır.

Bu iki anlayış çox sıx bağlıdır. Əgər azad iradə yoxdursa, əxlaqi məsuliyyətin də mənası qalmır. Çünki məsuliyyətli olmaq üçün əvvəlcə azad şəkildə qərar vermək lazımdır. Filosoflar arasında bu mövzu ilə bağlı fərqli fikirlər olsa da, bir çoxları hesab edir ki, əxlaqi dəyərlərin varlığı və insanın yaxşı-pisi ayırd edə bilməsi üçün azad iradə mütləqdir.

Bəzi filosoflar kompatibilizm adlanan fikri müdafiə edirlər. Bu fikrə görə, azad iradə və determinizm bir yerdə mövcud ola bilər. Yəni insanın hərəkətləri müəyyən səbəblərlə bağlı olsa belə, əgər o, xarici məcburiyyət olmadan öz istəyi ilə qərar verib, bu zaman onu azad saymaq olar və məsuliyyət daşıyır.

Azad iradə və determinizm problemi fəlsəfə tarixində ən qədim dövrlərdən müzakirə mövzusu olmuşdur. İnsan davranışlarının səbəbləri, onun seçim azadlığı, taleyin rolu və əxlaqi məsuliyyət məsələsi müxtəlif filosoflar tərəfindən müxtəlif cür izah edilmişdir. Qədim Yunan fəlsəfəsi bu məsələyə xüsusi diqqət ayırmış və müxtəlif yanaşmalar formalaşdırmışdır. Bu məqalədə Sokrat, Platon, Aristotel, Stoa filosofları və Epikürün azad iradə və determinizm haqqında baxışları araşdırılacaqdır.

Sokrat insan davranışlarının əsasında biliyin dayandığını vurğulayırdı. Onun fikrincə, insan yalnız doğru biliyə malik olmadıqda səhv qərarlar verir. Beləliklə, azad iradə biliklə şərtlənir və insanın seçim azadlığı biliyin səviyyəsindən asılı olur (Copleston, 1993).

Platon insan ruhunu üç hissəyə – idrak, iradə və istəklərə ayırırdı (Plato, 2000). O, azadlığın yalnız ağılın ehtiraslar üzərində hökmranlığı ilə mümkün ola biləcəyini qeyd edirdi. Bu baxış azad iradəni ruhun daxili nizamı ilə məhdudlaşdırır (Copleston, 1993, p. 1).

Aristotel isə insan davranışını həm zərurət, həm də seçim imkanı ilə əlaqələndirirdi. O, bəzi hallarda insanın xarici səbəblərdən asılı olduğunu qəbul etsə də, əksər əməllərində azad seçim edə bildiyini vurğulayırdı. Ona görə də azad iradə əxlaqi məsuliyyətin əsas şərtidir (Aristotle, 1999, p. 39).

Stoa məktəbi (Zenon, Epiktet, Seneka, Mark Avreli) kainatda baş verənlərin hamısının ilahi qanun – *logos* əsasında müəyyənləşdiyini qəbul edirdi. Bu baxımdan insanın taleyi dəyişməzdir. Lakin stoiklər hesab edirdilər ki, insanın daxili münasibəti və hadisələrə yanaşması onun ixtiyarındadır. Epiktetin məşhur ifadəsinə görə, “bizim ixtiyarımızda yalnız düşüncələrimiz və iradəmizdir” (Epicurus, 1994, p. 28).

Epikür stoiklərdən fərqli olaraq tam determinizmi qəbul etmirdi. O, atomların hərəkətindəki “səpginlik” (*clinamen*) nəzəriyyəsini irəli sürərək, bu təsadüflik sayəsində insanın azad seçim imkanı qazandığını əsaslandırırdı. Bu baxış onu qədim dövrün ən güclü azad iradə tərəfdarlarından birinə çevirdi (Epicurus, 1994, p. 31).

Epiktetusun fikrincə, insanın azadlığı onun iradəsindədir — yəni o, baş verən hadisələri deyil, onlara münasibətini idarə edə bilər. Onun məşhur fikri budur: “İnsanın ixtiyarında olanlar — düşüncələr, istəklər, məqsədlər və əxlaqi seçimlərdir; ixtiyarında olmayanlar isə bədən, sərvət, şöhrət və taleyin hadisələridir” (Epictetus, 1983). Epiktetusun əsas ideyası budur ki, insan yalnız daxili iradəsinə nəzarət edə bilər, xarici hadisələr isə onun gücü xaricindədir. Buna görə də azad iradə insanın öz zehni və mənəvi dünyasında baş verir.

Qədim Yunan filosofları azad iradə və determinizm mövzusunı müxtəlif cür şərh etmişlər. Sokrat və Platon azadlığı bilik və ağılın hökmranlığı ilə əlaqələndirirdilər. Aristotel həm zərurəti, həm də seçimi qəbul edirdi. Stoiklər determinist mövqə tutaraq yalnız daxili azadlığa yer verirdilər. Epikür isə determinizmi rədd edərək azad iradəni fəlsəfi əsaslarla müdafiə etmişdir. Bu müxtəlif baxışlar

sonrakı dövrlərdə azad iradə problematikasının fəlsəfə tarixində geniş müzakirə olunmasına zəmin yaratmışdır.

Azad iradə və determinizm məsələsi təkcə Qədim Yunan fəlsəfəsinin deyil, həm də **Şərq fəlsəfi məktəblərinin** əsas müzakirə mövzularından biri olmuşdur. Şərqdə bu problem dini-fəlsəfi təlimlərin, əxlaqi prinsiplərin və kosmoloji baxışların mərkəzində dayanmışdır. **Zərdüştilikdən** başlayaraq Hind, Budda və İslam fəlsəfi ənənələrində insanın seçim azadlığı, taleyin rolu və ilahi iradə ilə insan iradəsinin münasibəti müxtəlif şəkildə şərh olunmuşdur. Bu məqalədə Şərq filosoflarının mövzuya yanaşmaları araşdırılacaqdır.

Zərdüşt təliminə görə, kainatda iki əsas qüvvə vardır: xeyir (*Aša*) və şər (*Druj*). İnsan bu iki yol arasında seçim etmək azadlığına sahibdir. Lakin seçimin nəticəsinə görə məsuliyyət daşıyır. Bu baxış həm azad iradəni, həm də taleyin müəyyənləşdirici rolunu qəbul edir (Zaehner, 1961, pp. 41–56).

Hind fəlsəfəsində insan həyatı *karma* qanunu ilə müəyyənləşir. Yəni hər bir əməlin nəticəsi növbəti həyat dövrünə təsir göstərir. Bu determinist yanaşmadır. Ancaq insan öz *dharmasını* — yəni mənəvi və əxlaqi vəzifəsini icra etməklə gələcək həyatını dəyişə bilər. Beləliklə, hind fəlsəfəsi azad iradə və determinizmi sintez etmişdir (Radhakrishnan, 1927, p. 1).

Buddizmdə hər bir hadisə səbəb–nəticə qanunu (*pratitya-samutpada*) ilə izah edilir. Bu, determinist təsir bağlarını ifadə edir. Lakin insan şüurunu və davranışlarını dəyişməklə öz gələcək taleyini formalaşdırır. Yəni buddizmdə məhdud azad iradə qəbul edilir (Rahula, 1974, p. 50).

İslam düşüncəsində “qədər və iradə” məsələsi əsas teoloji-fəlsəfi mübahisələrdən biri olmuşdur:

- **Cəbrilər** insanın heç bir seçim haqqının olmadığını, hər şeyin Allahın iradəsi ilə baş verdiyini müdafiə edirdilər.

- **Qədəriyyə** və **Mötəzilə** insanın azad iradəsini vurğulayaraq, onun öz əməllərinə görə məsuliyyət daşdığını iddia edirdilər.

- **Əsarilər** isə “kəsb” nəzəriyyəsi ilə orta mövqe tutaraq, insanın seçim etdiyini, lakin əməlin reallaşmasının Allahın iradəsindən asılı olduğunu qeyd etmişlər (Watt, 1948, pp. 12–32).

Fərabî insanın xoşbəxtliyini yalnız şüurlu seçimlə əldə edə biləcəyini söyləmişdir. Onun fikrincə, kainatın nizamı determinizmə əsaslansa da, insan ağıl və idrak vasitəsilə azad seçim etmək gücünə malikdir (Frank, 1992, pp. 315–341).

İbn Sina insanın iradəsini qəbul edir, lakin bunu ilahi zərurət anlayışı ilə uzlaşdırırdı. Allah bütün varlığın səbəbi olsa da, insan əməllərində seçim etmək gücünə sahibdir. Bu, həm determinizmi, həm də azad iradəni birləşdirən yanaşmadır (Nasr, 2007, p. 214).

Qəzali isə Əşəri mövqeyini gücləndirərək, insanın iradəsini qəbul etsə də, bütün hadisələrin nəticəsinə Allahın iradəsinə bağlamışdır. Onun “kəsb nəzəriyyəsi” azad iradə ilə ilahi qüdrət arasında sintez yaratmaq cəhdi idi.

Şərq fəlsəfəsində azad iradə və determinizm mövzusu müxtəlif cür izah edilmişdir. Zərdüştilikdə insanın azad seçimi vurğulanırdı. Hind və buddist ənənələrində *karma* və səbəb–nəticə qanunu determinizmi ifadə etsə də, insanın gələcək seçim imkanları da nəzərə alınır. İslam fəlsəfəsində isə bu məsələ geniş mübahisələr doğurmuş, müxtəlif məktəblər fərqli yanaşmalar irəli sürmüşdür. Fərabî və İbn Sina insanın idrak və ağıl vasitəsilə azad seçim edə biləcəyini əsaslandırmış, Qəzali isə bu azadlığı ilahi iradə ilə uzlaşdırmağa çalışmışdır. Beləliklə, Şərq fəlsəfəsi azad iradə və determinizm məsələsinə həm dini, həm də əxlaqi-fəlsəfi müstəvidə zəngin baxışlar bəxş etmişdir.

Qədim yunan fəlsəfəsində Heraklitin “hər şey zərurət qanunlarına tabedir” fikrindən tutmuş, Stoa məktəbinin kosmik determinizmi və Aristotelin məsuliyyət konsepsiyası bu müzakirələrin əsasını qoymuşdur. Orta əsrlərdə İslam filosofları, xüsusilə Qəzali və İbn Sina, insan iradəsinin Tanrı iradəsi ilə münasibətini araşdıraraq bu mübahisəyə yeni yanaşmalar gətirmişlər. Yeni dövr filosofları – Hobbes, Spinoza və Kant – azadlıq və determinizm problemini həm əxlaq, həm də bilik nəzəriyyəsi kontekstində yenidən gündəmə gətirmişdir (Fakhry, 2002).

Müasir dövrdə isə bu məsələ yalnız fəlsəfə ilə məhdudlaşmır. Psixologiya, neyroelm və hüquq elmləri də insanın seçim azadlığı məsələsinə maraq göstərməkdədir. Çünki insanın azad olub-olmaması etik məsuliyyət, hüquqi cəza və mükafat, eləcə də sosial ədalət prinsiplərinin təməlini təşkil edir.

Beləliklə, azad iradə və determinizm haqqında fəlsəfi müzakirələr təkcə nəzəri deyil, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Bu mövzunun araşdırılması insanın mahiyyətini, mənəvi məsuliyyətini və cəmiyyət qarşısında mövqeyini dərk etmək üçün mühüm açar rolunu oynayır. Azad iradə və determinizm mövzusunun artıq tükəndiyini, burada yeni arqumentlərin mümkün olmadığını iddia edən yanaşmalar olsa da, bu fikir kökündən yanlışdır. Əksinə, mövzu hələ də fəlsəfi müzakirələrdə aktual olaraq qalır və yeni baxış bucaqlarının formalaşmasına imkan yaradır. Müasir dövrdə Renouvier, Fouillée və Delbœuf kimi filosofların, eləcə də Green, Bradley, Hinton və Hodgson kimi mütəfəkkirlərin əsərləri bu mübahisəni tamamilə yeni işıqda təqdim etmişdir (James, 1884, p. 145).

William James bu barədə yazırdı:

“Mən Azad iradənin həqiqətini sübut etmək iddiasında deyiləm. Mənim ən böyük ümidim odur ki, bəziləriniz mənim kimi onu doğru hesab edərək, sanki həqiqətmiş kimi yaşamağı seçsin. Əgər biz həqiqətən azadıqsa, ilk azad hərəkətimiz öz azadlığımızı təsdiq etməkdən ibarət olmalıdır.” (James, 1884, p. 147).

Məsələni daha aydın izah etmək üçün iki mühüm fərziyyəni qəbul etmək vacibdir. Birincisi, biz dünyanın mahiyyəti haqqında nəzəriyyələr qurarkən və onları müzakirə edərkən məqsədimiz əşyaları elə bir şəkildə anlamaqdır ki, bu, bizə subyektiv məmnunluq bəxş etsin. İkincisi isə, əgər iki fərqli konsepsiya varsa və onlardan biri bizə digərinə nisbətən daha rəşional görünürsə, onda daha rəşional olanı daha doğru hesab etməyə haqlıyıq. Əgər bu fərziyyələr qəbul olunmursa, məsələnin müzakirəsi də mənasız olacaqdır. Əslində, riyaziyyat və təbiət elmlərində əldə olunan böyük nailiyyətlər – təkamül nəzəriyyəsi, qanunların vahidliyi prinsipi və sair – insanın dünyanı zəhnində daha rəşional formaya salmaq istəyindən irəli gəlmişdir. Təcrübənin xam axarından yaranan təsəvvürlər çox zaman pərakəndədir, lakin insan ağı bu xaosu rəşional bir sistem halına gətirmək meyli ilə hərəkət edir. Dünya bu rəşional tələbimizə müəyyən qədər cavab verir və nə qədər cavab verəcəyini isə yalnız yeni cəhdlərlə öyrənmək olar. Bu səbəbdən, biz mexaniki və məntiqi rəşionalılıqla yanaşı, əxlaqi rəşionallıq barədə də düşünməkdə azadıq. Əgər dünyanın mahiyyətini izah edən hər hansı bir nəzəriyyə mənim əxlaqi tələblərimlə ziddiyyət təşkil edirsə, mən onu rədd etməkdə və ya ən azı şübhə altına almaqda özümü azad hiss edirəm. Bu, səbəblilik prinsipi üçün də keçərlidir; o, əslində hadisələr arasında daha dərin əlaqənin mövcud olacağına dair insanın subyektiv tələbini ifadə edən bir fərziyyədən başqa bir şey deyil.

Deməli, bütün elmi və fəlsəfi ideallarımız – qanunların vahidliyi prinsipi də, azad iradə ideyası da – əslində “naməlum tanrılara həsr edilmiş qurbangahlar” kimidir. Əgər bunu qəbul etsək, mübahisəni bərabər şərtlərlə davam etdirə bilərik. Lakin əgər kimsə iddia edirsə ki, azadlıq və müxtəliflik yalnız subyektiv tələblərdir, halbuki zərurət və qanunauyğunluq obyektiv həqiqətdir, onda müzakirəni davam etdirmək mümkün olmur (James, 1884, p. 152). Azad iradə və determinizm mövzusunda Schopenhauer xüsusi bir mövqe tutur. Onun fikrincə, bu məsələ insan aqlının ən mürəkkəb problemlərindən biridir və uzun əsrlərdir fəlsəfə tarixində müzakirə edilsə də, yekdil cavab tapılmamışdır. Schopenhauerə görə, insan davranışları zahirdə azad görünə bilər, lakin dərinlikdə onlar iradənin və xarakterin daxili qanunauyğunluqları ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan o, iradəni “azad” yox, daha çox “zəruri” və “qaçılmaz” bir güc kimi izah edir. Bu yanaşma, müəyyən mənada Jamesin fikirləri ilə dialoqa girir. James azad iradəni psixoloji təcrübə və insanın subyektiv seçim hissi ilə izah etməyə çalışırdı. Schopenhauer isə bunun əksinə olaraq, azadlıq duyğusunu bir illüziya kimi qiymətləndirirdi. Bununla belə, hər iki düşünür insanın daxili təcrübəsini əsas götürərək iradənin fəlsəfi təhlilini aparmışdır. James üçün azadlıq insanın yaşantılarında hiss edilən bir reallıq idisə, Schopenhauer üçün bu, əksinə, dərin fəlsəfi zərurətin pərdələnmiş forması idi.

Schopenhauer azad iradə problemini insan aqlının ən mürəkkəb məsələlərindən biri hesab edirdi. Onun fikrincə, insan davranışları zahirdə azad görünə bilər, lakin əslində onlar daxili zərurət və xarakterin qanunauyğunluqları ilə müəyyən olunur (Schopenhauer, 1969):

“İnsan istədiyini edə bilər, amma istədiyini istəyə bilməz.” (Schopenhauer, 1969).

Siyasi fəlsəfə tarixində azadlıq anlayışı daim müzakirə mövzusu olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə filosoflar azadlığı fərqli cür izah etmiş, bəziləri onu insanın daxili iradəsi ilə, digərləri isə xarici maneələrin yoxluğu ilə bağlamışdır. İndi isə XVII əsr ingilis filosofu Tomas Hobbəsun bu mövzudakı

fikirlərinə nəzər salaraq. Hobbes azadlığı xarici maneələrin yoxluğu kimi izah edir. Onun fikrincə, insanın azadlığı gücü və ağıl çatan hərəkətləri etməsinə maneə olmaması ilə bağlıdır. Azadlıq “iradə” və ya “arzu” ilə deyil, insanın qarşısında dayanan fiziki və sosial maneələrin olmaması ilə müəyyən olunur. O, həmçinin göstərir ki, qorxu ilə azadlıq bir-birinə zidd deyil — çünki insan qorxu altında da olsa, hərəkəti öz seçimi ilə yerinə yetirir. Azadlıq, yaxud sərbəstlik, əsasən hərəkətin qarşısını alan xarici maneələrin olmaması deməkdir. Bu anlayış yalnız insanlar üçün deyil, cansız varlıqlar üçün də keçərlidir. Məsələn, suyu divarlar və ya qab saxlayırsa, o, daha geniş sahəyə yayıla bilmir və bu halda azad deyil. Ancaq hərəkət etməməyin səbəbi əşyaların öz təbiətindədirsə, bu, azadlığın yoxluğu deyil, gücsüzlükdür — məsələn, daşın hərəkətsiz qalması və ya xəstəliyə görə insanın yataqda qalması kimi.

Azad insan isə o şəxsdir ki, gücü və ağıl çatan işləri görməkdə iradəsinə qarşı heç bir maneə ilə üzləşmir. Hobbes bildirir ki, azadlıq “istək və arzu” ilə deyil, insanın qarşısında xarici maneələrin olmaması ilə ölçülür. Buna görə də “azad iradə” ifadəsi əslində azadlıq deyil, insanın qarşısına çıxan maneəsiz hərəkətidir. Hobbes həmçinin vurğulayır ki, qorxu ilə azadlıq bir-birinə zidd deyil. İnsan qorxudan müəyyən hərəkət edə bilər (məsələn, gəmi batmasın deyərək yükünü dənizə atmaq), lakin bunu yenə də öz iradəsi ilə etdiyindən bu, azadlıq çərçivəsindədir. Hobbes bildirir ki, qorxu və azadlıq bir-birinə zidd deyil. Məsələn, insan mallarını dənizə atanda, bunu qorxudan etsə də, hərəkəti yenə də öz iradəsi ilə yerinə yetirmiş olur. O, həmçinin göstərir ki, ümumiyyətlə dövlətlərdə insanların qanun qorxusu ilə etdikləri işlər də azad iradənin nəticəsi hesab olunur, çünki onları etməkdən imtina etmək imkanları vardır. Filosof qeyd edir ki, azadlıq və zərurət (qaçılmazlıq) uyğunlaşır. İnsanların etdikləri hər bir hərəkət azad iradədən doğur, lakin hər bir arzu və meyl də müəyyən səbəbdən, başqa bir səbəbin nəticəsi olaraq meydana gəlir. Bu səbəblər zənciri Tanrıya — bütün səbəblərin ilk səbəbinə qədər gedib çıxır. Deməli, insanın iradəsi azad olsa da, o, Tanrının qoyduğu zərurətlər çərçivəsində hərəkət edir. Buradan çıxış edərək Hobbes deyir ki, insanın azadlığı ilə zərurət bir-birini inkar etmir. Bununla yanaşı, insanlar sülh və təhlükəsizlik naminə özləri üçün süni bir qurum yaratmışlar — bu, “dövlət” və ya “ümumi iradə”dir. Dövlətin mövcudluğu və qanunlar əslində “süni zəncirlərdir”, yəni insanların bir-birinə qarşılıqlı razılaşması ilə qoyulan məhdudiyyətlərdir. Hərçənd bu zəncirlər zəifdir, amma qorxu səbəbilə möhkəm şəkildə saxlanılır.

Nəticədə Hobbes vurğulayır ki, vətəndaşların azadlığı yalnız qanunlar çərçivəsində mövcuddur. Çünki heç bir dövlət bütün insan hərəkətlərini tam tənzimləyə bilməz. Bu səbəbdən də, insanlar yalnız öz ağıl və səbəblərinə əsaslanaraq, onlar üçün ən faydalı olan hərəkətləri seçməkdə azaddırlar. Müasir fəlsəfədə azad iradə və determinizm problemi hələ də ən aktual mövzulardan biri olaraq qalır. Qədim və Orta əsr filosoflarının bu məsələyə yanaşmaları əsasən metafizik və dini çərçivədə izah edilirdisə, müasir dövrdə bu problem daha çox elmi, psixoloji və etik müstəvilərdə araşdırılır. Spinoza *Ethics* əsərində kainatı vahid substansiya (*Tanrı və ya Təbiət – Deus sive Natura*) kimi izah edir. Onun fikrincə, bu substansiya sonsuz sayda atributlara malikdir və bütün mövcudluqlar — insanlar, düşüncələr, hadisələr — bu substansiyanın zəruri təzahürləridir (Spinoza, 1994). Bu baxışa əsasən, hər bir hadisə və hər bir düşüncə səbəb-nəticə zənciri ilə müəyyən olunur. Heç bir hadisə, o cümlədən insanın qərarları da bu zəncirdən kənarda baş verə bilməz. Yəni insan iradəsi təbiət qanunlarından kənar azad güc deyil, əksinə, həmin qanunların bir hissəsidir. Müasir neyroelm və psixologiya göstərir ki, insanın qərarvermə prosesi beyindəki neyron fəaliyyətlə sıx bağlıdır. Ben-jamin Libet və digər neyrobioloqların apardıqları eksperimentlərdə məlum olmuşdur ki, insanın hərəkət etmə qərarı şüurunda formalaşmadan bir neçə millisaniyə əvvəl beynində neyron impulsları yaranır. Bu isə bir çox alimləri azad iradənin illüziya olması barədə düşünməyə vadar etmişdir (Libet, 2004, p. 125).

Robert M. Sapolsky insan davranışını izah edərkən neyroelmi determinizm mövqeyindən çıxış edir. O, bildirir ki, insanın qərarları və davranışları tamamilə bioloji, genetik, hormonal və neyroloji proseslərin nəticəsidir. Bu baxımdan, insanın “azad iradə” adlandırdığı anlayış əslində illüziyadır. Sapolsky yazır ki, hər bir qərarın arxasında müəyyən səbəblər zənciri mövcuddur:

- bir neçə saniyə əvvəlki beyin impulsları,
- bir neçə saat əvvəlki hormonal vəziyyət,
- bir neçə il əvvəlki tərbiyə və sosial mühit,
- və milyonlarla il əvvəl formalaşmış evolyusion genetik kod (Sapolsky, 2017).

Digər tərəfdən, bəzi müasir filosoflar — məsələn, Daniel Dennett — azad iradənin tamamilə inkar edilməsini qəbul etmir və “kompabilizm” mövqeyindən çıxış edirlər. Onların fikrincə, determinizm və azad iradə bir-birinə zidd deyil, əksinə, insan müəyyən səbəb-nəticə zəncirinin içində olsa da, seçim etmək və məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə malikdir (Dennett, 2003).

Nəticə

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində azad iradə məsələsi hüquq və etikada da ciddi müzakirə mövzusu olmuşdur. Çünki əgər insan davranışları tamamilə determinizm əsasında baş verirsə, onda cəza və mükafatın mənası sual altına düşür. Müasir hüquq nəzəriyyələri isə məsuliyyət prinsipini qorumaq üçün insanın seçim qabiliyyətini müəyyən dərəcədə qəbul etməyi zəruri hesab edirlər. Bundan başqa, müasir ekzistensializm fəlsəfəsi (Jean-Paul Sartre, Albert Camus) azad iradəni insan varlığının əsas şərti kimi qiymətləndirir (Sartre, 1943). Sartre-ın fikrincə, insan “azadlığa məhkumdur” və bu azadlıq ona həm böyük imkanlar, həm də ağır məsuliyyət yükləyir (Schopenhauer, 1969, p. 482).

Beləliklə, müasir dövrdə azad iradə və determinizm məsələsi yalnız fəlsəfi deyil, həm də elmi, hüquqi və etik aspektlərdə araşdırılır. Bu da göstərir ki, mövzu insan həyatının bütün sahələrinə təsir edən fundamental bir problemdir.

Ədəbiyyat

1. Aristotle. (1999). *Nicomachean ethics* (W. D. Ross, Trans.). Batoche Books.
2. Copleston, F. (1993). *A history of philosophy: Greece and Rome*. Image Books.
3. Dennett, D. C. (2003). *Freedom evolves*. Penguin Books.
4. Epicurus. (1994). *Letter to Menoeceus*. In B. Inwood & L. P. Gerson (Eds.), *The Epicurus reader*. Hackett.
5. Epictetus. (1983). *Enchiridion*. Prometheus Books.
6. Fakhry, M. (2002). *A history of Islamic philosophy* (3rd ed.). Columbia University Press.
7. Frank, R. M. (1992). Creation and the cosmic system: Al-Ghazali & Avicenna. *Journal of the History of Philosophy*, 30(3), 315–341.
8. Hobbes, T. (1996). *Leviathan*. Cambridge University Press.
9. James, W. (1884). The dilemma of determinism. In *The will to believe and other essays in popular philosophy*. Longmans, Green, and Co.
10. Laplace, P. S. (1902). *A philosophical essay on probabilities*. J. Wiley & Sons.
11. Libet, B. (2004). *Mind time: The temporal factor in consciousness*. Harvard University Press.
12. Nasr, S. H. (2007). *Islamic philosophy from its origin to the present: Philosophy in the land of prophecy*. State University of New York Press.
13. Plato. (2000). *Republic* (B. Jowett, Trans.). Dover Publications.
14. Rahula, W. (1974). *What the Buddha taught*. Grove Press.
15. Radhakrishnan, S. (1927). *Indian philosophy* (Vol. 1). Oxford University Press.
16. Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Press.
17. Sartre, J.-P. (1943). *Being and nothingness*. Gallimard.
18. Schopenhauer, A. (1969). *The world as will and representation* (E. F. J. Payne, Trans.). Dover Publications.
19. Spinoza, B. (1994). *Ethics*. Penguin Classics.
20. Watt, W. M. (1948). *Free will and predestination in early Islam*. Luzac & Co.
21. Zaehner, R. C. (1961). *The dawn and twilight of Zoroastrianism*. Weidenfeld & Nicolson.

Daxil oldu: 09.06.2025

Qəbul edildi: 18.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/164-176>

Benchikh Razkia

8 May 1945 University, Guelma

<https://orcid.org/0009-0009-0561-7453>

benchikh.razkia@univ-guelma.dz

Internet Addiction Among Adolescents in Light of the COVID-19 Crisis: A Clinical Study of Some Cases

Abstract

Our study addresses the issue of Internet addiction among adolescents in light of the COVID-19 crisis — a clinical study of some cases. It aimed to reveal that adolescents' excessive use of the Internet leads to addiction, to examine the level of addiction through the results of the applied scale, and to identify some variables responsible for it. The main motivation behind choosing this study was the scientific curiosity to explore the negative effects of the conditions imposed by the current global health crisis caused by the COVID-19 virus. The first hypothesis of the study stated that the level of Internet addiction among adolescents in light of the COVID-19 crisis is high. The second hypothesis stated that the level of Internet addiction among adolescents in light of the COVID-19 crisis varies according to the educational level of the parents. The approach used in this study is the clinical approach, which is appropriate and fulfills the research objectives. The sample consisted of two male cases selected intentionally. The study relied on a semi-directed clinical interview and applied the *Internet Addiction Test (IAT)* by Kimberly Young. The results showed that the level of Internet addiction among adolescents during the quarantine period due to the COVID-19 pandemic was high, and it did not differ according to the parents' educational level.

Keywords: COVID-19, epidemic, addiction, internet, adolescents

Bençikh Razkia

8 may 1945-ci il, Guelma Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-0561-7453>

benchikh.razkia@univ-guelma.dz

COVID-19 böhranı şəraitində yeniyetmələrdə internet asılılığı: bəzi halların klinik araşdırması

Xülasə

Tədqiqatımız COVID-19 böhranı işığında yeniyetmələr arasında internet asılılığı məsələsinə – bəzi halların klinik tədqiqatına toxunur. Məqsəd yeniyetmələrin internetdən həddindən artıq istifadəsinin asılılığa səbəb olduğunu aşkar etmək, tətbiq olunan şkalanın nəticələri vasitəsilə asılılıq səviyyəsini araşdırmaq və buna görə məsul olan bəzi dəyişənləri müəyyən etmək idi. Bu tədqiqatı seçməyin əsas motivasiyası COVID-19 virusunun yaratdığı mövcud qlobal səhiyyə böhranının mənfi təsirlərini araşdırmaq üçün elmi maraq idi. Tədqiqatın ilk hipotezində COVID-19 böhranı işığında yeniyetmələr arasında internet asılılığı səviyyəsinin yüksək olduğu bildirilirdi. İkinci fərziyyədə bildirilirdi ki, COVID-19 böhranı fonunda yeniyetmələr arasında internet asılılığı səviyyəsi valideynlərin təhsil səviyyəsinə görə dəyişir. Nümunə qəsdən seçilmiş iki kişi halından ibarət idi. Tədqiqat yarım yönlü klinik müsahibəyə əsaslanaraq Kimberli Yanq tərəfindən hazırlanmış *İnternet Asılılığı Testini (IAT)* tətbiq etmişdir. Nəticələr göstərdi ki, COVID-19 pandemiyası səbəbindən karantin dövründə yeniyetmələr arasında internet asılılığı səviyyəsi yüksək olub və valideynlərin təhsil səviyyəsinə görə fərqlənməyib.

Açar sözlər: COVID-19, epidemiya, asılılıq, internet, yeniyetmələr

Introduction

The world today is experiencing a global health pandemic unprecedented in human history. In an era of spreading epidemics and viruses, during crises that require social distancing, the repercussions of the Covid-19 pandemic have gone beyond the field of health to include all areas such as the economy, politics, education, and the psychological and social spheres.

In the age of rapid digital transformation, where scientific discoveries and technological advances accelerate, it is well known that the Internet has provided many services to its users across specializations, interests, needs, and ages. Its importance in saving time, effort, and cost for researchers, students, and the general public is evident, as it allows access to sources at any time and within a short period, at no cost other than the cost of network connection. Despite the benefits of the Internet, the problem of optimal use remains, especially when it is consumed excessively to the point of addiction, which may hinder personal, family, and social life. The results of some studies confirm this, such as the study by Heba Bahi Al-Din Rabie (2003), *Addiction to the International Information and Communication Network (Internet) in Light of Some Variables*, which aimed to determine whether excessive Internet use leads to addiction and identify the conditions and variables responsible for it; and the study by Al-Homsi (2009), *Internet Addiction Among Youth and Its Relationship with Social Communication Skills: A Field Study on a Sample of Damascus University Students*, which aimed to highlight the phenomenon of Internet addiction and its relation to social communication skills. The study found a correlation between Internet addiction and social communication skills among the studied sample.

Research

This issue has become more pressing among youth, particularly in light of social distancing and movement restrictions as preventive measures to curb the spread of Covid-19. Our interest was drawn by the daily struggles of young people to adapt to the current situation caused by the Covid-19 pandemic, which imposed restrictions on movement to prevent the spread of the virus. Its prolonged duration has shaken individuals' and society's psychological and social stability. It has become clear that adolescents' Internet use has significantly increased recently, prompting us to conduct this study on Internet addiction among adolescents to reveal the level of addiction and the role of certain variables, through a clinical study of some cases.

Based on this, we raise the following questions:

- Is the level of Internet addiction among adolescents in light of the Covid-19 crisis high?
- Does the level of Internet addiction among adolescents in light of the Covid-19 crisis differ according to the parents' educational level?

1. Conceptual Framework of the Study

1.1 Study Hypotheses

- **First hypothesis:** The level of Internet addiction among adolescents in light of the Covid-19 crisis is high.
- **Second hypothesis:** The level of Internet addiction among adolescents in light of the Covid-19 crisis varies according to the parents' educational level.

1.2 Importance of the Study

The importance of this study lies in shedding light on the negative effects of the conditions imposed by the current global health crisis due to the Covid-19 virus. It also draws its importance from the significance of the adolescent age group as a large and vital segment of society.

1.3 Objectives of the Study

The current study aims to:

- Reveal that excessive Internet use leads adolescents to addiction.
- Identify some variables responsible for Internet addiction.
- Determine whether the level of Internet addiction differs according to parents' educational level.

1.4 Definition of Study Terms

- **Covid-19:** According to the World Health Organization, it is a virus discovered in 2019 from the coronavirus family. There was no prior knowledge of this new virus before its outbreak in Wuhan, China, in December 2019. Infection with Covid-19 is highly contagious and dangerous and has caused a global health pandemic.

- **Electronic Addiction:** A psychological and physical condition resulting from excessive Internet and digital platform use, characterized by various compulsive behavioral responses and an irresistible urge to engage. The level of addiction is identified through responses on the applied addiction scale according to a defined range.

1.5 Previous Studies

We will present a set of Arabic and foreign studies addressing variables related to the research topic:

- **Study by Khaled Al-Ammar (2014):** *Addiction to the Information Network (Internet) and Its Relationship with Some Variables among Students of the University of Damascus – Daraa Branch.*

The study aimed to determine Internet addiction among university students in light of variables such as gender, specialization, academic achievement, economic status, and number of Internet hours. The sample consisted of 674 male and female students. The study used a newly designed Internet addiction scale and found no significant relationship between Internet addiction and economic status or gender, but some differences appeared between arts students and those in education, law, science, and economics.

- **Study by Safa Amina (2016):** *Effects of Using Modern Technologies on Algerian Families – The Algerian Family as a Model.*

The study examined the impact of Internet use among adolescents on psychological, social, moral, and health aspects using a descriptive analytical approach on a sample of 200 middle school students from Oum El Bouaghi aged 13–15 years. Results indicated differences in the effects based on gender, duration, and frequency of use.

- **Study by Saba Muneer Hussein Bsheesh (2018):** *Internet Addiction and Its Relationship with Depression and Psychological Loneliness among University Students in Gaza.*

The study found statistically significant positive correlations between Internet addiction, depression, and loneliness among 500 university students.

- **Article by Boualem Ghebshi (2020):** *Coronavirus: What Are the Psychological Effects of Quarantine and How Can They Be Avoided?*

The article noted that quarantine imposed worldwide has caused psychological issues like anxiety and stress, especially for people in fragile mental states.

- **Study by G. Ferraro (2003):** *Internet Addiction Disorder.*

Conducted on 236 Italian participants, it revealed that young users were more prone to Internet addiction and had lower social quality of life.

- **Study by Azhar (2014):** *The Relationship Between Internet Addiction and Anxiety Among Students of Sargodha University.*

Conducted on 300 university students, the study found a positive correlation between Internet addiction and anxiety levels.

- **Article from Deutsche Welle (2020):** *Social Media: A Double-Edged Sword in the Age of Corona.*

It explained that with lockdowns and remote work, social media became both a tool for connection and a source of anxiety and misinformation.

1.6 Commentary on Previous Studies

- **Regarding environment and study location:**

Previous studies varied; some were conducted locally (e.g., Safa Amina, 2016), others in different Arab and foreign countries. Studies on Covid-19 included both Western and Arab contexts, motivating the need for a local Algerian study.

- **Regarding methodology:**

Most previous studies used the descriptive method, while the current study adopted a *clinical approach* using the *case study technique*.

- **Regarding objectives:**

Previous studies either focused on Internet addiction as an independent variable or examined its relationship with other issues such as depression and loneliness (e.g., Bsheesh, 2018). The current study aligns with these by linking Internet addiction to the Covid-19 context.

- **Regarding sample:**

Most previous studies focused on university students, except for Safa Amina's study (2016) on middle school students. The present study differs by focusing specifically on *adolescents*.

- **Regarding research tools:**

Regarding the Tools Used in Previous Studies

The tools used in previous studies were diverse. Some relied on standardized scales, while others developed their own instruments and questionnaires — such as the study by **Asafa Amina (2016)**.

In the present study, a **semi-structured clinical interview** was used, along with the **Internet Addiction Scale** from **Sabrina Hamdi's study (2014)**.

In light of the reviewed previous studies, it can be concluded that they varied in the variables addressed. Some focused on a single variable — as in **Greenfield's (1998)** study on Internet addiction — while others, including the current one, examined two variables.

The objectives of these studies also differed: some aimed to reveal relationships between variables, while others sought to identify differences.

As for the **COVID-19 variable**, most studies focused on its effects, ways of coping with the pandemic, and preventive measures.

Hence, the significance of the current study lies in its **uniqueness**, as it combines two highly important variables — particularly relevant to current global circumstances under the spread of the novel coronavirus. This reflects the study's **timeliness and contemporary relevance**. Furthermore, the research was conducted in a **local context**, whereas most prior studies were based in **different environments**.

2. Theoretical Framework of the Study

2.1 Definition of Internet Addiction

Addiction (Linguistically):

It means habituation or the inability to abstain. One says, “a person is addicted to something” when he cannot easily refrain from it.

Addiction (Terminologically):

It is a multi-faceted concept with numerous theoretical interpretations. In the *Encyclopedia of Psychology and Psychoanalysis*, it is defined as:

“The continued engagement in the use of certain substances or in specific activities over a long period for the purpose of achieving euphoria, which leads to psychological or physical dependence, or both.” (Ismaili, 2011, p. 35).

Internet (Linguistically):

The term *Internet* is short for *International Network*, meaning the global information network.

Internet (Terminologically):

It is a global network that interconnects multiple smaller networks across countries via telephone lines and satellites, enabling the exchange of information through central computers known as **servers**, which store essential data and control the network as a whole (Bashir, 2007, p. 45).

The Internet's main language is **English**, and while access appears free, the real cost lies in **service provision** (‘Abd al-Rahman al-Sha‘ir, 2015, p. 24).

Internet Addiction (IAD):

Also called *pathological Internet use*, this disorder refers to **excessive Internet use** that interferes with daily life. Initially used to describe **substance dependence**, the concept has been extended to **behavioral dependence** on the Internet.

As the Internet has evolved and spread, this problem has grown — particularly among **adolescents (12–17 years)** and **young adults (18–29 years)**, who are the most exposed to the risks of excessive Internet use (Hussein, 2018, p. 2).

Internet addiction is a **disorder** affecting certain individuals and may develop into a **psychological illness** when accompanied by severe depression and social isolation.

(<https://www.hopeeg.com/blog/show/electronic-addiction>)

The **American Psychiatric Association (APA)** has included Internet use among the recognized forms of addiction, defining it as:

“A compulsive psychological need resulting from dissatisfaction with Internet use, accompanied by several symptoms.” (Munir, 2018, p. 19).

In summary, Internet addiction represents a **compulsive need** arising from an organism’s interaction with a stimulus or behavior, producing behavioral responses such as a persistent or periodic urge to engage, either to achieve psychological euphoria or to avoid discomfort from abstinence.

Although distinct from substance or alcohol addiction, Internet addiction may lead to a **loss of control** affecting an individual’s ordinary life, relationships, and social integration.

2.2 Symptoms of Internet Addiction

Symptoms of digital or Internet addiction can be summarized as follows:

- Family members and close relations complain about prolonged Internet use.
- Neglect of academic, family, marital, or professional responsibilities.
- Staying up late, insomnia, fatigue, and tension when disconnected, with anticipation for the next session.
- Inability to regulate Internet use; physical complaints due to long sitting hours; tendency toward isolation and reduced social interaction (Khaled Al-‘Ammar, 2014, p. 412).

Physical symptoms include: back pain, chronic headaches, weight gain or loss, sleep disorders, and blurred vision.

Psychological symptoms include: guilt, anxiety, dishonesty, social isolation, impulsivity, depression, mood swings, loss of time awareness, and financial problems due to online gambling (Hope Health Center, n.d.).

2.3 Causes of Internet Addiction

The main factors that lead users to Internet addiction include:

- Weak coping skills for daily stress and poor problem-solving abilities.
- Lack of hobbies to fill free time.
- Failure to build healthy social relationships due to shyness or introversion.
- Escaping reality through imaginary online relationships lacking intimacy.
- Emotional deprivation and seeking love and attention online.
- Psychological alienation and escape from restrictive social norms, leading to emotional immaturity and psychological stagnation (Amal Al-Zaydi, 2014, p. 14).

Some individuals become addicted to websites to satisfy inner needs such as boredom, loneliness, lack of emotional support, or shyness in face-to-face communication — all of which increase vulnerability to digital obsession and dopamine-related dependence (Hope Health Center, n.d.).

2.4 Negative Effects of Internet Addiction

Despite its many benefits, the Internet has harmful consequences for those who use it excessively, including:

- Wasting significant time, sometimes leading to family disintegration.
- Exposure to pornographic content that threatens youth, especially adolescents.
- Desire for isolation, laziness, and religious neglect.
- Physical health risks.

(<https://www.hopeeg.com/services/other-addictions/internet-addiction>)

Electronic addiction has serious **psychological and physical complications**, linked to various mental illnesses and negative behaviors — such as impaired social communication, **depression, anxiety, social withdrawal**, and **poor time management (Hope Health Center, n.d.)**.

Other negative effects include:

Psychological: loss of psychological security due to overattachment, academic problems such as truancy and poor motivation, and psychological issues like anxiety, hypersensitivity, and irresponsibility.

Physical: eating disorders, eye strain, obesity, lethargy, heart and brain diseases, chronic headaches, and sleep disturbances.

Social and family-related: withdrawal from social interaction, spending excessive time online at the expense of family obligations, leading to weakened family ties (Bashir, 2007, p. 87).

2.5 Treatment of Internet Addiction

Treatment involves changing Internet usage patterns and eliminating negative dependency, especially among adolescents and children, through:

- **Cognitive-behavioral therapy (CBT):** structured sessions in addiction treatment clinics aimed at modifying behavioral and lifestyle patterns.

- **Pharmacological therapy:** rarely used, but prescribed in cases involving mental disorders such as depression, anxiety, or obsessive-compulsive disorder, to reduce Internet dependency.

(<https://www.hopeeg.com/blog/show/electronic-addiction>)

In sum, managing Internet addiction requires several factors. The common denominator in all addictions is **escape from negative emotions, life pressures, and loss of control**. Thus, treatment must start by **changing thought patterns**, organizing time, setting clear online goals, and maintaining social contact to avoid isolation.

2.6 The Novel Coronavirus (COVID-19)

The novel coronavirus appeared in **Wuhan** in 2019. It belongs to the large **coronavirus family**, officially named **COVID-19** by the **World Health Organization** on **January 12, 2020**. On **February 12, 2020**, the **International Committee on Taxonomy of Viruses** officially designated it as **SARS-CoV-2**, confirming that it belongs to the same group as the virus responsible for **SARS**.

Infection with COVID-19 causes **viral pneumonia**. Based on epidemiological studies, the incubation period ranges from **1 to 14 days**, with symptoms typically appearing between **3 and 7 days**.

The main symptoms include **fever, cough, and severe fatigue**. Some patients are asymptomatic, while severe cases may develop **shortness of breath, low blood oxygen, bleeding and coagulation disorders**, and **multi-organ failure** (Zarif, 2020, pp. 9–10).

Prevention measures include:

- Avoiding leaving home except when necessary.
- Limiting presence in crowded or poorly ventilated areas.
- Wearing medical or KN95/N95 masks in public.
- Maintaining proper hand hygiene.
- Ensuring adequate ventilation, not sharing towels, and exposing clothes and bedding to sunlight (Zarif, 2020, p. 11).

According to what is circulated on television channels, newspaper pages, social media sites, and other means of communication, some other uncommon symptoms may appear in a small percentage of patients, and some of them may recover from the disease without resorting to hospitals or healthcare. Furthermore, some individuals may carry the virus without showing apparent symptoms, especially young people.

3- The Methodological Framework of the Study:

3-1- The Research Method:

In every scientific study, the researcher selects a method that suits the nature of the research. In our study, given the nature of the problem under investigation, we found that the *clinical method*

using the case study approach is the most appropriate for our research, as it examines the individual as an integrated and unique unit that differs from others.

“D.Lagache” (1949) defines it as the clinical approach that studies the individual in his uniqueness through his life history by observation and the search for meanings and origins (actions and conflicts), as well as ways of resolving conflicts without focusing on specific symptoms. However, it is necessary to understand the structure, formation, and contexts of these symptoms, the way the individual perceives them, and his behavior toward certain situations, as it reveals the conflicts that drive them and the individual’s attempts to overcome them (Fernandez & Pedinielli, 2006, p. 42).

Thus, the method followed in the current study is the *clinical method*, which is suitable and fulfills the purposes of the research, especially under the current circumstances. It focuses on studying the individual within a problematic situation that requires investigation and interpretation, relating to his psychological course, which results in behavioral phenomena, as in our study on *Internet addiction among youth during the COVID-19 crisis*.

3-2- Study Sample:

The study sample consisted of two male cases selected intentionally to meet the required criteria: being adolescents and exhibiting excessive Internet use.

3-3- Research Tools:

Every researcher seeks to collect the necessary information and data for his study using various means. In our research, we relied on the *semi-structured clinical interview* and used the *Internet Addiction Test (I.A.T)* developed by Kimberly Young.

3-3-1- The Semi-Structured Clinical Interview:

During the semi-structured clinical interview, the clinician guides the interviewee at the appropriate times, keeping him focused on facts relevant to the topic of discussion. Generally, the interviewer avoids interfering too much, allowing the subject to express his personal experience by directing the conversation toward specific topics (Atouta, 2018, p. 27).

We chose this type of interview because it best serves the objectives of our research, as it gives the interviewee some freedom to avoid making it feel like an interrogation. At the same time, preparing a flexible interview guide allows us to intervene occasionally so that the participant does not perceive it as a mere conversation space.

The interview guide consisted of three main axes:

- The **first axis** was devoted to collecting personal data about the case.
- The **second axis** focused on obtaining the participant’s reflections on Internet use.
- The **third axis** included questions about how the participant used the Internet before and after the emergence of COVID-19 under home confinement. This briefly summarizes the contents of the axes in the interview guide. The content of these semi-structured clinical interviews was analyzed with the help of Kimberly Young’s *Internet Addiction Test (I.A.T)*.

3-3-2- Kimberly Young’s Internet Addiction Test (I.A.T):

This scale consists of 20 items related to Internet use, such as psychological dependency, compulsive behavior, withdrawal effects, and their relation to sleep disorders, family problems, poor time management, etc. This test is available on several websites discussing Internet addiction, including the official site supervised by Kimberly Young. It helps determine an individual’s level of Internet addiction. It has been translated from English into Arabic in several references and is suitable for all age groups. The test includes the following response options: *Never, Rarely, Sometimes, Often, Frequently, Always*. When applying the Internet Addiction Test, participants respond to the questions based on their Internet use, whether excessive or normal, using the following scoring system:

- Never = 1
- Rarely = 2
- Sometimes = 3
- Often = 4
- Frequently = 5
- Always = 6

After summing the total score of the 20 questions, the higher the total, the higher the level of Internet addiction, as follows:

- **20–49 points:** Average Internet use.
- **50–79 points:** Occasional or frequent excessive Internet use that causes some problems in personal or professional life; the participant should consider its impact.
- **80–100 points:** Excessive Internet use causing many problems; the participant should recognize its negative effects and seek solutions. (Hamdi, 2014, pp. 135–150).

4- Presentation and Analysis of the Cases:

4-1- Case 1 (S):

4-1-1- Personal Data:

Gender: Male

Age: 17 years

Educational level: 2nd year secondary school

Marital status of parents: Both alive and together

Economic status: Comfortable

Father's occupation and education: Retired secondary school teacher

Mother's occupation and education: Housewife, intermediate education

Number of siblings: 4 (subject is the second child)

4-1-2- Summary of Interviews with the First Case:

The case is a 17-year-old adolescent, repeating the second year of secondary school, living with both parents and three siblings (two brothers and one sister). The family's economic level is comfortable. The interview proceeded smoothly, and the participant was cooperative and enthusiastic, as he had been using the Internet for a long time — “since childhood,” according to him (“I’ve been using it since I was little”). His sister, older than him, introduced him to it, initially for study and entertainment purposes (“My sister used to use it, and I’d use it with her — for homework or games”).

He stated that he spends long hours on the Internet from morning until night (“I always use it except when I sleep... even when I wake up, I eat with the phone in my hand”). He mainly uses it at home, sometimes with friends, or previously in Internet cafés. He uses it individually or with others, especially for multiplayer games. His favorite sites are “Facebook first, then Instagram, and YouTube — basically all of them.”

Regarding his relationship with family and friends, he admitted that Internet use caused family conflicts (“My mom argues with me all day long”), and he sometimes uses the Internet secretly, even lying to his parents (“I use it in secret, and when my dad catches me, I lie to him...”). He acknowledged that Internet use has both benefits and harms — useful for studying but time-wasting and reducing sleep and social interaction (“When I use it for studying, it’s good, but I waste time — I don’t sleep or go out”).

He admitted that the COVID-19 pandemic worsened things: “With the lockdown, day became night and night became day... my dad hides the modem, and I connect to the neighbors’ Wi-Fi.”

He reported anxiety, anger, and academic decline (“I’ve become nervous and angry... I used to be an excellent student but now I repeat grades”). When deprived of Internet access, he feels anxious (“When it cuts off, I get upset... I even watch offline videos to compensate”).

Before COVID-19, his use was moderate (“Before COVID, I didn’t use it much — I studied and slept early... now it’s constant”). The lockdown increased his usage (“We were stuck at home for eight months — what else could I do?”).

He admitted that Internet use helps him forget his worries (“It makes me forget everything, especially with school suspended”).

When asked about self-satisfaction, he expressed guilt (“I’m not happy with myself, I want to change but can’t... I tell my family I’m watching educational videos to justify it”).

4-1-3- Analysis of the Interviews with the First Case:

The case shows an understanding relationship with his father but tension with his mother, who constantly monitors his studies. His excessive Internet use caused continuous family conflicts (“Mom

argues with me all day”), a key symptom of Internet addiction. He often uses the Internet secretly and lies to avoid parental disapproval.

His addiction intensified during the COVID-19 lockdown, which increased isolation, boredom, and anxiety. This led to behavioral, psychological, and physical problems — insomnia, loss of appetite, irritability, and poor academic performance.

4-1-4- Results of the Internet Addiction Test for Case 1:

The test was conducted smoothly, and the participant cooperated fully. It took about 15 minutes. His score was **108**, exceeding the 80–100 range, indicating a *high level of Internet addiction*.

4-1-5- General Analysis of Case 1:

Based on the semi-structured interviews and the Internet Addiction Test results, the case shows clear signs of *severe Internet addiction* with psychological and social consequences. He experiences anxiety, tension, isolation, family conflict, and academic decline. His overuse intensified during the COVID-19 pandemic due to confinement and lack of alternative activities.

The symptoms observed include:

- Family complaints about long Internet use
- Neglect of schoolwork
- Insomnia and fatigue
- Irritability when disconnected
- Strong craving for online presence
- Inability to control usage
- Physical complaints from prolonged sitting
- Social withdrawal and isolation

All these indicators confirm that the case is addicted to Internet use.

4-2- The Second Case (M):

4-2-1- Personal Information of the Second Case:

Gender: Male, age: 15 years, educational level: first year of secondary school, family status: both parents alive and married, economic status: good, father’s occupation and educational level: retired (formerly a high school teacher), mother’s occupation and educational level: primary school principal, number of siblings: three, and he is the fourth, birth order: third.

4-2-2- Summary of the Interviews with the Second Case:

The case is a 15-year-old adolescent enrolled in the first year of secondary school after obtaining his middle school certificate. He lives in a family composed of both parents and three siblings (two sisters and one brother). The family’s economic situation appears to be satisfactory, as both parents have stable monthly incomes sufficient to cover the family’s needs and requirements.

The semi-structured clinical interview with the case proceeded under very good conditions. He was willing to talk and spoke spontaneously after the introductory question, which allowed us to proceed directly to the main interview guide questions. He answered all questions freely and naturally. When asked about his internet use, he confidently and immediately replied “of course,” stating that he had been using it for a long time—about 4 or 5 years. He reported using it between six to eight hours per day, sometimes more, though during the school period, this decreased to two or three hours. He said: “Six to eight hours, but during school, two to three hours... when we go out, I don’t use it, I leave it. During holidays, I stay up till morning, till sunrise.”

He uses the internet exclusively at home and never outside, mostly individually, although he sometimes uses it collectively: “I use it alone... but I play with my friends, not on the same computer, each one on his own.” The main sites he visits are YouTube and gaming sites, as he said: “YouTube, Facebook a little, and there’s a gaming site called Steam, especially EPIC Games.”

He stated that he prefers staying home with the internet rather than going out with friends: “I don’t go out much, I like staying home with my computer... even when my friends call me, I don’t feel like going out. Sometimes I don’t answer, they call, leave, and think I’m not home, especially when I’m alone.”

He believes that the internet has been beneficial and helpful in many aspects of his life, although it has slightly affected his academic performance and health. He said: “It benefited me a lot, I learned many things, especially about computers. For studies, I search on Google and YouTube and find everything. During COVID-19, before the automatic middle school graduation announcement, I was revising lessons online. In my personal life, I gained self-confidence seeing people perform confidently on stage before thousands. I became able to express myself too, especially in comments.”

Regarding negative effects, he admitted: “The harm shows in my studies; my results dropped, and my eyesight got a bit worse.” On how internet disconnection affects his mood, he elaborated: “Between 11 a.m. and evening, if there’s no internet, I feel something’s missing, I must find a solution.”

About the difference between his internet use before and after the COVID-19 crisis, he recounted: “Before COVID-19, I used to study; I woke up early, went to school, the time was scheduled from 8 to 5, I didn’t spend much time online, just watched new videos, then revised, had dinner, prayed, and slept. I also did swimming and sometimes played football with my friends.” After the crisis: “During COVID-19, I started connecting more, improving my gaming skills. I woke up around 12:30 or 1, stayed on the computer until 4 or 5, took a short break, then went back until 3 a.m., sometimes until morning. My mom, when she wakes up for dawn prayer, finds me still on the computer making noise. She talks calmly, tries to reason with me, and even made me a daily schedule to reduce my use, but I couldn’t stick to it.”

When asked about his view on excessive internet use, he said honestly: “It’s normal because my group—the gamers—usually spend six hours, it’s normal since one game can take 40 to 50 minutes.”

He admitted feeling guilty, knowing it’s harmful but unable to resist: “The internet makes me forget all my worries. No matter what happens, when I play a game, everything disappears. But when I see my family, especially my mom, upset, I feel I’m doing something wrong and justify it by saying my dream is to create something like Amazon, to sell computer stuff.”

4-2-3- Analysis of Interview Content with the Second Case:

The adolescent lives in a positive family atmosphere. He appears intelligent and quick-witted; his school results are fairly good, close to “good.” He tends toward isolation and prefers staying at home rather than going out or spending time with friends. His main hobby is online gaming, especially EPIC Games on Steam. It seems he imitated his older siblings in using the internet.

Family relations appear not severely affected by internet use: “Internet didn’t affect much... relations became a bit tense sometimes, they just tell me to reduce.” His preference for isolation—“I don’t go out, I like staying home with my computer”—is a symptom of internet addiction. His school performance and health slightly declined, and he experiences mood changes, especially anxiety in the morning (“I feel anxious at the beginning of the day, then live normally”). His attachment to the internet has become a high priority—“Anyone from Generation 99 can’t live without connection; everything’s digital now. Some even lose control when connection’s cut.”

The mother tries to help by reasoning with him: “Sometimes she talks calmly and advises me.” His excessive use increased during COVID-19 due to surplus free time: “Le vide (the emptiness) made me stay long on the internet.” The pandemic limited physical activities and social interactions, making the internet his only outlet. Although he sometimes uses it positively, he has become addicted. Emotionally, he feels guilt for his excessive use—contradicting his earlier statement that it’s “normal.” He also uses justification as a defense mechanism to relieve family tension.

4-2-4- Presentation of Internet Addiction Scale Results for the Second Case:

The Internet Addiction Test (Kimberly Young, INTERNET ADDICTION TEST) was conducted under good conditions. The participant was cooperative, intelligent, and provided explanations for each response. He scored **100**, which falls within the [80–100] range, indicating **excessive and problematic internet use** likely causing significant difficulties.

4-2-5- General Analysis of the Second Case:

Based on the interview and Internet Addiction Test, the case shows **excessive internet use**, particularly since the COVID-19 outbreak, which disrupted normal routines. The adolescent

experiences **emptiness** after losing structured school and sports activities— “I used to swim and play football with friends.” This void pushed him toward compulsive internet use to escape unmet needs and emotional conflicts.

Internet use heavily affected his **social life**—he prefers staying home rather than going out with friends: “I like staying home with my computer... even when my friends call, I don’t answer.” This isolation aligns with **Item 3** of the addiction scale (score: 6). Negative impacts include reduced concentration, slight academic decline, and eye strain—matching **Items 2, 6, and 8** (scores: 2, 3, and 3).

The mother, due to her job as a school principal and family responsibilities, cannot always supervise him. The father seems absent in the narrative. Her parenting alternates between firmness and leniency: “If she wakes at dawn, she finds me on the computer making noise... sometimes she talks calmly, advises me, tried making me a schedule but I couldn’t follow it.”

Internet use peaked during COVID-19 lockdown— “I improved my games, stayed from 12:30 to 4 or 5 a.m., sometimes until morning”—a sign of **compulsive behavior** (Item 13, score: 6). He also showed high irritation when the internet is cut or unpaid (**Items 14 and 20, score: 6 each**). Sleep was severely affected (Item 13, score: 6).

Thus, both the **interview** and **Young’s Internet Addiction Test** confirm addiction symptoms: neglect of school duties, insomnia, tension, restlessness during disconnection, anticipation for the next session, poor self-control, physical complaints (especially eye strain), and social withdrawal—all intensified by COVID-19 lockdown conditions.

5- Discussion of Results in Light of Study Hypotheses

Hypothesis 1: The level of internet addiction among adolescents during the COVID-19 crisis is high.

Hypothesis 2: The level of internet addiction among adolescents during the COVID-19 crisis varies according to parents’ educational level.

Results from both semi-structured interviews and Young’s Internet Addiction Test confirm **Hypothesis 1**: addiction levels were high among adolescents during COVID-19 lockdowns. The first case scored **108**, and the second case **100**, both within the excessive use range [80–100]. The most affected aspects were **compulsive behavior, family conflict, poor time management, and academic decline**.

These findings align with **Amina Saffa (2016)** in “*The Effects of Modern Technologies on Algerian Families – The Algerian Family as a Model*,” showing that internet’s psychological, social, ethical, and health effects on adolescents range from high to moderate, both positively and negatively. They also agree with **Greenfield (1998)**, who found that certain websites promote **loss of self-control** and **compulsive psychodynamic behavior**, fostering **alternative virtual relationships** that replace real-life interactions (Hammouda, 2015, p. 214).

During COVID-19 lockdowns, staying home became a protective necessity, and the **internet the only means of connection**. Adolescents—needing movement, socialization, and activity—spent excessive time online, leading to dependency. Hence, **Hypothesis 1 is confirmed**:

The level of internet addiction among adolescents during the COVID-19 crisis is high.

Regarding **Hypothesis 2**, results did **not confirm** a significant difference based on parents’ education.

In the first case, the mother was a homemaker with a medium educational level; high scores appeared on Items 5 and 14 (both 6), showing family complaints and irritability during interruptions. This supports **Ferraro G. (2003)** in “*Internet Addiction Disorder*,” which found youth more prone to addiction during COVID-19.

Despite the father’s higher education (a retired teacher), lenient understanding did not prevent excessive use. In the second case, both parents were educated, yet addiction remained high, possibly due to the mother’s work and limited supervision.

As **Amal Al-Zaydi (2014, p. 14)** explains, internet addiction often stems from **poor stress management, inadequate problem-solving skills, and failure to fill free time with diverse activities.**

Thus, **even with high parental education**, adolescent addiction remained elevated — **Hypothesis 2 is not supported.**

Conclusion

In today's digital era, internet use is unavoidable, yet overuse can lead to addiction. Overcoming it requires **life balance**—through sports, reading, socializing, and time management—rather than total abstinence.

This clinical study, using semi-structured interviews and **Young's Internet Addiction Test**, revealed that adolescent internet addiction **increased significantly during COVID-19 lockdowns**, and that **parental education level had no mitigating effect.**

Findings are limited to the studied cases but open the door for broader research.

Recommendations:

Raise awareness about responsible internet use through collective effort—by parents, educators, mental health professionals, and the media. Parental monitoring should focus on **time, duration, and content**. Relevant institutions should collaborate with families to develop easy communication programs addressing **the psychological and social effects of isolation, school closures, and reduced social contact** resulting from crises like COVID-19.

References

1. Ahmed Zarif (2020). *The Comprehensive Guide to the Novel Coronavirus: General Knowledge – Symptoms and Diagnosis – Prevention Methods – Psychological Care – Rumors* (1st ed.). Bayt Al-Hikma for Cultural Investments.
2. Amal bint Ali bin Nasser Al-Zaydi (2014). *Internet Addiction and Its Relationship to Social Communication and Academic Achievement among Students of Nizwa University*. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the Master's Degree in Education – Major in Psychological Counseling, Nizwa University.
3. Badr Nasser Hussein (2018). *Digital Addiction*. College of Arts, Department of Media, *Journal of Babel Center for Human Studies*.
4. Hassan Abdel-Moati (2004). *The Family and Children's Problems* (1st ed.). Dar Rehab for Publishing and Distribution.
5. Khaled Al-Ammar (2014). *Internet Addiction and Its Relationship to Some Variables among Damascus University Students – Daraa Branch*. *Damascus University Journal*, Vol. (30), №1.
6. Salima Hammouda (2015). *Internet Addiction: The Disorder of the Era*. *Journal of Human and Social Sciences*, Issue 21, Kasdi Merbah University.
7. Safa Amina (2016). *The Effects of Using Modern Technologies on Algerian Families: A Study of the Psychological, Social, Ethical, and Health Effects of Internet Use on Algerian Family Members as a Model*. Doctoral dissertation in Family Psychology, University of Oran.
8. Saba Muneer Hussein Basheesh (2018). *Internet Addiction and Its Relationship to Depression and Psychological Loneliness among University Students in the Gaza Strip*. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the Master's Degree in Mental and Community Health, Islamic University of Gaza.
9. Sabrina Hamdi (2014). *Internet Addiction and Its Relationship to Psychological Alienation and Aggressive Behavior among Secondary School Students*. Master's thesis in Psychology and Its Applications, University of Hadj Lakhdar.
10. Abdelrahman bin Ibrahim Al-Shaer (2015). *Social Media and Human Behavior* (1st ed.). Dar Safa for Publishing and Distribution.

11. Omar Mowafaq Bashir Al-Abaji (2007). *Addiction and the Internet* (1st ed.). Dar Majdalawi for Publishing and Distribution.
12. Heba Bahaa El-Din Rabie (2003). *Internet Addiction among Youth and Its Relationship to Social Communication Skills*. *Journal of Psychological Studies*, Vol. (12), №(4).
13. Yamna Ismaili & Nadia Baiba (2011). *The Role of Psychological Counseling in the Treatment and Prevention of Drug Addicts* (1st ed.). University Publications Office.
14. Fernandez, L., Pedinelli, J. L. (2006). *La recherche en psychologie clinique*. Retrieved from <https://www.cairn.info/revue-de-recherche-en-soins-infirmiers-2006.htm>.
15. Deutsche Welle (DW). (n.d.). [Article title]. DW. Retrieved from <https://amp-dw-com.cdn.ampproject.org>
16. France24. (n.d.). [Article title]. France24. Retrieved from <https://amp-france24-com.cdn.ampproject.org>
17. Hope Health Center. (n.d.). Electronic addiction. Retrieved from <https://www.hopeeg.com/blog/show/electronic-addiction>
18. Hope Health Center. (n.d.). Internet addiction. Retrieved from <https://www.hopeeg.com/services/other-addictions/internet-addiction>

Received: 08.04.2025

Accepted: 25.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/177-193>

Ali Houiche

Mohamed Boudiaf University of M'sila
<https://orcid.org/0009-0001-3470-8221>
houiche.ali@univ-msila.dz

The Role of Recreational Physical Activity in Reducing Psychological Pressures During the Covid-19 Pandemic for Individuals with Physical Disabilities

Abstract

The research aims to know, in a detailed and direct manner, the role that recreational physical activity plays in the reducing and in the lessening of psychological pressures in the shadow and within the circumstances of the Corona Covid-19 pandemic for those persons who are physically disabled in their movement, and also its role in the reduction of the phenomenon of anxiety and of frustration. The descriptive method was used and applied on a sample that was composed of 20 physically disabled individuals from the Nour Club and the Amal Bousaada Club, belonging to this category in the Wilaya of M'sila and in the city of Bousaada.

As for the preparation of the questionnaire, it was based and constructed upon many of the previous studies that were directly related to the subject of this research. From the results that were obtained, we can point out the following:

- Recreational physical activity contributes in a high degree to the alleviation of the phenomenon of anxiety among the physically disabled in the light of the Corona Covid-19 crisis.
- Recreational physical activity contributes also in a high degree to the alleviation of the phenomenon of frustration among the physically disabled in the light of the Corona Covid-19 crisis.

Keywords: *sports recreation, leisure time, physically disabled individuals, corona*

Əli Houiche

Msila Mohamed Boudiaf Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-3470-8221>
houiche.ali@univ-msila.dz

Fiziki məhdudiyyətli şəxslərdə COVID-19 pandemiyası dövründə psixoloji təzyiqlərin azaldılmasında rekreasiya yönümlü fiziki fəaliyyətin rolu

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi fiziki cəhətdən əlil olan şəxslər üçün COVID-19 pandemiyasının kölgəsində və şəraitində psixoloji təzyiqlərin azaldılmasında istirahət yönümlü fiziki fəaliyyətin rolunu, eləcə də narahatlıq və məyusluq fenomenlərinin azaldılmasındakı təsirini ətraflı və birbaşa şəkildə öyrənməkdir. Təsviri metod M'sila vilayətində və Busaada şəhərində bu kateqoriyaya aid olan Nur Klubu və Amal Busaada Klubundan olan 20 fiziki məhdudiyyətli şəxs üzərində istifadə edilmiş və tətbiq olunmuşdur.

Anketin hazırlanması isə bu tədqiqatın mövzusu ilə birbaşa əlaqəli olan əvvəlki tədqiqatların bir çoxuna əsaslanaraq həyata keçirilmişdir. Əldə edilən nəticələrdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- İstirahət məqsədli fiziki fəaliyyət COVID-19 böhranı dövründə fiziki məhdudiyyətli şəxslər arasında narahatlıq fenomeninin aradan qaldırılmasına yüksək dərəcədə töhfə verir.
- İstirahət məqsədli fiziki fəaliyyət COVID-19 böhranı dövründə fiziki məhdudiyyətli şəxslər arasında məyusluq fenomeninin azaldılmasına da yüksək dərəcədə töhfə verir.

Açar sözlər: *idman istirahəti, asudə vaxt, fiziki məhdudiyyətli şəxslər, corona*

Introduction

Among the matters that happened and occurred in the circumstances of contemporary societies today, with regard to recreation, is the change that took place in the attitudes of people toward recreational activities, at the time when people started to live in cities that are crowded with inhabitants, and when their leisure time increased by the reduction of daily working hours, where recreation became to represent a vital necessity for people's lives. Nevertheless, the participation of people in recreational activities does not happen at the level and at the rate that it was supposed and expected to be. In addition to the fact that recreation is a free activity, the choices of people for recreational activities were not made in a rational way that suits their work conditions and their needs: for those who exert a mental effort in their work need a mental type of recreation, while those who do not exert a mental effort in their work are in need of recreational activities where they exert a physical effort. And because the choice is free in recreational activity, at the same time when the attitudes of people toward recreational activities have changed, the choices of people for the recreational activity that they practice came not suitable for their needs from recreational practice. The presence of recreational institutions for games helped people's interest to turn largely toward sports games without giving attention to the other forms and activities of recreation. Consequently, recreation did not achieve for people the functions that could have been beneficial. And due to its necessity at the present time for the large sectors of the masses with their different age categories, especially the youth, this situation created an urgent need to put an appropriate formulation for recreational development at the present, one that is consistent with the social, psychological, physical, and mental needs of the human being, as well as the circumstances of the era and the nature of societies as a human entity that should intervene to contribute positively in this field by using its three aspects, its methods, and its principles.

Research

The interest in recreation as a behavioral and civilized manifestation of man, and as a subject that deserves research and study, started at the end of the nineteenth century with the emergence of social sciences and the advancement of research in sociology, psychology, and anthropology on the one hand, and the appearance of social work with its scientific approach and field studies on the other hand. The method of social work and the human sciences looked at recreation as an important aspect of human behavior and as a civilized manifestation of human societies, and thus they dealt with it as a fundamental subject and a general phenomenon that is linked to human life and to the social structure (Amer, 2009, p. 54).

In this study, we focused on the role of recreational physical activity in reducing psychological pressures in the context of the Covid-19 pandemic. And we have tackled in this subject two aspects, a theoretical one and an applied one.

The theoretical aspect: In the first chapter we dealt with recreational physical activity in terms of its history, concept, types, importance, theories, and influencing factors. In the second chapter we dealt with psychological pressures from the perspective of history, concept, types, and sources of pressure, and we also dealt with anxiety and frustration, explaining their concepts, classifications, and types. As for the third and fourth chapters, we dealt with Covid-19 and physical disability.

The applied aspect: It consists of two parts. The first part: we clarified in it the procedures of the field study. The second part: we dealt with the presentation, analysis, and discussion of the study's results, then we presented the most important conclusions, and finally we ended our research with a conclusion.

The methodological aspect

1-1- The problem of the study:

Physical and sports activity is considered one of the refined forms of the motor phenomenon in man, and it is the most organized and the most elevated of the other forms of physical activity. Matveev defined it as a special form of activity, which is organized competition for the sake of measuring capabilities and ensuring their maximum determination. Thus, what characterizes sports activity is the physical training with the aim of achieving the best possible result in competition, not

only for the athlete himself but also for the activity in itself / itself, and it adds a necessary social character, because physical activity is a cultural product of the competitive nature of man as a social cultural being.

The need for amusement of the soul is a human need and it has its importance, and usually, we find that we put amusement and entertainment in a side place in our lives and we do not give them any importance. This depends on the recreational awareness of the individual and his perception of its importance for him and for the society. Over time, people found a way to express themselves in an amusing manner. Regardless of how much time and place may differ, human nature and human needs are not to be distinguished by skin color, gender, or belief, and there is the natural inclination of a person to perform activities that express his ideas. Recreation and amusement are a way of life and a style of living.

Everyone sometimes feels pressure. A person may also pass through all types of stressful situations that can be part of daily life, and stress can be useful or motivating. Psychological pressure is the feeling that you are under an abnormal pressure, and this pressure can come from different aspects of life such as: increased workload, a transitional period, a family argument, or new financial worries. You may find that it has a cumulative effect, so all the stresses will add up to each other, and in such cases you may feel depressed, and the body may react with tension, anxiety, and irritability, which can cause all types of physical symptoms.

Coronaviruses are a large family of viruses that are known to cause illnesses that range between the common cold and more severe diseases, such as Middle East respiratory syndrome (MERS) and severe acute respiratory syndrome (SARS). A new coronavirus was identified in 2019 in the city of Wuhan, China. This virus represents a new strain that has not been previously identified in humans.

We conclude that recreational physical activity is a purposeful and constructive activity that contributes to the development of skills, values, and educational attitudes of the individual who practices it, and it contributes to the development of the individual's personality. This leads us to pose the following question:

Does recreational physical activity contribute to reducing psychological pressures among the physically disabled in the context of the Covid-19 pandemic?

1-2- Sub-questions:

- Does recreational physical activity contribute to reducing the phenomenon of anxiety among the physically disabled in the context of the Covid-19 pandemic?
- Does recreational physical activity contribute to reducing the phenomenon of frustration among the physically disabled in the context of the Covid-19 pandemic?
- Are there statistically significant differences among the sample members in the level of psychological pressures attributed to the variable (gender, age, type of disability)?

Hypothesis:

- Recreational physical activity contributes to reducing psychological pressures among the physically disabled in the context of the Covid-19 pandemic.

Partial hypotheses:

- Recreational physical activity contributes to reducing the phenomenon of anxiety among the physically disabled in the context of the Covid-19 pandemic.
- Recreational physical activity contributes to reducing the phenomenon of frustration among the physically disabled in the context of the Covid-19 pandemic.
- There are statistically significant differences among the sample members in the level of psychological pressures attributed to the variable (gender, age, type of disability).

1-3- Objectives of the Study:

This study aims to recognize and to identify the following:

- To identify the role of recreational physical activity in the reduction of the phenomenon of anxiety among the physically disabled in the context of the Covid-19 pandemic.
- To identify the role of recreational physical activity in the reduction of the phenomenon of frustration among the physically disabled in the context of the Covid-19 pandemic.

- To identify whether there exist statistically significant differences among the members of the sample in the level of psychological pressures attributed to the variable (gender, age, type of disability).

1-4- Importance of the Study:

The importance of the study lies in the following:

- To highlight one of the aspects of the role that recreational physical activity plays for the physically disabled from the recreational side and in removing the pressures that are practiced upon them from the society or from any other party.
- To provide the library with a scientific reference, and to contribute with this study as an addition to the scientific efforts that were made, which tackled through research and study the subject of recreational physical sports activity, and which gave it attention and care.

1-5- Definition of Concepts and Terminologies:

Recreational Physical Activity:

Activity, linguistically: from the source *nasata* (نشط), meaning every mental or biological process that depends on the use of the energy of the living being (Qamoos al-Ma'ani).

Physical activity, technically: In our present time, physical and sports activity has become an element of solidarity between sports groups and an opportunity for the youth of the whole world to know and to become acquainted with one another in the service of society. In addition, it contributes to the realization of the individual's self by giving him the chance to prove his natural qualities, and to realize his self through struggle and exertion of effort. It is considered a factor from among the factors of social progress and, at times, professional progress (Mansour, 1971, p. 209).

Recreation, linguistically: The linguistic dictionaries indicate that the origin of the word *Recreation* is that it is composed of two parts: *Re* meaning again, and *creation* meaning creation, so the literal meaning of the word is "re-creation," which is a figurative meaning intended to denote renewal and refreshment as outcomes of the practice of recreation.

The Webster Dictionary defines recreation as "revival of the powers and the spirit after fatigue; it is amusement, it is enjoyment."

The Oxford Dictionary defines recreation as "refreshing yourself by some entertaining functions or passing the time, and it is enjoyment."

Recreational physical activity, technically: It is a way of life and a lifestyle that is characterized by containing activity, which may be a violent activity as in sports and violent games, or a purposeful activity as in reading a book or listening to music. Recreational activity is diversified according to the interests of individuals, and what one individual tastes another might not, and what one considers as a recreational activity at one time may not be such at another time if it lacks renewal. If the individual does not feel that feeling characterized by happiness and distinctiveness of recreational activity, then the practice of some activity will not be considered another activity that provides renewal and feeling of happiness. This necessitates that the individual be familiar with numerous recreational activities in order to achieve the characteristic of challenge and the feeling of happiness (Tehani, 2001, p. 104).

Operational definition: Recreational physical activity is an activity practiced by the individual in his leisure times with the aim of entertaining himself, removing the accumulated pressures upon him, and achieving psychological comfort.

Psychological Pressures:

Linguistic definition: Ibn Manzoor defined it as coming from pressing (*dhatta*), meaning to squeeze something into something else. *Daghatahu* means "he pressed him, squeezed him, pushed him to a wall or such." From it comes "the pressure of the grave." In the Hadith: "You will be pressed on the gate of Paradise," meaning you will be crowded. It is said: *dhatta* when one squeezed and constrained and subdued (Manzoor, 1988, p. 537).

Technical definition: Lazarus defined pressure as the interaction between the individual and his environment, through which the situation is evaluated as surpassing his energy and capacities and threatening his comfort (Lazarus & Folkmane, 1984, p. 19).

Operational definition: Psychological pressure is the response that results from stressful circumstances or events, which cause for man a state of discomfort or instability, because man is unable to achieve balance between the demands of events and his responses to them.

SARS-CoV-2:

Technical definition: Coronaviruses are a broad strain of viruses that may cause disease to animals and humans (zoonoses). It is known that a number of coronaviruses cause in humans respiratory diseases that range in their severity from common cold to the more severe diseases, such as Middle East respiratory syndrome (MERS) and severe acute respiratory syndrome (SARS). The newly discovered SARS-CoV-2 virus causes the disease Covid-19. Covid-19 is a contagious disease caused by the most recent virus discovered from the strain of coronaviruses. There was no knowledge of the existence of this new virus and its disease before the beginning of its outbreak in Wuhan, China, in December 2019. Since March 2020, Covid-19 has turned into a global pandemic.

Operational definition: SARS-CoV-2 is the short name for Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus 2. It is the virus that caused the current pandemic. The disease that results from SARS-CoV-2 has been officially named Coronavirus Disease, or Covid-19.

Physical Disability:

Linguistic definition: From 'aqa (عاق), to prevent. The definition means prevention and use; it is to prevent something from performing its activity normally, whether this obstacle is material or sensory, i.e., all obstacles and types of deficiency that stand in the way of a person, whether internal or external (Manzoor, 1983, p. 25).

Technical definition: It is a physical obstacle that prevents the individual from performing motor or sensory functions, or both, accompanied by a difference in motor balance. The affected individual needs psychological, medical, social, educational, and professional programs to help him achieve his aims in life (Khassi, 2000, p. 12).

Operational definition: Physical disability is the disability that results from bodily or physical defects, and these defects are related to the bones, joints, and muscles. A person affected by such defects is called physically disabled. Scientists see that the physically disabled person is the one who has a physical obstacle that prevents him from performing his motor functions normally, whether for genetic reasons or for acquired ones.

Anxiety:

Linguistic definition: The linguistic meaning of the word *qalq* (قلق) is: the shaking of something, i.e., it did not settle in one place, it was disturbed and worried, so he is anxious (Mustafa, 1973, p. 18).

As it is defined in the Oxford Dictionary (1989) as “an unpleasant feeling in the mind that arises from fear and uncertainty about the future” (Manzoor, 1973, p. 127).

Ahmed Okasha (1988) defined it as “a vague, unpleasant feeling of apprehension, fear, alertness, and tension, usually accompanied by some bodily sensations, especially the increase of activity of the autonomic nervous system, which comes in attacks that recur in the same individual, such as shortness of breath, palpitations, or headache” (Okasha, 1988, p. 10).

Anxiety:

Technical definition: Malham defined it as a general vague unpleasant feeling accompanied by fear, worry, and alertness, and it is usually accompanied by some bodily sensations of unknown source, such as the increase of blood pressure, tension of muscles, palpitation of the heart, and increase of sweat secretion (Malham, 2001, p. 323).

Operational definition: Anxiety is defined as the psychological state that afflicts a person as a result of the accumulation of a group of cognitive, bodily, and behavioral elements, leading this person to feel a state of lack of psychological comfort and the loss of control over fear and tension. The person afflicted with anxiety is not able to identify its reason with precision, and anxiety may appear in the form of an obvious tension of the person, and this tension continues for long periods as a result of the feeling of this person that he might be exposed to some kind of danger. This leads to his being afflicted with a state of severe anxiety, which negatively affects the course of his life.

Frustration:

Linguistic definition: It is depriving an heir of his share or from his inheritance (Al-Munjid French-Arabic, n.d., p. 400).

Technical definition: It is a situation, state, or action that prevents a person from achieving one of his social or psychological needs (Abdelhamid, 2008, p. 29).

Operational definition: It is defined as the state of despair and disappointment that afflicts an individual, pushing him toward surrender and the desire for withdrawal, and it may result in the loss of self-confidence. This state often appears after repeated failed attempts and the loss of efforts made in order to achieve a specific goal, whether due to external obstacles such as economic and social factors, or due to internal obstacles that originate from the individual himself.

1-6- Previous Studies:

Study of Abdullah Bajaymia Nour Eddine (2016): *The effectiveness of educational sports programs in reducing aggressive behavior.*

A dissertation to obtain the PhD in the specialization of Physical Educational Sports Activity. The aim of the study was to identify the differences in the degrees of the Aggressive Behavior Scale among the members of the sample through verbal assaultive aggression, speed of response... etc.

Methodology: The researcher used the comparative causal studies method. The sample size was 139 male and female pupils from those studying in a sports education system. The study relied on the Aggressive Behavior Scale and the Technical Skills Scale to collect its information.

Results: No significant differences were found between the degrees obtained by the two samples in instilling self-confidence. No significant differences between the registered degrees of the two samples in the ability of concentration and attention. No significant differences between the degrees of the two samples in the dimension of the ability to confront anxiety.

Study of Rahli Mourad (2009): for obtaining the Master's degree in the Theory and Methodology of Physical and Sports Education. Entitled: *The role of recreational physical activity in achieving psychosocial adjustment for the mentally retarded.*

The researcher hypothesized that recreational sports activity has a positive effect on achieving personal adjustment for the mentally retarded. The aim of the study was to recognize the role played by recreational sports activity in achieving psychosocial adjustment for the mentally retarded.

Methodology: The researcher used the experimental method which he saw suitable for his study. The sample was chosen deliberately, and it consisted of 44 children from "special education" classes (with mild and moderate mental retardation). He applied the experimental design of pre-test and post-test for a control group and an experimental group, in the medical pedagogical center for mentally retarded children in the Wilaya of M'sila.

The researcher used the Adaptive Behavior Scale of the American Association on Mental Deficiency, prepared by Kazuo Fera and colleagues in 1974.

Results: The mentally retarded (mild and moderate), i.e., educable, obtained recreational sports activities inside the medical pedagogical centers, which led to the development of some motor skills, whether locomotor or non-locomotor movements. This showed growth in some psychological aspects, in addition to the growth of social skills. This appeared clearly through: the presence of statistically significant differences at the 0.01 level, between the averages in the post-test between the experimental group and the control group in the growth of basic motor skills (locomotor, non-locomotor, and object control movements).

Study of Bashir Hossam (2006): Master's thesis at the Institute of Physical Education and Sports, Sidi Abdellah, Algeria, Class of 2006. Entitled: *The importance of practicing recreational sports activity in reducing psychological problems for the physically disabled athlete.*

This study confirms the role of recreational sports activity in overcoming the psychological problems faced by the physically disabled athlete. The researcher used the descriptive method, and distributed questionnaires to 20 instructors in order to know their opinions about recreational sports activity directed to the physically disabled category, and also about the role of the instructor in reducing the psychological problems that this category faces. He also used the Self-Confidence Scale

prepared by Sidney Shrager (1990), and the Anxiety Scale designed by Spielberger (1970) and translated by Mohamed Hassan Allawi, directed to the physically disabled, whose number was 120. From them, the researcher chose 40 physically disabled persons on whom he applied the two scales.

Results: The researcher concluded that practicing recreational sports activity for this category will help them to discharge their energy, direct it, and use it well. It also helps them to get rid of various psychological problems such as anxiety, and to increase self-confidence. On the other hand, the instructors agreed on the choice of the disabled themselves for activities that represent the only means through which the disabled can reduce anxiety and increase self-confidence, and overcome the psychological problems they face. It also helps in academic achievement through acquiring many skills.

Study of Saba Najib Mahmoud Abu Aziza (2004): A Master's thesis in Physical Education, entitled: *The effect of modified recreational activities on the psychological dimension of the physically disabled*.

The study aimed to recognize the psychological dimension of the physically disabled, and then to recognize the effect of practicing modified sports activities according to a number of independent variables, through knowing the following:

- The traits of the physically disabled in the field of the psychological dimension.
- The most important psychological differences among the physically disabled through practicing modified sports activities.
- To know whether there are differences in a type of depression among the physically disabled through practicing modified sports activities.
- To research some statistically significant differences of practicing modified sports activities on social support among the physically disabled.

Methodology: The researcher used the experimental method, following the experimental design of two equal groups, pre-test and post-test. The study was conducted on a sample of 96 physically disabled children with an average age of 22 years. The researcher chose 36 disabled children for the experimental group.

The researcher used a psychological test designed and developed by the researcher herself to measure the dimensions intended to be measured.

Results of the study:

The results showed the occurrence of a development in the psychological dimension that was largely linked to the training age ranging between five and six months, that is, in the cases where the disabled person had acquired a new experience. As for the variables in the cause and type of disability, they did not give the expected significance that many studies had confirmed. On the other hand, the study reached the finding that there was a statistically significant effect for the practice of modified recreational sports activities on the psychological dimension, while no statistical significances appeared on the other study variables. The study concluded with the positive role played by modified recreational activities in reducing the negative manifestations of these cases and in developing the positive aspects in the feelings and behaviors of the disabled, thus ridding him from the negative manifestations that are associated with disability.

Study: Turki Ahmed (2004):

The role of competitive sports activity in the social integration of the physically disabled. Master's dissertation, Department of Physical and Sports Education, University of Algiers.

Objective of the study: The researcher dealt with the subject of the social integration of the physically disabled as a variable that is positively affected by the practice of adapted competitive sports activity.

Methodology: The researcher used the descriptive method.

Sample size: 20 physically disabled individuals.

Results of the study: The existence of a correlation between adapted competitive physical activity and the acceptance of disability, through proving the differences between practitioners and non-practitioners of physical sports activity. Likewise, there was a relationship between the individual

characteristics of the physically disabled person and his social integration, and the existence of differences in positive social behavior between practitioners and non-practitioners, in favor of the practitioners of adapted competitive sports activity.

After applying the research tools represented in the Disability Acceptance Scale and the questionnaire on two groups, one group of practitioners represented in athletics clubs, and another group of non-practitioners represented in the students of vocational training centers.

Study: William Rice (2020):

Changes in Recreational Behaviors of Practitioners of Recreational Activity During the Covid-19 Pandemic: An Analysis Across Urban and Rural Communities.

The aim of this study was to know the effect of the Covid-19 pandemic on practitioners of recreational activity. The researcher sent 63,890 emails. Out of a total of 63,890 recipients, 3,003 individuals opened the email that contained the survey link, and 1,012 respondents agreed to complete the survey, for an overall response rate of 4.7%, or an adjusted response rate of 33.7% (based on the opened emails), which is within the expected range for online surveys (Blumenberg & Barros, 2018).

Respondents resided in 49 U.S. states and territories and 14 countries, consisting of 57.8% females, with an average age of 47 years. The researcher concluded that practitioners of outdoor recreational activities are disproportionately affected by the recreational burden of the pandemic: their participation decreases, their recreational places change, and recreation in urban areas decreases to a greater degree than that of rural residents. In another way, the results point out that planners and public land managers should give extra attention to the recreational capacity of urban residents during this crisis.

3-1- The Exploratory Study:

Exploratory studies are considered one of the most important steps that a researcher should follow during the carrying out of a field study. In this study, we conducted an exploratory visit to the clubs that were the subject of the study, where I asked some questions related to the role of recreational physical activity in reducing psychological pressures in the context of the Covid-19 pandemic. Five (05) questionnaires were distributed for the purpose of the exploratory study, which aimed at:

- Keeping the student away from falling into mistakes in the basic study.
- Recognizing the population of the study.
- Knowing the extent of suitability of the study tool with the research population (Baba Arabi

Latifa, 2012, p. 47).

The objectives of this study were:

- To know the difficulties that the researcher may face during the carrying out of the study.
- To recognize the field of application and conducting of this study.
- To know the readiness of the employees of the directorate to assist us in conducting the study.
- To know the extent of difficulty or ease of the questionnaire questions presented.

From this exploratory study, we recognized a group of results:

- Recognizing the population of the study.
- Delimiting the sample of the study.

The Spatial and Temporal Scope

The spatial scope: The spatial scope in which the exploratory study was carried out consisted of the Nour and Amal Bousaada Clubs for wheelchairs.

The temporal scope: The temporal period during which the exploratory study was carried out extended from April 15, 2021, to April 16, 2021. As for the field study, it extended from April 20 to May 15, 2021.

3-2- Method of the Study

The foundation in scientific progress today is no longer the mere obtaining of a larger quantity of knowledge, but rather the foundation is the means that enables us to obtain this quantity and to invest it in the shortest possible time and with the simplest efforts. The means in this regard is the scientific method with all of its givens. Therefore, the scientific method is considered the way that the

researcher follows to reach instructions or results in a precise scientific manner, as well as being the set of general rules that guide the research to reach scientific truth.

The method is a way that helps in research, and the scientific researcher cannot dispense with it, for without the method the research would be a mere collection of information unrelated to scientific reality. The method differs from one study to another depending on the nature and problem of the research subject, and also depending on the differences between researchers, their capacities, and their possibilities. Based on methodology books, the descriptive method is the most efficient in uncovering the truth of the phenomenon and highlighting its characteristics. When the researcher wants to study a phenomenon, the first step he takes is to describe the phenomenon he wants to study and to collect precise data and information about it. The descriptive method studies the phenomenon as it exists in reality, describes it precisely, and expresses it quantitatively (Morris, 2004, p. 102).

- In line with the objectives and the nature of the study subject, we relied on the application of the descriptive survey method through the role of recreational physical activity in reducing psychological pressures in the context of the Covid-19 pandemic for some wheelchair basketball clubs in M'sila.

- Thus, the descriptive method can be defined as the set of research procedures that integrate to describe a phenomenon based on the collection of facts and data, their classification, treatment, and quantitative and precise analysis, in order to extract their indications and to reach results and generalizations about the phenomenon or the subject under research (Malham, 2002, p. 352).

3-3- Variables of the Study

Based on the hypotheses of the study, it became clear to us, and in an explicit manner, that there are two variables: one independent and the other dependent.

The independent variable: It is the variable that determines the variables of importance, and it is sometimes called the experimental variable, i.e., that which the researcher fixes in order to verify the effect of a certain event. It is of special importance since it can be controlled, manipulated, and compared. The independent variable is the variable that the researcher assumes is the cause or the causes of a certain result, and the study leads to knowing its effect on another variable. In our study, the independent variable, i.e., the cause of the study subject, is: recreational physical activity.

The dependent variable: It is the variables resulting from processes that reflect performance or behavior. Accordingly, the stimulus is the independent variable, while the response represents the dependent variable. The latter, in our study, is: psychological pressures.

3-4- The Population and Sample of the Study

The population of the study: The population of the study is defined as including all the elements and items of the problem or phenomenon under study (Rihi & Othman, 2009, p. 138).

Mohamed Ubaidat defined it as all the individuals, events, or observations of the research subject or study (Ubaidat, 1999, p. 84).

The population of our research consisted of some wheelchair basketball players in the Wilaya of M'sila.

Table 1. The Research Population and Sample Members.

Research Population	Wheelchair Basketball Players
Nour Club – M'sila (wheelchair basketball)	10 players
Amal Club – Bousaada (wheelchair basketball)	10 players

Research Sample

The sample is regarded as a part of the whole, or some of the entire population, in an attempt to reach certain generalizations that strive for results which are more accurate, objective, and closer to reality (Allaa, 1997, p. 58).

In this study, we relied on a sample estimated at 20 individuals. The sample consisted of 20 participants: 5 individuals for the exploratory study and 15 for the main study.

3-5- Methods of Data Collection (Tools of Data Collection)

In order to cover the topic from all of its aspects, we used the questionnaire form, which is considered a principal tool for collecting overall data about limited facts from a relatively large number of persons. It is a set of systematically interrelated questions.

The questionnaire form is also defined as: a set of related questions concerning a certain subject, placed in a form that is sent to the concerned persons by mail or delivered by hand, in preparation for obtaining answers to the questions included. Through it, one can reach new facts about the subject and verify information that may be known but not supported by evidence. It is also defined as a tool for collecting data related to the subject of scientific research by means of a form that is filled out by the respondent (Khaled, 2016, p. 51).

The form specific to this study contained two sections:

- **The first section:** includes the personal data of the respondents (gender, age, type of disability).
- **The second section:** includes twenty (20) questions, ten questions for each axis.

A three-point Likert scale was used (Always – Often – Never).

3-6- Psychometric Properties of the Research Tools (Validity, Reliability, Objectivity)

Validity

By the validity of the tool is meant the ability of the questionnaire to measure the variables for which it was designed. To verify the validity of the questionnaire used in the research, we relied on the following:

a- Face validity: To verify the validity of the research tool content, and to ensure that it serves its objectives, the questionnaire was presented to a panel of university professors as referees to study the tool and to provide their opinions regarding the appropriateness of the statements for the content. They were also asked to examine the adequacy of the tool in terms of the number of statements, its comprehensiveness, and the content of its statements, or any other comments they deemed appropriate. The referees' notes and suggestions were studied, and modifications were made in light of their recommendations and opinions, so that the tool became more suited to achieving the objectives of the research. Taking into account the referees' notes and applying the required modifications was considered as face validity and content validity of the tool.

b- Criterion validity: The coefficient of criterion validity was calculated by taking the square root of the Cronbach's Alpha reliability coefficient, as shown in Table (2). We find that the overall validity coefficient of the research tool reached (0.803), which is a very high coefficient and suitable for the purposes and objectives of the research. Accordingly, it can be said that all the statements of the research tool are valid for what they were designed to measure.

c- Internal consistency validity: After verifying the face validity and criterion validity of the research tool, Pearson's coefficient was used to confirm the construct validity and internal consistency, and to determine the extent of its internal homogeneity. The following tables illustrate this.

Table 2. Correlation Coefficient of the Statements with the Overall Score of Each Axis.

Axis One			Axis Two		
Item №.	Correlation Coefficient	Significance	Item №.	Correlation Coefficient	Significance
01	0.847**	0.000	11	0.638*	0.000
02	0.780**	0.001	12	0.198	0.000
03	0.950**	0.000	13	0.899**	0.000
04	0.899**	0.000	14	0.659**	0.007
05	0.659**	0.007	15	0.973**	0.000
06	0.973**	0.000	16	0.899**	0.000
07	-0.373	0.172	17	0.582*	0.002
08	0.904**	0.000	18	0.552*	0.002

09	0.761**	0.001	19	-0.403	0.172
10	0.818**	0.000	20	0.638*	0.000

Note: Correlation is significant at the 0.01 level.

Source: Outputs of the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS), version 22, prepared by the student.

From Table (2) we observe that all the questionnaire items possess a very high degree of validity, and they are statistically significantly correlated with the total score of their respective axis. In the first axis, the correlations ranged between (0.973 and 0.659), except for item 7, which was not valid with a probability ($\alpha = 0.172$). In the second axis, the values ranged between (0.484 and 0.957). Hence, the questionnaire demonstrates internal consistency validity.

Table 3. Correlation Coefficient of the Axes with the Overall Score of the Questionnaire.

Axis	Number of Items	Correlation Coefficient with the Overall Score	Significance
Anxiety	10	0.915**	0.000
Frustration	10	0.633*	0.011

Note: Correlation is significant at the 0.01 level.

Source: Outputs of the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS), version 22, prepared by the student.

Observation from Table (2)

It can be noted from Table (2) that all axes of the questionnaire are correlated with the overall score of the instrument, where the values ranged between 0.633* as the lowest coefficient and 0.915* as the highest coefficient. These are relatively high values that strongly approach unity. Accordingly, the questionnaire demonstrates internal consistency validity.

Reliability

Reliability refers to the extent to which the researcher obtains the same or similar results if the study is repeated under comparable conditions using the same tool. In this research, the reliability of the tool was measured using Cronbach's Alpha coefficient, which determines the acceptability of a measuring tool at a level of 0.60 or higher. The results are presented in the following table:

Table 4. Cronbach's Alpha Reliability Coefficient.

Variable	Number of Items	Cronbach's Alpha
Psychological Stress	20	0.803

Source: Outputs of the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS), version 22, prepared by the student.

The results in Table (4) show that the Cronbach's Alpha value for all items of the questionnaire reached **0.803**, which is considered a high reliability coefficient. Hence, the scale is reliable and suitable for distribution.

Objectivity

According to Marwan Abdul-Majid (2000, p. 140), objectivity is one of the essential factors that must be ensured in any research tool. It means freedom from bias, prejudice, or the influence of personal factors in research. Objectivity implies adherence to the credibility of scientific research and

academic integrity, guaranteeing the confidentiality of all information related to the respondents, and following systematic scientific procedures in order to extract sound conclusions that contribute to enriching scientific knowledge.

3-7- Research Design and Statistical Treatment

To achieve the objectives of this study and analyze the data collected, a set of appropriate statistical methods were applied using the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS), after coding and entering the data into the computer.

To determine the length of the Likert-type three-point scale cells (minimum and maximum limits used in the study axes), the range was calculated as follows: $(3 - 1 = 2)$. The range was then divided by the number of scale cells to obtain the length of each cell $(2 \div 3 = 0.66)$. Thus, the scale cells were defined as follows:

Table 5. Minimum and Maximum Limits of the Study Scale.

Response	Mean Range
Never	1.00 – 1.66
Often	1.67 – 2.33
Always	2.34 – 3.00

In addition, weights were distributed across the three alternatives as follows:

Table 6. Weights of the Alternatives.

Response	Score	Evaluation
Never	1	Low
Often	2	Moderate
Always	3	High

To ensure clarity in analyzing and interpreting the responses, the following statistical procedures were employed:

- 1. Cronbach's Alpha coefficient:** to determine the reliability of the tool.
- 2. Pearson correlation coefficient:** to measure construct validity by examining the correlation between each item and the total score of its axis.
- 3. Frequencies and percentages:** to describe the characteristics of the sample and to identify their responses to the axes of the study.
- 4. Arithmetic means and standard deviations:** to determine the general tendencies of respondents toward the study axes.
- 5. t-tests (One-Sample t-test and Independent-Samples t-test):** to detect differences across study variables.

Presentation, Analysis, and Discussion of Results

4-1- Presentation and Analysis of Personal Data

Table 7. Personal Data of the Study Sample.

Variable	Frequency	Percentage
Gender		
Male	13	86.7%
Female	2	13.3%
Age		
19–26 years	4	26.7%
27–35 years	7	46.7%
Above 35 years	4	26.7%
Type of Disability		
Acquired	6	40.0%
Congenital	9	60.0%
Total	15	100%

Note: Correction made to the total (the sample for the main study was 15, not 60 as mistakenly listed).

Interpretation of Table (7):

From the table above, it is clear that the proportion of males in the study sample was significantly higher, representing **86.7%**, while females accounted for only **13.3%**. Regarding age distribution, the sample was divided into three categories: the youngest group (19–26 years) at **26.7%**, the middle group (27–35 years) at **46.7%**, which represented the majority, and the oldest group (above 35 years) also at **26.7%**. As for the type of disability, **40.0%** of the sample had acquired disabilities, while the remaining **60.0%** had congenital disabilities.

4-1- Presentation of Results: Axis One (Anxiety)

The responses of participants to the items of the first axis were described by calculating the arithmetic means and standard deviations, comparing them with the theoretical mean, and then evaluating the degree of contribution using the one-sample t-test. If the arithmetic mean exceeded the theoretical mean (2.0), with a positive and significant t-value, the contribution was considered **high**; if the opposite, the contribution was **low**; and when the difference was slight and the t-value was non-significant, the contribution was evaluated as **moderate**.

The results are summarized as follows:

Table 8. Contribution Degree of the Items of Axis One (Anxiety).

Item	Mean	Std. Dev.	Mean Difference	t	Sig. Level	Decision	Contribution Degree
01	2.6667	0.48795	0.66667	5.292	0.000	Significant	High
02	2.5333	0.63994	0.53333	3.228	0.006	Significant	High
03	2.4667	0.63994	0.46667	2.824	0.014	Significant	High
04	2.6000	0.50709	0.60000	4.583	0.000	Significant	High
05	2.4000	0.73679	0.40000	2.103	0.054	Non-significant	Moderate
06	2.4000	0.73679	0.40000	2.103	0.054	Non-significant	Moderate
07	1.3333	0.48795	-0.66667	-5.292	0.000	Significant	Low
08	2.6000	0.63246	0.60000	3.674	0.003	Significant	High
09	2.8667	0.35187	0.86667	9.539	0.000	Significant	High
10	2.7333	0.59362	0.73333	4.785	0.000	Significant	High

Interpretation:

From the results above, it is evident that **8 items (1, 2, 3, 4, 8, 9, and 10)** showed a high contribution, while **items 5 and 6** were moderate, and only **item 7** revealed a low contribution. In general, the overall contribution of recreational physical activity in reducing anxiety among the physically disabled can be judged as **high**.

A bar chart (Figure 1) illustrates the comparison between actual means and the theoretical mean of the items of this axis.

4-1- Presentation of Results: Axis Two (Frustration)

Table 9. Contribution Degree of the Items of Axis Two (Frustration).

Item	Mean	Std. Dev.	Mean Difference	T	Sig. Level	Decision	Contribution Degree
11	2.7333	0.59362	0.73333	4.785	0.000	Significant	High
12	2.4000	0.73679	0.40000	2.103	0.054	Non-significant	Moderate
13	2.4000	0.73679	0.40000	2.103	0.054	Non-significant	Moderate
14	2.5333	0.63994	0.53333	3.228	0.006	Significant	High
15	2.4000	0.73679	0.40000	2.103	0.054	Non-significant	Moderate
16	2.6667	0.48795	0.66667	5.292	0.000	Significant	High
17	2.9333	0.25820	0.93333	14.000	0.000	Significant	High
18	2.8000	0.41404	0.80000	7.483	0.000	Significant	High
19	2.1333	0.35187	0.13333	1.468	0.164	Non-significant	Moderate
20	2.7333	0.59362	0.73333	4.785	0.000	Significant	High

Interpretation:

Based on these results, **6 items (11, 14, 16, 17, 18, and 20)** showed a high contribution, while **4 items (12, 13, 15, and 19)** were moderate. On the whole, the second axis indicates a **moderate-to-high contribution** of recreational physical activity in reducing frustration among the physically disabled.

A bar chart (Figure 2) depicts the differences between actual and theoretical means for this axis.

4-2- Presentation of Hypotheses Results

First Hypothesis

"Recreational physical activity contributes to the reduction of anxiety among the physically disabled."

Table 10. Contribution of Recreational Physical Activity in Reducing Anxiety.

Axis	Sample Size	Theoretical Mean	Arithmetic Mean	Std. Dev.	df	t	Sig. Level	Decision
Axis One (Anxiety)	15	20	22.2	4.32	14	157.1	0.000	Significant

Interpretation:

The results show that the arithmetic mean (22.2) is higher than the theoretical mean (20), with a **t-value of 157.1 ($p < 0.01$)**. This confirms that recreational physical activity contributes significantly to the reduction of anxiety among the physically disabled during the COVID-19 pandemic. The hypothesis is thus **accepted with 99% confidence** and only a 1% chance of error.

This finding aligns with Hossam Bachir's (2006) Master's thesis *"The Importance of Practicing Recreational Physical Activity in Reducing Psychological Problems among Physically Disabled"*

Athletes”, which concluded that such activity assists in managing anxiety, boosting self-confidence, and channeling energy positively.

Second Hypothesis

"Recreational physical activity contributes to the reduction of frustration among the physically disabled."

Table 11. Contribution of Recreational Physical Activity in Reducing Frustration.

Axis	Sample Size	Theoretical Mean	Arithmetic Mean	Std. Dev.	df	t	Sig. Level	Decision
Axis Two (Frustration)	15	20	25.7	2.25	14	299.84	0.000	Significant

Interpretation:

The arithmetic mean for this axis (25.7) is greater than the theoretical mean (20), with a **t-value of 299.84** ($p < 0.01$). This indicates that recreational physical activity makes a **high and statistically significant contribution** in reducing frustration among the physically disabled during the COVID-19 pandemic.

Results and Discussion of the Third Hypothesis

The third hypothesis stated: *“There are statistically significant differences in the level of psychological stress attributed to the variables of gender, age, and type of disability”*. To verify this hypothesis, the data were analyzed using the Independent Samples t-test and One-Way ANOVA. The results are presented in the following table:

Table 12. Tests of Differences According to Gender, Disability Type, and Age.

a) Gender

Gender	N	Mean	Std. Dev.	df	T	Sig. Level
Male	13	2.6038	0.137	13	5.948	0.000
Female	2	1.9500	0.212			

b) Type of Disability.

Disability Type	N	Mean	Std. Dev.	df	T	Sig. Level
Acquired	6	2.633	0.5164	13	1.420	0.176
Congenital	9	2.4389	0.3286			

c) Age (ANOVA).

Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig. Level	Decision
Between Groups	0.275	2	0.138	2.239	0.149	Non-significant
Within Groups	0.738	12	0.061			
Total	1.013	14				

Interpretation of Results

Hypothesis 3-1 (Gender):

The results show that the mean score for males ($M = 2.6038$, $SD = 0.137$) is higher than that for females ($M = 1.9500$, $SD = 0.212$). The t -value = 5.948 at a significance level of 0.000 ($p < 0.01$). This means there are statistically significant differences in psychological health between males and females, in favor of males. Therefore, the null hypothesis is rejected, and the alternative hypothesis is accepted, which states that gender accounts for significant differences in psychological health.

Hypothesis 3-2 (Type of Disability):

The mean score for participants with acquired disability ($M = 2.633$, $SD = 0.5164$) was close to that of those with congenital disability ($M = 2.4389$, $SD = 0.3286$). The t -value = 1.420 at a significance level of 0.176 ($p > 0.01$). Thus, there are no statistically significant differences in psychological health between the two groups. The null hypothesis is therefore accepted.

Hypothesis 3-3 (Age):

ANOVA results show that the calculated F -value = 2.239 with a significance level of 0.149 ($p > 0.01$). This indicates no statistically significant differences in psychological health among participants according to age categories. Hence, the null hypothesis is accepted.

5-1 Conclusions

In light of the results obtained and the hypotheses tested, this study concludes that recreational physical activity plays a significant role in reducing psychological stress among individuals with physical disabilities during the COVID-19 pandemic. The findings strongly support the hypotheses formulated, confirming that recreational physical activity has a positive impact on the psychological state of the physically disabled. By engaging in various forms of recreational physical activity, participants were able to mitigate pressures and constraints that usually hinder their lives.

The first hypothesis was confirmed: recreational physical activity contributes to reducing anxiety among the physically disabled during the pandemic. This highlights that recreational activity is an effective method in alleviating anxiety.

The second hypothesis was also supported: recreational activity contributes to reducing frustration among the physically disabled during the pandemic. This aligns with Richard Alderman (1983), who, in agreement with Freud, considered play and physical activity as means of relieving anxiety, which itself is born of frustration.

Thus, it can be concluded that recreational activity provides an effective mechanism for reducing frustration as well, reinforcing its dual role in supporting mental health for this group during COVID-19 (Barakat, 1990, p. 239).

5-2 Recommendations

Based on the results of this research, several recommendations can be proposed to open new perspectives for future studies and practical interventions:

- Enhance recreational and sports activities within centers for people with special needs.
- Employ specialists in adapted physical education to integrate recreational physical activity into the daily lives of children with disabilities, as their expertise contributes significantly to addressing psychological stressors.
- Increase focus on recreational activities in special needs centers, as such activities help build self-confidence and reduce psychological pressures, especially in crises like the COVID-19 pandemic.
- Involve experts and academics in designing specialized recreational programs to support the mental health of the physically disabled.
- Promote strict adherence to COVID-19 preventive measures in special needs centers to ensure safe practice of recreational activities.

Conclusion

The physically disabled individual lives under significant conflicts, particularly since daily life represents an intersection of all directions—cultural, social, psychological, and athletic, among others. For this reason, every disabled person has his or her own specific inclinations and tendencies

regarding different domains of life. From this very standpoint emerged the idea of the present research, which we attempted, as much as possible, to organize within a scientific framework. Through this study, we aimed to focus on the field that concerns us, namely the recreational dimension, by addressing the engagement of physically disabled individuals in recreational physical activities, and by seeking to clarify the relationship between psychological pressures and physical activity. We connected these two elements within the domain of inquiry, which is the role of recreational activity in relieving psychological stress among the physically disabled during the COVID-19 crisis.

From this, we concluded that disabled persons hold positive attitudes toward the practice of recreational activity. The study validated what we sought to demonstrate, which can be summarized as follows: individuals had concrete objectives behind their engagement in recreational activities. We found that the disabled person's primary aim in all such practices—whether imposed by circumstances or self-chosen—was the alleviation of the pressures weighing upon them. Their engagement was directed toward reducing tension, toward achieving psychological recreation, and toward dispelling anxiety and frustration. It also aimed at demonstrating mental strength by overcoming such pressures through sustained recreational physical activity.

References

1. Angers, M. (2004). *Introduction to research methods in education and psychology* (A. A. Al-Daem, Trans.). Dar Al-Nahda Al-Arabiya.
2. Barakat, M. K. (1979). *Therapeutic rituals and mental health*. Dar Al-Ilm.
3. Blumenberg, C., & Barros, A. J. D. (2018). Response rate in online surveys: Is it possible to achieve higher than 30%? *Revista de Saúde Pública*, 52, 31.
4. Denidni, K. (2016). *Research methods in social sciences*. Diwan Al-Matbouat Al-Jami'ia.
5. Ibn Manzur, J. A. (1983). *Lisan al-Arab*. Dar Sadir.
6. Ibrahim, M. A. (2000). *Educational research methods*. Dar Al-Fikr.
7. Khair Al-Din, A. (1997). *Scientific research methods*. Diwan Al-Matbouat Al-Jami'ia.
8. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.
9. Mansour, A. Y. (1971). *Introduction to sport psychology*. Dar Al-Maaref.
10. Melhem, S. M. (2001). *Research methods in education and psychology*. Dar Al-Maseera.
11. Mustafa, A. A. (1973). *Dictionary of psychology and psychoanalysis*. Anglo-Egyptian Library.
12. Obeidat, M. (1999). *Methodology of scientific research*. Dar Al-Fikr.
13. Okasha, A. (1988). *Psychopathology*. Dar Al-Nahda.
14. Rice, W. L., Mateer, T. J., Reigner, N., Newman, P., Lawhon, B., & Taff, B. D. (2020). Changes in recreational behaviors of outdoor enthusiasts during the COVID-19 pandemic: Analysis across urban and rural communities. *Journal of Urban Ecology*, 6(1), juaa020.
15. Rihi, M. A., & Ghoneim, O. M. (2009). *Foundations of scientific research: Its methods and tools*. Amman: Dar Al-Yazouri.
16. Sheikhan, S. (2003). *Psychological stress*. Dar Al-Fikr Al-Arabi.
17. Tahani, Z. (2001). *Recreational sport and its importance in mental health*. Dar Al-Fikr.

Received: 04.05.2025

Accepted: 16.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/194-202>

Ouahiba Laib

University of Algiers 2 - Algeria

<https://orcid.org/0009-0008-2276-9394>

ouahiba.laib@univ-alger2.dz

The Use of Folk Tales in the Algerian School Textbook: The Fifth-Grade Arabic Language Textbook

Abstract

Folk heritage represents the story and collective memory of a nation. Whether tangible or intangible, it is a vivid reflection of cultural existence and interaction, mirroring the individual's reality within society. With respect to stories, poetry, drawings, songs, or other forms of human expression and social coexistence, such heritage could not have been transmitted from one generation to the next except through its custodians, either in written form or orally. This article explores the presence of one aspect of Algerian folk heritage in a type of educational publication designed for nurturing young learners: the Arabic language school textbook. The study focuses on selected primary school textbooks as a model for applied research, adopting a descriptive–analytical approach to address the following central question: How has the folk tale been employed in Arabic textbooks for the primary education stage? The main questions arising from this inquiry concern the texts incorporated into the schoolbook and their potential to foster and strengthen cultural identity in today's children, who will one day proudly and confidently carry forward the culture of their nation.

Keywords: *folk heritage, educational folk tale, schoolbook, identity and belonging, educational and linguistic value, oral and written comprehension*

Ouahiba Laib

Əlcəzair Universiteti 2 - Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0008-2276-9394>

ouahiba.laib@univ-alger2.dz

Əlcəzair məktəblərində xalq nağıllarından istifadə: V sinif ərəb dili dərsliyinin nümunəsində

Xülasə

Xalq irsi bir millətin hekayəsini və kollektiv yaddaşını təmsil edir. Maddi və ya qeyri-maddi olmasından asılı olmayaraq, bu, mədəni varlığın və qarşılıqlı təsirin canlı əksidir, fərdin cəmiyyətdəki reallığını əks etdirir. Hekayələrə, şeirlərə, rəsmlərə, mahnılara və ya insan ifadəsinin və sosial birgəyaşayışın digər formalarına gəldikdə, bu cür irs bir nəsilə digərinə yalnız yazılı və ya şifahi şəkildə qəyyumları vasitəsilə ötürülə bilər.

Bu məqalədə Əlcəzair xalq irsinin bir aspektinin gənc tələbələri yetişdirmək üçün hazırlanmış bir təhsil nəşrində – ərəb dili məktəb dərsliyində – mövcudluğu araşdırılır. Tədqiqat tətbiqi tədqiqatlar üçün model kimi seçilmiş ibtidai məktəb dərsliklərinə diqqət yetirir və aşağıdakı mərkəzi sualı cavablandırmaq üçün təsviri-analitik yanaşma tətbiq edir: Xalq nağılı ibtidai təhsil mərhələsi üçün ərəb dili dərsliyində necə istifadə olunub?

Bu sorğudan irəli gələn əsas suallar məktəb kitabına daxil edilmiş mətnlər və onların bir gün millətinin mədəniyyətini qururla və inamla irəli aparacaq bugünkü uşaqlarda mədəni kimliyi inkişaf etdirmək və gücləndirmək potensialı ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *xalq irsi, maarifləndirici xalq nağılı, məktəb kitabı, kimlik və mənsubiyyət, təhsil və dil dəyəri, şifahi və yazılı anlama*

Introduction

The notions associated with the essence of culture are manifold, each emerging from distinct intellectual traditions and specialised perspectives. Edward Burnett Tylor defines culture as "that complex whole which includes knowledge, beliefs, arts, morals, law, and custom," embodying the very essence of belonging to one community rather than another. From a philosophical standpoint, culture is regarded as the cultivation of taste, critical faculties, art, morals, and all individual capacities that contribute to the intellectual, spiritual, and practical development of society. This view is reinforced by philosophical dictionaries, which affirm that the distinctiveness of societies is accompanied by the evolution of their cultures, asserting: "Each generation has its culture, drawn from the past and enriched by contributions in the present; it is the hallmark of human societies" (al-Yāfi'ī, 'Abd Allāh, 1999).

Research

The multiplicity and complexity of the concept of culture necessitate its specification and clear delineation. Popular culture, therefore, encompasses the meanings of knowledge, beliefs, arts, morals, laws, customs, and various forms of learning across different sciences. It is practised by all social groups and classes, regardless of their cultural levels or academic attainment. In this sense, it represents a historical continuum of civilisations that have left their imprint on the geographical expansion of these societies, harmonising with the diversity of cultural expressions prevalent in different eras. An illustrative example is Algerian culture, which has assimilated numerous civilisations and cultural influences that passed through Algeria in successive historical periods, leaving their mark on various social and cultural manifestations. The Arab presence, which is deeply rooted and firmly established, has imparted its distinctive character to both Algeria's tangible and intangible heritage. This represents a form of communication and integration among cultures, producing a unique harmony and synthesis embodied in Algerian culture (Boudina & Mohamed, 2019).

1. The Folk Tale and the Folk Story

The folk tale and the folk story are significant models and essential vehicles for transmitting a community's culture from one generation to the next. They reflect values, customs, and traditions, providing a concise representation of popular culture. Through their engaging and captivating style, they convey "a people's past, present, and future, serving as a hallmark of each society and the identity that distinguishes it from others". Although modern research attributes the formal documentation of folk stories to the works of the Brothers Grimm, it is equally important to recognise the contributions of Ibn Khaldūn in his *Muqaddimah*. He drew attention to the vernacular literature of his era, including *muwashshahāt* and *zajal* poetry, which flourished in Andalusia, and he preserved excerpts from popular epics such as the *Sīrat Banī Hilāl*.

Among the earliest Arab scholars to engage in this field and collect folk tales are Muḥammad al-ʿĪd al-Ṭanṭāwī, Ilyās ibn Baqtar al-Suyūfī, and Fuʿād Ḥasanīn ʿAyyād, who recorded examples of Egyptian folk tales, some written in Egyptian vernacular and others later rendered into Classical Arabic. In Algeria, ʿAbd al-Ḥamīd Būrāyū is regarded as one of the most prominent scholars and researchers of popular folklore, particularly in documenting oral narratives, with a notable focus on folk tales and stories (Bouraoui & Abdelhamid, n.d.).

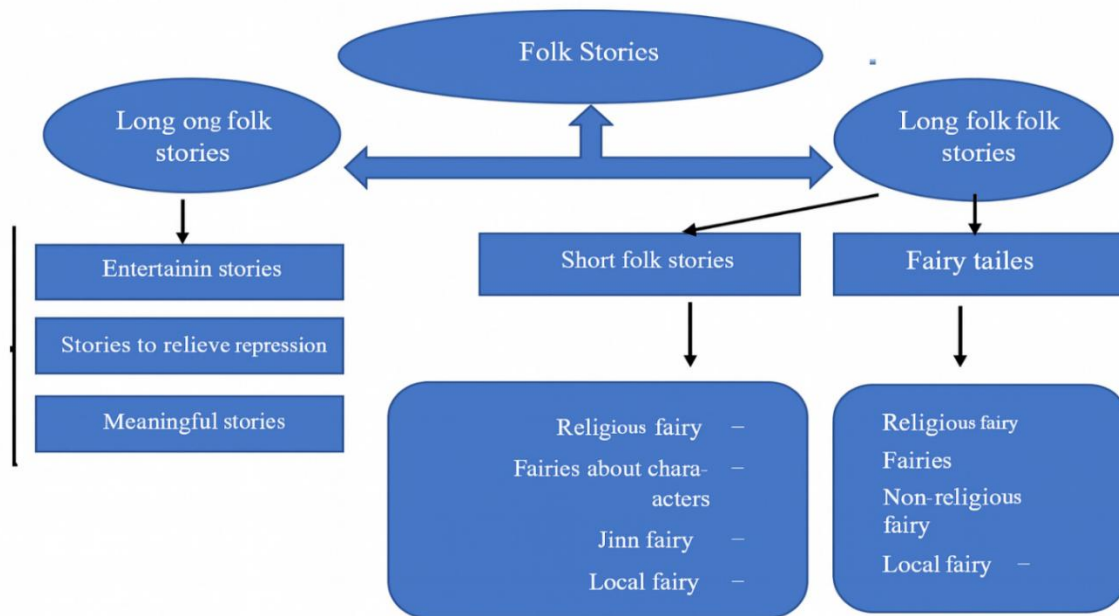
3. Types of Folk Tales

There have been numerous classifications of folk tales on the basis of their nature, function, or role. The Finnish scholar Antti Aarne, in his *Type Index of Folk Tales* (1910), identified 2,411 distinct types of folk tales. Similarly, Claude Lévi-Strauss proposed a classification grounded in the social and moral value conveyed by the tale. He observed, "What may serve as the subject of a mythological tale for one people may constitute the subject of a heroic tale for another." Lévi-Strauss emphasised that moral values derive their meaning and significance from the cultural and educational context of each society (Chnoufa, Najia, & Hani, Abdelatif, 2021).

Another notable classification is that proposed by Roseline Laila Quraish, who categorised folk stories into two main types: long folk stories and short folk stories. Examples of long folk stories

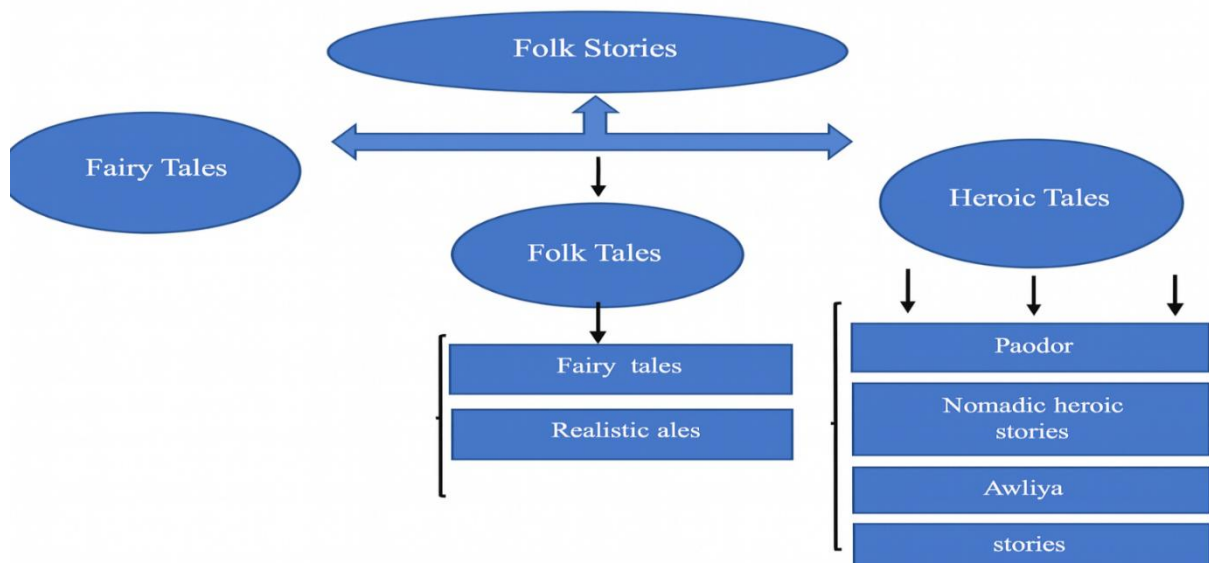
include heroic tales and fairy tales. In contrast, short folk stories include entertaining tales, stories aimed at alleviating psychological repression, and purposeful stories (or, in Quraish's terms, "meaningful stories"). The following schematic diagram illustrates Roseline Quraish's classification of folk stories:

Figure 1: Classification of Folk Stories According to Roseline Quraish

Quraish's classification does not deviate significantly from that adopted by 'Abd al-Ḥamīd Būrāyū, who categorised folk stories into three main types: heroic tales, folk tales, and fairy tales. These are outlined as follows (Ibn Khaldūn & Abd al-Raḥmān, 2001):

Figure 2: Classification of folk theories according to 'Abd al-Ḥamīd Būrāyū

Fairy tales include all narratives that do not correspond to reality, such as stories of jinn, magic, and ogres, intended to entertain, thrive, and convey lessons through imaginative and fantastical depictions far removed from fact.

Despite the significance of these studies, the contributions of authors such as al-Ṭāhir Waṭṭār, al-Ṭayyib al-ʿAqbi, Ḥassān Ḥumaym, Muḥammad Dīb, and Aḥmad ibn Qāsī, among others, cannot be overlooked. They documented Algerian folk tales and transmitted them to future generations in engaging and educational ways.

Notably, most folk tales were initially conveyed in local dialects, with some later recorded in books and educational media in Arabic and other languages. Among the well-known stories in popular Algerian culture are *The King and the Clever One*, which illustrates wit and resourcefulness. Other tales recount the exploits of popular heroes such as ʿAlī ibn Zayd and Shaykh BūʿAmāmah. In addition, there are folk stories aimed at children and designed to teach values and morals entertainively and engagingly, such as *Ḥamdān and the Monster* and *The Wise Donkey*, which emphasise the importance of wisdom and sound reasoning. Most of these stories feature imaginative characters and educational scenarios tailored to the age and interests of their readers or listeners (Lévi-Strauss & Claude, 1973).

4. Concept of the Educational Text

The concept of the educational text is closely tied to the educational aims and objectives it seeks to achieve. Thus, establishing a comprehensive and precise definition of this term requires reliance on the criteria used to determine whether a text is educational or otherwise. In this context, al-Yāfiʿī states, “An educational text must be constructed on foundations that are consistent with the learner’s educational stage”. Thus, the educational text may be defined as a purposeful type of text in terms of content, built upon deliberate criteria and selected with the intention of fulfilling pedagogical aims and supporting the acquisition of the desired educational competencies at a specific stage of learning. Among the criteria emphasised by al-Yāfiʿī is the selection of vocabulary appropriate to a given educational level, which contributes to the classification and identification of educational texts (Majmaʿ al-Lughā al-ʿArabiyya, 1983).

5. Methodological Framework and Corpus Analysis

5.1 Methodological Framework

This study focused on the following central research question: *How have folk tales been employed in Arabic language textbooks for the fifth year of primary education?* To explore this question and its subquestions, a descriptive-analytical study of the textbook texts was undertaken. The texts were classified according to their nature, and the findings of this descriptive analysis were examined in light of previous research and the fundamental reference framework adopted in the development of educational curricula in Algeria.

5.2 The Fifth-Year Arabic Language Textbook for Primary Education

The fifth-year Arabic language textbook represents a synthesis of prior learning and serves as an evaluative stage of all that pupils have acquired over the preceding four years. As stated in the authors' preface:

“You have already travelled a considerable distance in acquiring knowledge and language skills and have gained a fair share of Arabic during the first and second cycles of primary education. You are now in the third cycle, where you will gain mastery over the Arabic language, both orally and in writing, expanding your culture and enriching your knowledge across other subjects.”

The authors emphasise that the four language skills were developed during the first and second cycles. The fifth year, representing the third cycle, focuses on consolidating and strengthening these achievements. It also functions as a summative evaluation of a stage of learning during which pupils acquire proficiency in listening, reading, and expression, as well as knowledge of Arabic grammar, which they are trained to apply in their oral and written compositions (Merah, Nour el Houda, & Mihoubi, Ismail, 2019).

This highlights that the Arabic language instruction across the three cycles is characterised by coherence in achieving learning objectives and in guiding pupils' progression from a basic

understanding of knowledge to more advanced levels. This is achieved through the application of specific pedagogical approaches:

“...observation, inquiry, investigation, and focus, so that when you embark on expression and creativity, you possess a complete mastery of both form and meaning, and your oral and written expression becomes harmonious and integrated”.

The textbook is divided into eight units, each containing texts that address social, scientific, and cultural themes with clear educational purposes. According to its authors, the selection of texts was guided by the following principles (Mersli, Mas'ūda, & Sharīf, Su'ād, 2019):

- Choosing purposeful and meaningful texts.
- Emphasising moral and educational values by selecting constructive themes aimed at shaping pupils' character, improving behaviour, and fostering confidence, determination, and knowledge.
- Broadening pupils' intellectual horizons and nurturing their curiosity about the merits and advancements of science.
- Development of a spirit of citizenship and pride in national identity.
- Refining pupils' aesthetic taste, stimulating their imagination, and strengthening their perceptions and emotional engagement with various issues.

5.3 Classification of Texts in the Textbooks

The textbook comprises eight units, each of which contains three texts unified under a single theme. The following table presents the names of the themes and the titles of the texts included (Quraish, Roslin Laila, 1974):

Table 1. Contents of the Units of the Arabic Language Textbook, Year 5 of Primary Education.

Unit	Theme	Texts
1	Human Values	<i>School Companions The School Cooperative The Path to Happiness</i>
2	Social Life and Services	<i>Among the Noblest Professions: Sincerity in Work, The Profession of Tomorrow</i>
3	National Identity	<i>Taqfarinas Speaks: We Are All Children of One Nation, A Precious Land</i>
4	Sustainable Development	<i>The Secret of Life When Waste Becomes Wealth The Harvest, the Dog, and the Piece of Bread</i>
5	Health and Nutrition	<i>The Valley of Life No Entry The Best Doctors: Vegetable and Fruit Juice</i>
6	The World of Science and Discoveries	<i>A Remarkable Genius: The Story of Penicillin, The Mischievous Robot</i>
7	Stories and Folk Tales	<i>'Izza and Ma'zūza Juḥā and the Sultan A Friend's Loyalty</i>
8	Travels and Journeys	<i>A Journey to 'Ayn al-Şafra' The Story of Ibn Baṭṭūṭa</i>

The texts can be reclassified according to the nature of their contents as follows:

Table 2. Classification of the Texts by the Nature of Their Contents

Nature of the Texts	Titles of the Texts	Total
Social/Realistic	<i>School Companions; The School Cooperative; The Path to Happiness; Among the Noblest Professions; Sincerity in Work; The Profession of Tomorrow; We Are All Children of One Nation; A Precious Land; A Journey to 'Ayn al-Şafra'</i>	09
Scientific	<i>The Secret of Life; When Waste Becomes Wealth; The Valley of Life;</i>	06

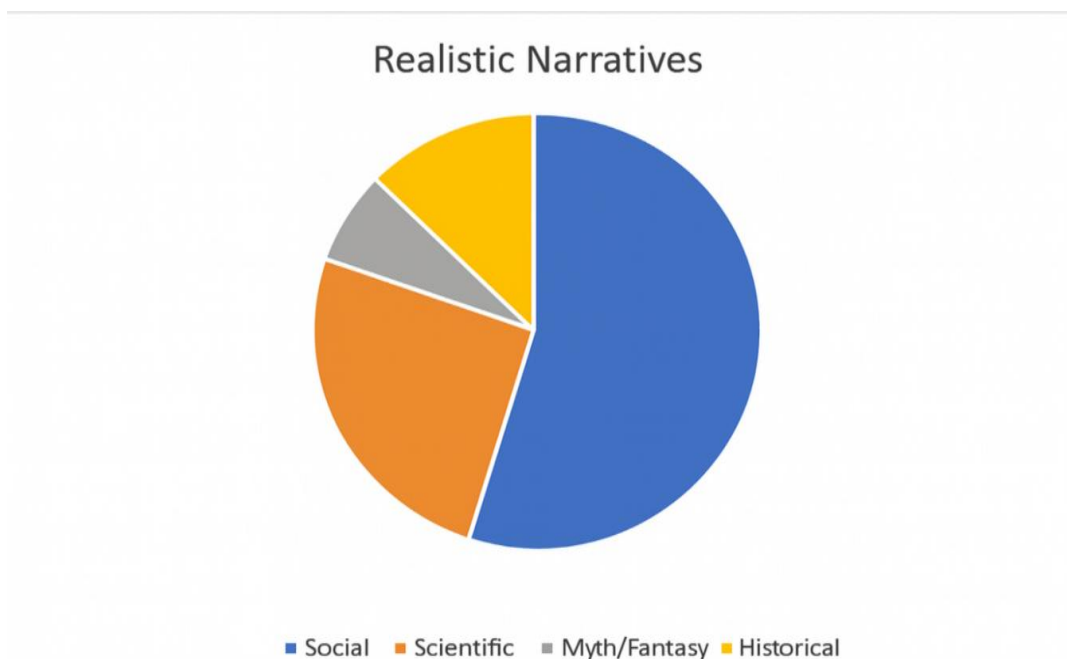
	<i>No Entry; The Best Doctors: Vegetable and Fruit Juice; The Story of Penicillin</i>	
Myth/Fantasy	<i>The Harvest, the Dog, and the Piece of Bread; The Mischievous Robot; 'Izza and Ma 'zūza; Juḥā and the Sultan; A Friend's Loyalty; The Story of Ibn Baṭṭūṭa</i>	06
Historical	<i>Taqfarinas Speaks: A Remarkable Genius</i>	02

The table shows that most of the texts address social reality and events that pupils may encounter wholly or in part in their lives. It should be noted, however, that most of these texts are stories inspired by novels, short stories, and social articles published in national newspapers; they are not necessarily factual, but they approach reality as closely as possible. To clarify this judgment in greater detail, we present the following proportional table (Sedira & Siham, 2018):

Table 3. Proportion of the Use of Creative and Imaginative Texts in the Textbooks

Nature of the Texts	Proportion of Realistic Narrative	Proportion of Mixed/Imaginary Narrative			Total Proportion	
	Number	%	Number	%	%	Number
Social	09	100	00	00	39.13	00
Scientific	06	100	00	00	26.08	00
Myth/Fantasy	01	16.66	05	83.33	4.34	21.73
Historical	01	50	01	50	4.34	4.34
Total	17		06		73.89	26.07
					23	100

Figure 3: Proportions of the use of realistic narratives

The percentages recorded above and illustrated in the pie chart demonstrate the significant dominance of social texts over other types. This prominence can likely be attributed to the closeness of their themes to pupils' lived experiences within their families. These texts serve as abstractions and simplified depictions of real-life experiences.

The second category of texts with substantial representation is scientific and knowledge-based content, whereas historical and imaginative narratives occupy a more balanced yet minimal proportion of the classification (Wādih & 'Ā'isha, 2017).

One conclusion that can be drawn from this classification is that historical and imaginative stories are often brought closer to pupils' understanding by incorporating realistic elements. This approach encourages pupils to engage with the stories naturally, accepting them as plausible.

For example, story *A Friend's Loyalty* recounts the friendship of two boys from different social backgrounds. Their lives take divergent turns; one becomes wealthy, while the other falls into poverty and is abandoned by his friends. The impoverished boy later sought help from his former companion, who refused direct assistance but instead provided him with the means to rebuild his life and achieve success. Once he regains stability, he expresses his disappointment through two lines of verse, to which his friend replies, revealing that he was the one who had secretly supported him. The story concludes with their friendship being restored. The straightforward, realistic narrative style makes the lesson both transparent and accessible.

A similar approach is evident in the *Taqfarinas Speaks*. Although this text recounts the life of a historical and heroic figure, it is presented in a fictional, dialogue-based format between the protagonist and a young girl, Warda, who listens intently as he recounts his heroism and resistance against invaders in the struggle for national liberation. This narrative framework effectively conveys historical truths in an engaging, relatable manner, enabling pupils to imagine themselves within the story and grasp its meanings with ease (Wizārat al-Tarbiyya al-Waṭaniyya, 2019; 2023/2024).

Conclusion

Through the content of this article, we sought to examine the integration of folk tales into school textbooks, selecting a fifth-year primary textbook as a case study. This choice is significant, as this stage serves as an evaluative checkpoint for the knowledge and skills acquired during the first and second cycles of primary education. The study yielded the following findings:

- The Arabic language textbook for the fifth year of primary school relies on educational texts that address environments familiar to the child, reflecting lived experiences and serving as a foundation for linguistic and cognitive development.

- From the perspective of inherited storytelling traditions and cultural heritage, authentic folk tales are mainly absent from the textbook; rarely is a folk story presented in its original form.

- The educational text differs in purpose from literary and artistic texts, which are designed to entertain or inspire. As a result, adapting a folk tale into an educational text requires significant changes, including simplifying the language, carefully selecting vocabulary, clarifying knowledge-related content, omitting passages or events that may confuse pupils, and modifying the narrative style to match their comprehension abilities.

- Folk tales are diverse in purpose and structure and often lack thematic unity. This makes their inclusion in textbooks challenging, as it demands careful guidance of the narrative to meet educational objectives and precise editing to preserve their popular identity. Many tales lost cultural significance when transcribed into Classical Arabic, which erased local linguistic and cultural features.

- Preserving folk tales requires maintaining their linguistic identity, as they constitute the lexicon and cultural record of nations.

- The use of folk tales in education is feasible and widely practiced, given that primary-level pupils are naturally drawn to listen to stories rather than engaging in abstract concepts. When truths are presented through imaginative, artistic narratives, they become more meaningful and memorable, fostering deeper comprehension and acceptance.

Recommendations:

- Respecting the identity and preserving the aesthetic quality of folk tales by maintaining the original language and vocabulary in which they were transmitted.

- The incorporation of folk tales into school textbooks is both necessary and essential if we seek to raise a generation that preserves its values and history. For this reason, folk tales should be utilised

in their entirety, with their artistic and cultural elements and inherent values intact, without distortion or alteration, while still respecting educational considerations.

➤ Employing folk tales reinforces the concept of citizenship. It would therefore be preferable to present our history to future generations through this artistic model rather than restricting folk tales to fantastic narratives, such as those of *Lūnja bint al-Ghūl*. Folk tales also transmit stories of heroism and revolutionary figures.

It is important that we work on employing the concept of the educational folk tale, because we encounter it daily in our conversations through hints, examples, proverbs, and similes. This view is shared by many scholars such as Najia Chnoufa, Abdelatif Hani, and Mohamed Boudina. As this article comes to a close, it can be said that we owe much to our heritage; the wealth of what it has offered us is vast, yet we have not made the best use of it. What has been employed is very limited and must be further strengthened. The school textbook is the most suitable and appropriate medium for this approach. This article represents only a preliminary vision that I hope will be developed in the future through studies that give this issue its share of effective solutions and practical methods for integrating the folk narrative heritage into our textbooks and curricula.

In conclusion, we owe much to our cultural heritage, which offers a wealth of material that has yet to be fully and effectively utilised. What has been incorporated into our educational resources thus far remains minimal and must be strengthened. The school textbook stands out as the most appropriate and effective medium for this effort. This article is merely a preliminary vision that should, in the future, be supported by more extensive studies offering practical solutions and methodologies for successfully integrating narrative folk heritage into our textbooks and curricula.

References

1. al-Yāfi'ī, 'A. (1999). *Asāsiyyāt al-naṣṣ al-ta'limī* [Fundamentals of the educational text]. *Majallat al-Tarbiyya*. National Qatari Committee for Education, Culture and Science, 130.
2. Boudina, M. (2019). *Al-ḥikāyāt al-sha'biyya wa-wazā'ifuḥā ladā al-multaqī* [Folk tales and their functions for the recipient]. *Majallat Hawliyyāt al-Ādāb wa-al-Lughāt*, 7(13).
3. Bouraoui, A. (n.d.). *Al-qaṣaṣ al-sha'bī fī manṭiqat Biskra* [Folk narratives in the Biskra region].
4. Chnoufa, N., & Hani, A. (2021). *Al-thaqāfa al-sha'biyya fī al-kitāb al-madrasī li-al-ta'lim al-thanawī bayna al-taghyīb wa-al-tajallī* [Folk culture in the secondary education textbook between omission and representation]. *Majallat Ishkālāt fī al-Lugha wa-al-Adab*, 10(3).
5. Ibn Khaldūn, 'A. al-R. (2001). *Al-Muqaddima* [The introduction] (Vol. 1, K. Shahāda, Ed.). Dār al-Fikr. (Original work published 1377 AH)
6. Lévi-Strauss, C. (1973). *Anthropologie structurale* (2nd ed.). Plon.
7. Majma' al-Lugha al-'Arabiyya. (1983). *Al-Mu'jam al-falsafī* [Philosophical dictionary]. al-Hay'a al-'Ilmiyya li-Shu'ūn al-Maṭābi' al-Amīriyya.
8. Merah, N. el H., & Mihoubi, I. (2019). *Adwār al-thaqāfa al-sha'biyya fī ta'sīl al-huwiyya al-thaqāfiyya wa-tahqīq al-tanmiya al-ijtimā'iyya* [The role of folk culture in shaping cultural identity and achieving social development]. *Majallat al-Risāla li-al-Dirāsāt wa-al-Buḥūth al-Insāniyya*, 4(2).
9. Mersli, M., & Sharīf, S. (2019). *Malāmiḥ al-huwiyya fī al-ḥikāya al-sha'biyya al-jazā'iriyya* [Identity features in Algerian folk tales: Analytical reading of 'Ushbat Khudār]. *Majallat al-Dirāsāt al-Thaqāfiyya wa-al-Lughawiyya wa-al-Fanniyya*. Berlin: Al-Markaz al-Dīmuqrāṭī al-'Arabī.
10. Quraish, R. L. (1974). *Al-qīṣṣa al-sha'biyya al-jazā'iriyya dhāt al-aṣl al-'Arabī* [Algerian folk tales of Arab origin]. University of Algiers.
11. Sedira, S. (2018). *Al-qaṣaṣ al-sha'bī al-jazā'irī: Ahammiyyatuhu wa-anwā'uhu* [Algerian folk narrative: Its importance and types]. *Majallat al-'Ulūm al-Insāniyya wa-al-Ijtimā'iyya*, 38.
12. Wādiḥ, 'Ā. (2017). *Al-qaṣaṣ al-sha'bī al-mutadāwal bi-manṭiqat al-shamāl al-gharbī al-jazā'irī* [Circulating folk tales in Northwestern Algeria]. Dār al-Adīb.

13. Wizārat al-Tarbiyya al-Waṭaniyya. (2019; 2023/2024 ed.). *Kitāb al-lughā al-‘arabiyya li-al-sana al-khāmisa ibtidā’ī* [Arabic language textbook for the fifth year of primary school]. National Office for School Publications.

Received: 06.04.2025

Accepted: 15.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/203-207>

Emil Georgiyevich

Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan

Master student

<https://orcid.org/0009-0003-4004-0568>

qolumbemil@gmail.com

Administrative-Political Elite in the Political-Administrative Structure: Concepts, Functions, and Recruitment Mechanisms

Abstract

The paper focuses on the state administration–political elite and its place in government, as well as its effect on personnel policy. The members of this elite are depicted as a special socio-political group that includes political leaders and high-ranking officials. They are examined in their functions, structure, and recruitment mechanisms using a variety of theoretical approaches that relate to classical elitism, institutional, and systemic theories. The study identifies the personnel policy of the state as a determinant in the regeneration and success of the elite. In the analysis, the factors that emerge based on the Russian case are centralization, the prioritization of political loyalty, and the lack of rotation. The need to reform closed recruitment mechanisms, promote meritocracy, and ensure transparency is noted as a way forward. Finally, the professionalism of the administrative–political elite and an open staff policy are identified as some of the most important conditions for successfully developing the state and maintaining public trust.

Keywords: *administrative-political elite, public administration, personnel policy, theory of elitism, Russian example, meritocracy, transparency*

Emil Georgiyevich

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-4004-0568>

qolumbemil@gmail.com

İnzibati-siyasi elita siyasi-inzibati strukturda: konseptlər, funksiyalar və işə qəbul edilmə mexanizmləri

Xülasə

Araşdırmada inzibati-siyasi elitanın dövlət idarəçiliyində rolu və kadr siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi təhlil olunur. Elita yüksək səviyyəli dövlət qulluqçuları və siyasi liderlərdən ibarət xüsusi sosial-siyasi qrup kimi təqdim edilir. Onların funksiyaları, strukturu və formalaşma mexanizmləri müxtəlif nəzəri yanaşmalar əsasında izah olunur — klassik elitizm nəzəriyyələri, institusional və sistem yanaşmaları. Tədqiqatda göstərilir ki, dövlətin kadr siyasəti elitanın yenilənməsi və fəaliyyət effektivliyi üçün həlledici amildir. Rusiya nümunəsi əsasında kadr siyasətində mərkəzləşmə, siyasi loyallığa üstünlük verilməsi və məhdud rotasiya problemləri müəyyənləşdirilir. Qapalı seçmə mexanizmlərinin islahı, meritokratiyanın inkişafı və şəffaflıq vacib istiqamətlər kimi qeyd olunur. Nəticə etibarilə, inzibati-siyasi elitanın peşəkarlığının və açıq kadr siyasətinin gücləndirilməsi dövlətin davamlı inkişafı və ictimai etimad üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunur.

Açar sözlər: *inzibati-siyasi elita, dövlət idarəçiliyi, kadr siyasəti, elitizm nəzəriyyəsi, Rusiya nümunəsi, meritokratiya, şəffaflıq*

Introduction

The issue of the formation and functioning of the administrative-political elite has occupied a central place in political science for many decades, since it is precisely this group of managers and political leaders that determines strategic priorities, directions of domestic and foreign policy, and also acts as a key actor in ensuring political stability and the socio-economic development of the state (Gaman-Golutvina, 2006, p. 11).

In the context of intensifying global competition, growing interdependence of states, and accelerating transformation processes of socio-economic systems, the effectiveness of the administrative-political elite becomes one of the decisive factors of national competitiveness (Panarin, 2005, p. 13). The stability of the political system and society's trust in state institutions depend on the quality of its composition, the level of professionalism, the ability to adapt to changing conditions, and to develop long-term strategies (Pugachev & Solov'yov, 2002, p. 10).

The study of the administrative-political elite makes it possible to identify stable patterns of politico-administrative interaction, analyze the mechanisms of selection, promotion, and rotation of personnel, and assess the degree of openness and effectiveness of state personnel policy (Kovler, 2010, p. 32). At the same time, this category of analysis is closely related to the study of issues of political leadership, institutional structures, the historical evolution of bureaucratic systems, and the influence of foreign policy factors on domestic administrative processes (Shabrov, 2008, p. 20).

Research

The theoretical and methodological foundation of this study is based on the works of domestic and foreign political scientists who have developed the concepts of elitism, institutionalism, and the structural-functional and systemic approaches (Duka, 2014, p. 12). Particular attention is given to the Russian context, where the administrative-political elite was formed under the influence of traditions of centralized state governance, the specifics of the federal structure, the party system, and the characteristics of political culture (Kryshtanovskaya, 2005, p. 9).

The administrative-political elite represents a special group within the structure of power, bringing together senior state officials, political leaders, heads of key institutions, and strategically important areas of public administration (Gaman-Golutvina, 2006, p. 5). Its distinctive features include a high level of political influence, access to decision-making resources, the ability to determine the priorities of state policy, and to manage their implementation (Pugachev & Solov'yov, 2002, p. 7). At the same time, the administrative-political elite performs a system-forming role, ensuring a balance between political power and the administrative apparatus, as well as the integration of various segments of state authority (Kovler, 2002, p. 66).

From a structural point of view, this elite can be divided into several functional levels: the highest (forming strategic decisions and determining foreign and domestic policy), the middle (responsible for program implementation and activity coordination), and the lower (mainly engaged in the execution of current administrative functions) (Shabrov, 2008, p. 23). In addition to the vertical structure, researchers also distinguish horizontal differences determined by sectoral specialization and affiliation with various political and corporate groups (Duka, 2014, p. 27).

Theoretical approaches to the study of the administrative-political elite include the concepts of elitism, institutionalism, structural-functional, and system analysis (Mosca, 1939, p. 12). The classical theory of elites (V. Pareto, G. Mosca, R. Michels) considers the elite as an inevitable element of any political system, where power is concentrated in the hands of a relatively narrow circle of individuals (Pareto, 2008, p. 15). The institutionalist approach emphasizes the formal rules, institutions, and procedures that determine the formation and functioning of the elite (Lapkin, 2012, p. 6). The systems approach, on the contrary, focuses on the interaction of the elite with other elements of the political system and with society as a whole (Easton, 1991, p. 6).

The mechanisms of recruitment and reproduction of the administrative-political elite represent a set of formal and informal procedures that ensure the entry of new members into elite structures and the renewal of their composition (Kryshtanovskaya, 2005, p. 12). Formal procedures include appointments, elections, and competitive selection processes provided for by legislation (Federal'nyy

zakon, 2004, p. 9). Informal recruitment channels include personal connections, corporate solidarity, clan and regional networks (Ledyayev, 2001, p. 11). A significant role is played by the state personnel policy, which can be aimed either at openness and competitiveness or at preserving a narrow circle of individuals with access to power resources (Smirnov, 2018, p. 15).

State personnel policy represents an integrated system of principles, methods, and tools aimed at forming, developing, and rationally utilizing the country's human resource potential (Kuznetsov, 2019, p. 17). In the context of the administrative-political elite, personnel policy acquires strategic importance, since the effectiveness of the selection and promotion of key managers determines the efficiency of public administration (Gaman-Golutvina, 2017, p. 40).

In Russian practice, personnel policy has traditionally been characterized by a high degree of centralization, where key personnel decisions are made at the federal level (Ledyayev, 2015, p. 42). The President and his administration play a decisive role in appointments to senior state positions, forming a specific vertical of personnel flows (Shabrov, 2010, p. 40). This mechanism ensures the unity of political direction but at the same time reduces the degree of openness and competitiveness of selection procedures (Smirnov, 2021, p. 15).

An important direction of state personnel policy is the creation of a personnel reserve, which makes it possible to systematically prepare specialists for filling managerial positions (Federal'nyy zakon RF, 2004, p. 19). In recent years, Russia has implemented programs aimed at identifying and promoting promising managers, including projects such as *Leaders of Russia* and regional personnel schools (Ofitsial'nyy sayt ANO "Rossiya – strana vozmozhnostey", proyekt *Lidery Rossii*, n.d., p. 21). These initiatives contribute to the renewal of the elite; however, their effectiveness largely depends on the transparency of procedures and the real possibility of advancement beyond the framework of established elite networks (Grebenshchikov, 2018, p. 20).

A key factor in the functioning of the administrative-political elite within the framework of personnel policy is the balance between professionalism and political loyalty (Gaman-Golutvina, 2012, p. 17). In practice, Russia tends to prioritize the political reliability of candidates, which leads to a limited influx of professionals not associated with existing power groups (Kryshtanovskaya, 2005, p. 15). As a result, there is an effect of personnel closure, in which the renewal of the elite composition occurs mainly at the expense of representatives of already existing politico-administrative groups (Lapkin & Pantin, 2016, p. 19).

Another problem is the insufficient rotation of personnel, which leads to stagnation in administrative structures and a decrease in the adaptability of the political system (Pugachev & Solov'yov, 2002, p. 33). Despite the formally established legal mechanisms for the replacement of officials, their application is often limited by political expediency (Lapkin, 2014, p. 31). Thus, personnel policy, instead of serving as an instrument of modernization, often becomes a mechanism for reproducing the established elite configuration (Duka, 2014, p. 41).

Modern challenges, including globalization, technological change, and the growth of public expectations, require a revision of the principles for forming the administrative-political elite (Nye, 2013, p. 7). This implies a shift from closed recruitment mechanisms to more open and meritocratic procedures, as well as the development of institutions for personnel monitoring and systematic managerial training (Shabrov, 2018, p. 11). At the same time, it is important to take into account the need to preserve political stability, which in Russian conditions has traditionally been perceived as a priority that justifies limiting personnel competition (Ledyayev, 2001, p. 68).

The analysis of the administrative-political elite within the political-administrative structure of the state shows that this socio-political stratum plays a key role in shaping and implementing the country's strategic course (Petrov, 2016, p. 4). The effectiveness of its functioning directly affects the stability of state institutions, the level of public trust in authority, and the quality of public administration (Gusev, 2018, p. 7).

The first part of the study demonstrated that the administrative-political elite represents a specific group combining managerial and political functions, operating within both formal and informal institutions (Solov'yov, 2019, p. 17). Its structure and functions are determined by the characteristics

of the political regime, the traditions of public administration, and the degree of institutionalization of personnel policy (Smirnov, 2020, p. 12).

The theoretical review revealed a diversity of approaches to the study of elites — from the classical concepts of Pareto, Mosca, and Michels to modern institutional and network theories. These approaches make it possible to view the elite as a dynamic system subject to internal and external transformations and dependent on the mechanisms of recruitment and reproduction of personnel (Gaman-Golutvina, 2017, p. 16).

Special attention in this work was given to the analysis of state personnel policy as an instrument for shaping the elite. Based on the example of Russian realities, it has been established that personnel policy combines elements of meritocracy and political loyalty and is also influenced by the political situation (Krylov, 2020, p. 28).

Conclusion

Modern trends such as the digitalization of personnel processes, increased professionalism, integration of international experience, and diversification of the elite's composition open new opportunities for improving the efficiency of public administration (Lapkin, 2019, p. 97). At the same time, the persistent problems — dependence on informal channels, the closed nature of elite groups, and the influence of political factors — require comprehensive reforms (Zubov, 2018, p. 21).

References

1. Duka, A. V. (2014). *Teoriya politicheskikh elit*. Piter.
2. Easton, D. (1991). *Sistemnyy analiz politicheskoy zhizni*. Progress.
3. Federal'nyy zakon Rossiyskoy Federatsii ot 27.07.2004 № 79-FZ “O gosudarstvennoy grazhdanskoy sluzhbe Rossiyskoy Federatsii”. (2004).
4. Gaman-Golutvina, O. V. (2006). *Politicheskiye elity Rossii: vekhi istoricheskoy evolyutsii*. ROSSPEN.
5. Gaman-Golutvina, O. V. (2012). *Politicheskaya elita sovremennoy Rossii: struktura i tendentsii*. ROSSPEN.
6. Gaman-Golutvina, O. V. (2017). *Elity i vlast': sravnitel'nyy analiz*. ROSSPEN.
7. Gaman-Golutvina, O. V. (2017). *Sovremennyye podkhody k analizu elit*. Nauka.
8. Grebenshchikov, I. V. (2018). *Kadrovyy rezerv v sisteme gosupravleniya*. Nauka.
9. Gusev, A. V. (2018). *Gosudarstvennoye upravleniye i politicheskaya elita*. Logos.
10. Kovler, A. I. (2010). *Politicheskaya vlast' i gosudarstvennoye upravleniye*. Norma.
11. Krylov, A. A. (2020). *Kadrovaya politika i politicheskaya kon'yunktura*. Yurayt.
12. Kryshchanovskaya, O. V. (2005). *Anatomiya rossiyskoy elity*. Zakharov.
13. Kuznetsov, I. I. (2019). *Gosudarstvennaya kadrovaya politika: teoriya i praktika*. Yurayt.
14. Lapkin, V. V. (2012). *Elita i instituty politicheskoy vlasti*. IMEMO RAN.
15. Lapkin, V. V. (2014). *Smena elit: rossiyskaya spetsifika*. Nauka.
16. Lapkin, V. V. (2019). *Globalizatsiya i elity*. Logos.
17. Lapkin, V. V., & Pantin, V. I. (2016). *Elita i modernizatsiya politicheskoy sistemy Rossii*. IMEMO RAN.
18. Ledyayev, V. G. (2001). *Vlast': kontseptual'nyy analiz*. ROSSPEN.
19. Ledyayev, V. G. (2015). *Politicheskaya vlast' v Rossii*. Aspekt Press.
20. Mosca, G. (1939). *Pravyashchiy klass*. Sotsekgiz.
21. Nye, J. S. (2013). *Budushcheye vlasti*. AST.
22. Ofitsial'nyy sayt ANO “Rossiya – strana vozmozhnostey”, proyekt “Lidery Rossii”. (n.d.).
23. Panarin, A. S. (2005). *Politologiya*. Gardariki.
24. Pareto, V. (2008). *Traktat po obshchey sotsiologii*. Akademicheskii proyekt.
25. Petrov, V. A. (2016). *Elita i strategicheskoye razvitiye gosudarstva*. Nauka.
26. Pugachev, V. P., & Solov'yov, A. I. (2002). *Vvedeniye v politologiyu*. Aspekt Press.

27. Shabrov, O. F. (2008). *Politicheskaya elita sovremennoy Rossii*. Aspekt Press.
28. Shabrov, O. F. (2010). *Kadrovaya politika i gosudarstvennoye upravleniye*. RAGS.
29. Shabrov, O. F. (2018). *Gosudarstvennoye upravleniye i kadrovaya politika*. Aspekt Press.
30. Smirnov, V. A. (2018). *Politicheskaya sistema Rossii: transformatsiya i razvitiye*. Yurayt.
31. Smirnov, V. A. (2021). *Sistema gosudarstvennogo upravleniya RF*. Yurayt.
32. Smirnov, V. G. (2020). *Politicheskaya elita: struktura i funktsii*. Piter.
33. Solov'yov, A. I. (2019). *Elita i politicheskaya sistema*. Yurayt.
34. Zubov, A. V. (2018). *Politicheskaya kul'tura i zakrytost' elit*. Aspekt Press.

Received: 21.05.2025

Accepted: 14.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/208-212>

Anar Məmmədov
Azərbaycan Dillər Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0001-2081-8737>
mammadov.anar@gmail.com

Missiya–vizyon–dəyərlərin strateji planlaşdırmada integrasiyası: komanda və nəticələr

Xülasə

Strateji planlaşdırma təşkilatın gələcəyini formalaşdırmaq və maraqlı tərəflərin fəaliyyətini məqsədyönlü şəkildə yönləndirmək üçün əsas idarəetmə prosesidir. O, təşkilatın missiyası, vizyonu, əsas dəyərləri və məqsədləri ilə əməliyyatları əlaqələndirir, güclü və zəif tərəfləri, imkanları və təhdidləri nəzərə alaraq rəqabət üstünlüyü və davamlı inkişaf üçün yol xəritəsi təqdim edir. Uğurlu strateji planlaşdırma diqqət, hesabatlılıq və nəticəyə fokuslanma yaradır, resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir və kritik qərarların qəbuluna dəstək olur.

Açar sözlər: *strateji planlaşdırma, təşkilati idarəetmə, missiya və vizyon, SWOT analizi, rəqabət üstünlüyü, resursların idarə olunması, nəticəyə fokuslanma*

Anar Mammadov
Azerbaijan University of Languages
Master's student
<https://orcid.org/0009-0001-2081-8737>
mammadov.anar@gmail.com

The Role of Strategic Planning and Execution in Team Building and Results-Oriented Action

Abstract

Strategic planning is a key management process for shaping the future of an organization and purposefully directing the activities of stakeholders. It links operations with the organization's mission, vision, core values, and goals, providing a roadmap for achieving competitive advantage and sustainable development while taking into account strengths, weaknesses, opportunities, and threats. Successful strategic planning fosters focus, accountability, and a results-oriented approach, ensures the efficient use of resources, and supports informed decision-making in critical organizational contexts.

Keywords: *Strategic planning, organizational management, mission and vision, SWOT analysis, competitive advantage, resource management, results-oriented approach*

Giriş

Strateji planlaşdırma təşkilatın nəzərdə tutduğu gələcəyi reallaşdırmaq üçün maraqlı tərəflərin fəaliyyətini yönləndirmə prosesi kimi xarakterizə olunur. Bu yanaşma təşkilatın fəaliyyətini möhkəmləndirən vacib inkişaf mexanizmlərini, addımları və əməliyyatları formalaşdırır. Buna görə də strateji planlaşdırma fəaliyyətləri təşkilatın böyüməsini, inkişafını və nəticə etibarilə uğurunu təmin edən əsas şərtlərdən biri hesab olunur. *Forbes* tərəfindən 2011-ci ildə dərc olunmuş məqalədə strateji planların uğursuzluğuna səbəb ola biləcək on əsas amil qeyd edilmişdir. Məqalədə vurğulanır ki, sadəcə “plana sahib olmaq üçün plan hazırlamaq” yanaşması uğursuzluğun əsas səbəblərindən biridir.

Yəni, plan təşkilatın real ehtiyaclarını əks etdirmədikdə, o yalnız formal xarakter daşıyır. Rəqabət üstünlüyünün qorunması üçün təşkilati planlaşdırma qrupları biznes mühitindəki dəyişiklikləri düzgün şərh etməli və reaksiya verməlidirlər. Əks halda, uğursuzluq əsasən çevikliyi və nəticəyə fokuslanmanı itirməklə əlaqədar olur. Bundan əlavə, resurs çatışmazlığı və ya zəruri bilik və təcrübəyə malik olmayan şəxslərin prosesə cəlb edilməsi də strateji fəaliyyətin uğursuzluğuna gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də çətin şəraitdə planın həyata keçirilməsi üçün düzgün şəxslərin seçilməsi vacib amil hesab olunur (Maleka, 2014, p. 7).

Tədqiqat

Aileron həmçinin qeyd edir ki, planın tərtib olunub sadəcə rəfdə saxlanması, bazar şərtlərinə uyğun çevik dəyişikliklərin edilməməsi, eləcə də zəif liderlik strateji planın icrasında ciddi problemlər yaradır. Liderlik çatışmazlığı, xüsusilə çətin qərarların qəbulunda və inkişaf yönümlü fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində təşkilatın uğur qazanmasına mane olur. Bundan əlavə, real bazar faktlarını nəzərə almamaq, qeyri-effektiv fəaliyyətlərə resurs yönləndirmək və hesabatlılığın təmin olunmaması strateji planın effektivliyini azaldır. Digər tərəfdən, reallığa uyğun olmayan məqsədlərin müəyyən edilməsi təşkilatın diqqətini yayındırır və idarəolunmaz hədəflər yaradır (Aileron, 2011, p. 10).

Strateji planlaşdırmanın üstünlükləri isə həm təşkilatın ümumi fəaliyyətində, həm də ayrı-ayrı şöbələrdə və fərdi səviyyədə özünü göstərir. *Wells* və *Doherty* qeyd edirlər ki, strateji plan yalnız gələcək istiqamətləri müəyyənləşdirmir, eyni zamanda fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün çərçivə rolunu oynayır. Bu çərçivə qərarların qəbul edilməsini asanlaşdırır, təşkilati nəzarət və qiymətləndirmə mexanizmləri üçün baza yaradır. Strateji planlaşdırma prosesində hazırlanan strukturlaşdırılmış planlar vaxt cədvəllərinin, qiymətləndirmə göstəricilərinin və tapşırıqların idarə olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu planlar eyni zamanda liderlərə icra prosesini qiymətləndirməyə, problemləri təhlil etməyə və öyrənmə imkanlarını genişləndirməyə şərait yaradır. Beləliklə, təşkilatlar kritik problemləri müəyyənləşdirir və onları aradan qaldırmaq üçün əlavə imkanlar əldə edirlər (Bowen, 2018, p. 5).

Ümumiyyətlə, strateji planlaşdırma təşkilatın əsas dəyərlərinə uyğun sistemləri optimallaşdırmaqla rəqabət üstünlüyü formalaşdırmaq və inkişaf imkanlarını artırmaq üçün platforma yaradır. Bu baxımdan, məqalədə təşkilatın fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində strateji planlaşdırmanın rolu və uğursuzluğa səbəb olan amillər araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi təşkilati fəaliyyətə təsir edən strateji aspektləri tənqidi şəkildə nəzərdən keçirmək və qiymətləndirmə vasitəsilə nəzəri baza formalaşdırmaqdır. Bu qiymətləndirmə prosesində təşkilatın missiyası, vizyonu, əsas dəyərləri, güclü və zəif tərəfləri, imkanları və təhdidləri, həmçinin məqsəd, strategiya və taktiki addımlar nəzərə alınır. Nəticədə, araşdırma strateji planlaşdırmanın təşkilati fəaliyyətə təsirinə nəzəri baxış təqdim etməklə yanaşı, praktiki problemlərin təhlilinə də töhfə verir. Bundan əlavə, məlumdur ki, hər bir qurumun müvəffəqiyyəti onun göstərdiyi nəticələrə görə hesablanır. Strateji plan komanda üzvlərində ölçü hissini formalaşdırır və bir qayda olaraq, müvəffəqiyyəti ölçüləbilən etməklə komandanın motivasiyasını daxildən gücləndirir. Nəticələrə köklənmək komandanın özü ilə rəqabət aparmasının ən güclü vasitəsidir.

Müxtəlif tədqiqatçılar təşkilati strukturlarda tətbiq olunan strateji planlaşdırmaya fərqli yanaşmalar təqdim etmişlər. Ümumilikdə, bu proses təşkilatın gələcək inkişafını araşdırmaq, prioritetlərə uyğun məsələləri və əsas tendensiyaları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Belə təsvir göstərir ki, komandalar və bölmələr üzrə müəyyənləşdirilən təşkilati məqsədlər yüksək səviyyəli strategiyaya çevrildikdə, onların reallaşdırılması ehtimalı daha da artır. *BMT* (2019, p. 3) qeyd edir ki, düzgün qurulmuş strateji planlaşdırma təşkilatda diqqətin cəmlənməsinə, hesabatlılığın təmin olunmasına və nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır.

Maleka belə bir yanaşma irəli sürür ki, strateji idarəetmə təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdiyi planlaşdırma mexanizmini əhatə edir. Onun fikrincə, strateji plan hazırlandıqda rəhbərlik konkret məqsədləri müəyyən edir və onların icrasını təmin etmək üçün zəruri tədbirlər planını formalaşdırır. Bu sənəd təşkilatın məqsədlərini, həmin məqsədlərə çatmaq üçün vacib addımları, həlledici elementləri və planlaşdırma prosedurlarını əks etdirir. Beləliklə, Maleka strateji idarəetməni prioritetlərin seçilməsi, resursların səmərəli yönləndirilməsi, əməliyyatların güclən-

dirilməsi, həm maraqlı tərəflərin, həm də əməkdaşların ümumi məqsədlərə fokuslanmasının təmin olunması, nəticələrin izlənilməsi və dəyişən mühitə uyğun fəaliyyət istiqamətlərinin tənzimlənməsi kimi izah edir (*The Enterprise Foundation*, 1999).

The Enterprise Foundation (1999) strateji planlaşdırmanı təşkilatı öz missiyası çərçivəsində istiqamətləndirən vacib bir mexanizm kimi xarakterizə edir. Bu yanaşma təşkilatın inkişafı üçün resursların bölgüsünə, mövcud çətinliklərdən çıxış yollarına və imkanlardan istifadə üsullarına dair əsaslı qərarlar qəbul etmək üçün çərçivə yaradır. Hesabatda qeyd olunur ki, strateji planlaşdırma təşkilatın missiyasını həyata keçirməsinə təsir edən imkanlar, məhdudiyyətlər və prioritetlər barədə məlumat verərək uğurun təmin edilməsində mühüm vasitə rolunu oynayır (Bryson, 2018, p. 22).

Bununla yanaşı, *Milli Azlıqların QİÇS-lə Mübarizə Şurası* strateji planlaşdırmanın əhəmiyyətinə toxunaraq bildirir ki, bu proses təşkilatın vizyonunu həm daxili, həm də xarici auditoriyaya çatdırır, xüsusi missiyaları dəqiqləşdirir, maraqlı tərəfləri, istehlakçıları və müştəriləri müəyyənləşdirir, güclü və zəif cəhətləri ortaya çıxarır, potensial riskləri nəzərə alaraq müvafiq mühiti qiymətləndirir və qərar qəbul etmək üçün uyğun kontekst formalaşdırır. *NMAC* Bryson-un yanaşmasına istinad edərək əlavə edir ki, strateji idarəetmə təşkilatın gələcəyə fokuslanmış şəkildə fəaliyyətini istiqamətləndirən və formalaşdırın əsaslı qərarların və əməliyyatların həyata keçirilməsinə imkan verən sistemli və nizam-intizamlı təsirdir (*National Minority AIDS Council [NMAC]*, 2016, p. 11).

Missiya və vizyon strateji planlaşdırmanın ən mühüm komponentləri sayılır və təşkilatın məqsədlərinə uyğun gözlənilən performans standartlarını müəyyənləşdirir. Lakin bu iki anlayışın məzmun baxımından tez-tez qarışdırıldığı müşahidə olunur. *Bowen* missiya anlayışını daha konkret və praktik səviyyədə izah edir. Onun fikrincə, missiya bəyanatı təşkilatın fəaliyyət prioritetlərini göstərir, rəqabət üstünlüyünə fokuslanır və mövcud imkanlarla dəyərlər əsasında fərqlənməyi hədəfləyir. Bu yanaşmaya əsasən, missiya təşkilatın rəqiblərdən fərqlənərək unikal üstünlüklərini ortaya qoyan və onları məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə rəqabət gücü qazanan bir çərçivə kimi qəbul olunur. Əksinə, vizyon gələcəyə istiqamətlənmişdir və təşkilatın müəyyən dövrdə bazarda hansı mövqedə olacağını təsvir edir. O, uzunmüddətli strategiyani, hədəflərin normativ uyğunluğunu ifadə edir və innovasiya, motivasiya, öhdəlik kimi dəyərləri gücləndirərək təşkilatın maneələri aşmasına dəstək olur. Beləliklə, vizyon bəyanatı təşkilatın gələcəkdə hansı mövqedə olacağını göstərən uzunmüddətli perspektivi əks etdirir.

Papulova missiya və vizyonu strateji idarəetmədə strategiyanın qurulması prosesinin əsas elementləri kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, bu iki element təşkilatı gələcəyə istiqamətləndirir, sadəcə proqnoz rolunu oynamır, əksinə, icrası zəruri olan istiqamət və tələbləri müəyyənləşdirir. Burada diqqət əsasən niyyətlərin, fəaliyyətlərin və əldə olunacaq nəticələrin formalaşdırılmasına yönəlikdir (*Papulova*, 2014, p. 18).

Taiwo, Lawal və Agwu isə missiya və vizyon arasında bənzərliklər olsa da, onların mahiyyətə fərqləndiyini vurğulayır. Onların araşdırmasına görə, missiya təşkilatın məqsədlərə necə nail olacağını açıqlayır, vizyon isə gələcəkdə hansı mövqeyə çatmaq istədiyini ümumiləşdirir. Başqa sözlə, missiya “nə etməliyik?” sualına cavab verir, vizyon isə “harada olmaq istəyirik?” məsələsini ortaya qoyur. Zaman ölçüsündə isə missiya daha çox bu günə, vizyon isə gələcəyə fokuslanır. Tədqiqatçılar əlavə olaraq qeyd edirlər ki, uğurlu missiya bəyanatı təşkilatın etik prinsiplərinə söykənməli və rəhbərliyə istiqamət verməlidir. Eyni zamanda, vizyon qısa, dəqiq və aydın olmalı, dəyərləri və məqsədləri çevik şəkildə ifadə etməlidir (*Taiwo, Lawal, & Agwu*, 2016, p. 25).

Aparılan müzakirələrdən göründüyü kimi, strateji planlaşdırma yalnız idarəetmə prosesi deyil, eyni zamanda təşkilatın mövcud və gələcək fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edən mühüm idarəetmə alətidir. Strateji planlaşdırmanın əsas dəyəri ondadır ki, o, təşkilata məqsədlərinə sistemli və ardıcıl şəkildə nail olmaq üçün yol xəritəsi təqdim edir. Bu yol xəritəsi təşkilatı düşüncə məktəblərinin və yanaşmaların tətbiqi vasitəsilə formalaşaraq, həm daxili mühitin, həm də xarici amillərin nəzərə alınması ilə tam bir struktur yaradır (*United Nations [UN]*, 2019, p. 6).

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, strateji planlaşdırma prosesi zamanı təşkilatın güclü və zəif tərəfləri, imkanları və təhdidləri (*SWOT* analizi) müəyyən edilir. Bu yanaşma təşkilata daxili

resurslarını düzgün qiymətləndirmək, mövcud imkanlardan maksimum istifadə etmək və xarici mühitdə mövcud olan risklərə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görmək imkanı yaradır.

Məsələn, qlobal şirkətlərdən biri olan *Apple*-ın uğuru onun strateji planlaşdırma prosesində texnoloji üstünlüklərini güclü tərəf kimi dəyərləndirməsi və bazarın dəyişən tendensiyalarına çevik uyğunlaşması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, *Kodak* şirkətinin iflası isə zəif tərəflərini düzgün qiymətləndirməməsi və rəqəmsal fotoqrafiya kimi yeni imkanlara uyğunlaşa bilməməsi ilə əlaqələndirilir. Bu nümunələr strateji planlaşdırmanın nə qədər həyati əhəmiyyət daşıdığını açıq şəkildə göstərir (Wells & Doherty, 1994, p. 12).

Strateji planlaşdırmanın əsas elementlərindən biri olan missiya, təşkilatın niyə mövcud olduğunu, hansı dəyərlərə söykəndiyini və maraqlı tərəflərə hansı faydanı təqdim etdiyini aydın şəkildə ifadə edir. Məsələn, *Google*-un missiyası “dünyanın məlumatlarını təşkil etmək və onları hər kəs üçün əlçatan və faydalı etməkdir.” Bu missiya təşkilatın gündəlik fəaliyyətlərini istiqamətləndirərək onun qlobal miqyasda rəqabət üstünlüyünü qoruyub saxlamasına xidmət edir (Johnson, Scholes, & Whittington, 2017, p. 25).

Digər mühüm element isə vizyondur. Vizyon təşkilatın gələcəkdə hansı mövqedə olmağı hədəflədiyini göstərir. Bu, təşkilatın uzunmüddətli istiqamətlərini müəyyən edir və bütün əməkdaşların bir məqsəd ətrafında səfərbər olunmasına şərait yaradır. Məsələn, *Tesla*-nın vizyonu “dünyanın davamlı enerjiyə keçidini sürətləndirməkdir.” Bu vizyon şirkətin bütün fəaliyyətlərini bir istiqamətə yönəldir və həm investorları, həm də istehlakçıları cəlb edən motivasiyaedici amil kimi çıxış edir.

Strateji planlaşdırmanın digər mühüm tərəfi isə əsas dəyərlərdir. Onlar təşkilati mədəniyyətlə sıx bağlıdır və qəbul edilən qərarların düzgün istiqamətlənməsində həlledici rol oynayır. Əgər təşkilatın strateji planı mədəniyyətlə uzlaşmırsa, onun uğur qazanması çətinləşir. Məsələn, *Toyota* şirkəti “Kaizen” (davamlı inkişaf) prinsipini əsas dəyər kimi qəbul edərək istehsal proseslərində innovativ və keyfiyyət yönümlü yanaşmanı inkişaf etdirib. Bu isə şirkətin uzun illərdə avtomobil sənayesində lider mövqeyini qorumasına imkan verib (Kaplan & Norton, 2004, p. 33).

Nəticə

Nəticə etibarilə, strateji planlaşdırma təşkilatın inkişafında kompleks rol oynayır:

- daxili və xarici mühitin təhlili əsasında real məqsədlər formalaşdırır;
- missiya və vizyon vasitəsilə təşkilata istiqamət və motivasiya verir;
- əsas dəyərlər vasitəsilə təşkilati mədəniyyətlə uyğunluğu təmin edir;
- rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün mühitə çevik uyğunlaşmağa şərait yaradır.

Beləliklə, strateji planlaşdırma yalnız sənəd və ya prosedur deyil, təşkilatın gələcəyini müəyyən edən və onun uğurlu fəaliyyətinə zəmin yaradan dinamik idarəetmə mexanizmidir.

Ədəbiyyat

1. Aileron. (2011). *Top 10 reasons strategic plans fail*. Forbes. <https://www.forbes.com>
2. Bowen, D. (2018). Mission and vision statements: A guide to success. *Journal of Business Strategy*, 39(2), 12–20. <https://doi.org/10.1108/JBS-11-2017-0165>
3. Bryson, J. M. (2018). *Strategic planning for public and nonprofit organizations: A guide to strengthening and sustaining organizational achievement* (5th ed.). Jossey-Bass.
4. Maleka, M. D. (2014). Strategic management and strategic planning process. *Conference on Business Management*, 1–15. University of South Africa.
5. Papulova, Z. (2014). The significance of vision and mission development for enterprises in Slovak Republic. *Journal of Economics, Business and Management*, 2(1), 12–16. <https://doi.org/10.7763/JOEBM.2014.V2.90>
6. Taiwo, A. A., Lawal, F. A., & Agwu, E. M. (2016). Vision and mission in organization: Myth or heuristic device? *The International Journal of Business & Management*, 4(3), 127–134.
7. The Enterprise Foundation. (1999). *Strategic planning workbook for nonprofit organizations*. McGraw-Hill.

8. United Nations (UN). (2019). *Strategic planning: A guide for UN programme managers*. United Nations Publications.
9. Wells, S. J., & Doherty, W. J. (1994). A handbook for strategic planning. *Family Relations*, 43(4), 366–372. <https://doi.org/10.2307/585395>
10. National Minority AIDS Council (NMAC). (2016). *Strategic planning guide for community-based organizations*. NMAC Publications.
11. Johnson, G., Scholes, K., & Whittington, R. (2017). *Exploring strategy: Text and cases* (11th ed.). Pearson Education.
12. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (2004). *Strategy maps: Converting intangible assets into tangible outcomes*. Harvard Business School Press.

Daxil oldu: 14.04.2025

Qəbul edildi: 13.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/213-217>

Müjgan Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0006-3042-2919>
mujgan.abdullayeva2003@gmail.com

Ənənəvi və onlayn təlim modellərinin müqayisəsi

Xülasə

Ənənəvi və onlayn təlim modellərinin müqayisəsi müasir təhsil sisteminin çevikliyini, əlçatanlığını və effektivliyini qiymətləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi təlim modeli müəllim və tələbə arasında birbaşa ünsiyyət, sosial qarşılıqlı əlaqə və dərs mühitindəki psixoloji təsirlər üzərində qurulur. Bu modeldə motivasiya və nizam-intizam daha yüksək səviyyədə müşahidə olunur, lakin zaman və məkan məhdudiyyətləri, həmçinin resursların məhdudluğu kimi çatışmazlıqlar mövcuddur. Onlayn təlim isə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı nəticəsində yaranmış və tədris prosesini global mühitə daşıyan bir modeldir. Bu model tələbələrə istənilən vaxt və yerdən tədrisə qoşulmaq imkanı verir, fərdi öyrənmə sürətini nəzərə alır və multimedial vasitələrlə öyrənməni daha interaktiv edir. Bununla yanaşı, texnoloji problemlər, sosial təcrid və motivasiya çatışmazlığı kimi məhdudiyyətlər mövcuddur. Əlavə olaraq, ənənəvi və onlayn təlim modellərinin müqayisəsi göstərir ki, müasir təhsil prose-sində yalnız bir modelə üstünlük vermək kifayət etmir. Təhsil iştirakçılarının — müəllimlərin, tələbələrin və idarəçilərin — dəyişən sosial-iqtisadi və texnoloji şəraitə uyğunlaşma bacarıqları mühüm rol oynayır. Ənənəvi təlim modeli şəxsiyyətlərarası ünsiyyət, emosional qarşılıqlı əlaqə və sosiallaşma imkanları baxımından hələ də əvəzolunmazdır. Sınıf daxili mühitdə tələbələrin birgə fəaliyyətləri, diskussiyalar və praktiki təcrübələr onların tənqidi düşünmə və komanda bacarıqlarını formalaşdırır. Bununla yanaşı, onlayn təlimin əsas üstünlüyü rəqəmsal resursların geniş istifadəsi və fərdiləş-dirilmiş öyrənmə strategiyalarının tətbiqidir.

Açar sözlər: *ənənəvi təlim, onlayn təlim, hibrid təhsil modeli, rəqəmsal transformasiya, tədris effektivliyi*

Mujgan Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Master's student
<https://orcid.org/0009-0006-3042-2919>
mujgan.abdullayeva2003@gmail.com

Comparison of Traditional and Online Learning Models

Abstract

The comparison of traditional and online learning models is of great importance for assessing the flexibility, accessibility, and effectiveness of the modern education system. The traditional learning model is based on direct communication between the teacher and the student, social interaction, and psychological effects within the learning environment. In this model, motivation and discipline are observed at a higher level; however, it presents limitations such as time and space constraints and restricted resources. Online learning, on the other hand, is a model that has emerged from the development of digital technologies and has brought the educational process into a global environment. This model allows students to participate in education from any time and place, considers individual learning pace, and enhances learning interactivity through multimedia tools. Nonetheless, it also faces limitations, including technological challenges, social isolation, and a lack of motivation. Furthermore, the comparison of traditional and online learning models demonstrates

that it is not sufficient to rely solely on one model in the modern educational process. The ability of educational participants—teachers, students, and administrators—to adapt to changing socio-economic and technological conditions plays a vital role. The traditional learning model remains indispensable for fostering interpersonal communication, emotional interaction, and socialization opportunities. In classroom settings, collaborative activities, discussions, and practical experiences contribute to the development of students' critical thinking and teamwork skills. At the same time, the primary advantage of online learning lies in the extensive use of digital resources and the implementation of personalized learning strategies.

Keywords: *traditional learning, online learning, hybrid education model, digital transformation, teaching effectiveness*

Giriş

Təhsil sistemində baş verən texnoloji və sosial dəyişikliklər yeni öyrənmə modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, qlobal pandemiyanın təsiri və distant təhsil imkanlarının genişlənməsi nəticəsində ənənəvi təlim formaları ilə yanaşı, onlayn təlim modelləri də müasir pedaqoji prosesin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu dəyişikliklər tədrisin mahiyyətini, metodikasını və iştirakçıların rolunu yenidən müəyyənləşdirmişdir (Əliyeva, 2023, s. 14).

Ənənəvi təlim modeli uzun illər ərzində müəllim mərkəzli yanaşmaya əsaslanmış və sosial qarşılıqlı əlaqə, canlı diskussiyalar və praktiki tapşırıqlar vasitəsilə öyrənməni təmin etmişdir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə biliklərin dinamikliyi və tələbələrin fərdi inkişaf tələbləri bu modelin sərhədlərini aşaraq daha çevik və interaktiv mühitlərə keçidi zəruri etmişdir. Onlayn təlim isə təhsilin rəqəmsallaşmış forması kimi fərdi öyrənmə sürətini, coğrafi sərhədlərin aradan qalxmasını və biliklərin qlobal paylaşımını mümkün etmişdir (Anderson, 2008, p. 22). Bu model tələbələrin öz məsuliyyətini artırmaqla yanaşı, müəllimlərin də yeni texnoloji bacarıqlar qazanmasını tələb edir.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir dövrdə təhsil müəssisələri tədrisin keyfiyyətini qoruyaraq həm ənənəvi, həm də onlayn metodları səmərəli şəkildə birləşdirməyə çalışırlar. Bu proses yalnız texnoloji deyil, eyni zamanda pedaqoji, sosial və psixoloji aspektlərdən də dəyərləndirilməlidir (Alzahrani, 2022, p. 9). Beləliklə, ənənəvi və onlayn təlim modellərinin müqayisəsi təhsilin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır (Garrison & Vaughan, 2013, p. 11).

Tədqiqat

Rəqəmsal Dövrə Tədrisin Yeni Paradigması: Ənənəvi və Onlayn Təlim Modellərinin İnkişaf Yönlümlü Təhlili

Rəqəmsal dövrün sürətli inkişafı təhsil sistemini köklü şəkildə dəyişdirərək, ənənəvi tədris modellərinin yenidən düşünülməsini və müasir texnoloji yanaşmalarla zənginləşdirilməsini zəruri etmişdir (Bernard, Abrami, Lou, Borokhovski, Wade, Wozney, & Huang, 2004, p. 6). İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tədris prosesinə inteqrasiyası yalnız təlimin formalarını deyil, həm də onun fəlsəfəsini, metodologiyasını və pedaqoji məqsədlərini transformasiya etmişdir.

Artıq tədris təkcə bilik ötürülməsi prosesi deyil, eyni zamanda biliklərin yaradılması, paylaşılması və tətbiqinə əsaslanan interaktiv bir mühit kimi dəyərləndirilir (Qasımova, 2021, s. 17).

Cədvəl 1. Rəqəmsal dövrdə ənənəvi, onlayn və hibrid təlim modellərinin effektivlik göstəricilərinin müqayisəli analizi.

Göstəricilər	Ənənəvi təlim (%)	Onlayn təlim (%)	Hibrid model (%)
Tədris materiallarının mənimsənilməsi səviyyəsi	82	76	88
Tələbə motivasiyası və iştirak faizi	79	72	85
Müəllim-tələbə qarşılıqlı əlaqəsi	91	68	87

Texnoloji bacarıqların inkişafı	64	90	92
Tədris çevikliyi və əlçatanlıq	58	95	89
Ümumi tədris səmərəliliyi	80	81	90

Mənbə: Əhmədov, A. M. (2022). Onlayn və ənənəvi tədris formalarının səmərəlilik göstəricilərinin müqayisəli təhlili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Nəşriyyatı. <https://adpu.edu.az/uploads/articles/ahmadov-onlayn-enenevi-tedris.pdf>

Cədvəl 1-də təqdim olunan göstəricilər ənənəvi, onlayn və hibrid təlim modellərinin müxtəlif aspektlər üzrə effektivliyini əks etdirir. Məlumatlar təhsil müəssisələrində aparılan sorğular və empirik müşahidələr əsasında ümumiləşdirilmişdir (Hrastinski, 2019). Nəticələr göstərir ki, ənənəvi təlim forması müəllimlə tələbə arasında birbaşa ünsiyyətin yüksək səviyyədə olması, dərs intizamının və motivasiyanın qorunması baxımından üstünlük təşkil edir (Anderson, 2008).

Cədvəl 2. Rəqəmsal təhsil mühitində ənənəvi və onlayn təlim modellərinin tələbə nailiyyətlərinə təsir edən əsas amillərin müqayisəli təhlili.

Təsir amilləri	Ənənəvi təlim üzrə təsir dərəcəsi (%)	Onlayn təlim üzrə təsir dərəcəsi (%)
Müəllimin pedaqoji bacarığı	89	74
Tədris resurslarının keyfiyyəti	78	83
Tələbənin müstəqil öyrənmə bacarığı	65	88
Rəqəmsal mühitə uyğunlaşma səviyyəsi	52	91
Dərs motivasiyası və iştirak fəallığı	84	70
Geribildirim və qiymətləndirmə mexanizmi	81	79
Təlim nəticələrinin davamlılığı	86	73

Mənbə: Həsənlı, R. E. (2020). Müasir təhsil sistemində onlayn öyrənmə mühitinin pedaqoji xüsusiyyətləri. Azərbaycan Pedaqogika Elmi Tədqiqat İnstitutu Elmi Xəbərləri, 4(2), 89–101. <https://api.gov.az/elmi-xeberler/2020>

Cədvəl 2 də ənənəvi və onlayn təlim modellərinin tələbə nailiyyətlərinə təsir edən əsas amillərin müqayisəli təhlili təqdim olunur (Həsənlı, 2020). Tədqiqat nəticələri göstərir ki, hər iki modelin təsir mexanizmi fərqli olsa da, ümumi məqsəd – tədris keyfiyyətinin və öyrənmə nəticələrinin yüksəldilməsi – baxımından bir-birini tamamlayır. Ənənəvi təlimdə müəllimin pedaqoji bacarığı (89%), motivasiya və iştirak fəallığı (84%), eləcə də təlim nəticələrinin davamlılığı (86%) aparıcı rol oynayır (Hrastinski, 2019).

Cədvəl 3. Rəqəmsal təhsil mühitində ənənəvi və onlayn təlim modellərinin tələbə məmnuniyyəti göstəriciləri üzrə müqayisəli analizi.

Göstəricilər	Ənənəvi təlim (orta bal)	Onlayn təlim (orta bal)	Fərq (±)
Tədris keyfiyyətindən ümumi məmnunluq	4.3	4.1	-0.2
Müəllimlərin interaktivliyi	4.6	4.0	-0.6
Öyrənmə mühitinin əlçatanlığı	3.8	4.7	+0.9
Fərdi öyrənmə imkanları	3.9	4.6	+0.7

Qiymətləndirmə sisteminin ədalətliliyi	4.2	4.0	-0.2
Texnoloji rahatlıq və platformaların istifadəsi	3.4	4.8	+1.4
Sosial qarşılıqlı əlaqə səviyyəsi	4.7	3.6	-1.1
Tədris prosesindən ümumi razılıq	4.5	4.3	-0.2

Mənbə: Əliyeva, L. T. (2023). Ənənəvi və virtual tədris mühitlərinin qarşılıqlı tamamlayıcılığı: Azərbaycan təhsil sistemində yeni yanaşmalar. Təhsil və Cəmiyyət, 9(1), 33–47.
<https://tehsilvecemiyet.az/articles/enenevi-ve-virtual-tedris>

Cədvəl 3-də təqdim olunan məlumatlar ənənəvi və onlayn təlim modellərinin tələbə məmnuniyyəti göstəriciləri əsasında müqayisəsini əks etdirir. Bu cədvəl tələbələrə təhsil mühitinə, müəllimlərin fəaliyyətinə və tədris prosesinin keyfiyyətinə münasibətini qiymətləndirməyə imkan verir. Qiymətləndirmə 5 ballıq şkala üzrə aparılmış və hər göstərici üzrə orta nəticələr müəyyən edilmişdir. Təhlil göstərir ki, ənənəvi təlim forması daha çox sosial qarşılıqlı əlaqə, müəllim-tələbə münasibətləri və motivasiya baxımından üstün mövqedədir (Sun, Tsai, Finger, Chen, & Yeh, 2008).

Rəqəmsal dövrün gətirdiyi yeniliklər təhsil sistemində yalnız texnoloji deyil, həm də metodoloji və sosial dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müasir tədris mühitində müəllim artıq bilik ötürən deyil, öyrənmə prosesini yönləndirən və fərdi potensialı inkişaf etdirən bir bələdçi rolunu oynayır (Kirtman, 2009). Bu baxımdan, ənənəvi və onlayn təlim modellərinin vəhdəti, pedaqoji yanaşmaların yenilənməsi və tədrisin şəxsiyyətyönümlü istiqamətə keçidi zərurətə çevrilmişdir (Kirtman, 2009).

Nəticə

Rəqəmsal dövrdə təhsil sisteminin inkişafı ənənəvi və onlayn təlim modellərinin qarşılıqlı inteqrasiyasına əsaslanmalıdır. Tədrisin gələcəyi sadəcə texnoloji alətlərin istifadəsində deyil, həm də öyrənmə fəlsəfəsinin dəyişməsidir. Müasir pedaqoji yanaşma tələbəni passiv dinləyicidən aktiv iştirakçıya çevirir, müəllimi isə məlumat ötürən deyil, öyrənmə prosesinin bələdçisi rolunda təqdim edir.

Aparılan müqayisələr və təhlillər göstərir ki, ənənəvi təlim sosial ünsiyyət, motivasiya və emosional əlaqə baxımından vacib üstünlüklərə malikdir, onlayn təlim isə çeviklik, fərdiləşdirmə və qlobal resurslara çıxış imkanları ilə fərqlənir. Hibrid model bu iki istiqaməti sintez edərək həm tədrisin keyfiyyətini, həm də tələbə məmnunluğunu artırır.

Rəqəmsal transformasiya təhsildə yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də mədəni, sosial və pedaqoji modernləşmə prosesidir. Gələcək təhsil strategiyaları innovasiya və humanizmin, rəqəmsal çeviklik və pedaqoji ənənənin harmoniyasına əsaslanmalıdır. Beləliklə, yeni tədris paradigması — ənənəvi bilik sisteminin dəyərləri ilə rəqəmsal dünyanın imkanlarını birləşdirən model — XXI əsrin tələblərinə cavab verən dayanıqlı, inklüziv və şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminin formalaşmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, A. M. (2022). Onlayn və ənənəvi tədris formalarının səmərəlilik göstəricilərinin müqayisəli təhlili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Nəşriyyatı.
<https://adpu.edu.az/uploads/articles/ahmadov-onlayn-enenevi-tedris.pdf>
2. Əliyeva, L. T. (2023). Ənənəvi və virtual tədris mühitlərinin qarşılıqlı tamamlayıcılığı: Azərbaycan təhsil sistemində yeni yanaşmalar. Təhsil və Cəmiyyət, 9(1), 33–47.
<https://tehsilvecemiyet.az/articles/enenevi-ve-virtual-tedris>
3. Həsənlı, R. E. (2020). Müasir təhsil sistemində onlayn öyrənmə mühitinin pedaqoji xüsusiyyətləri. Azərbaycan Pedaqogika Elmi Tədqiqat İnstitutu Elmi Xəbərləri, 4(2), 89–101.
<https://api.gov.az/elmi-xeberler/2020>
4. Qasımova, S. N. (2021). Rəqəmsal tədris texnologiyaları və onların ali təhsildə tətbiqi: ənənəvi və distant təlimin inteqrasiyası. Təhsil Problemləri Jurnalı, 6(3), 45–57.

- <https://tpj.edu.az/articles/digital-learning-integration>
5. Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2010). Evaluation of evidence-based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies. U.S. Department of Education. <https://www.ed.gov/media/document/evaluation-of-evidence-based-practices-online-learning-meta-analysis-and-review-of-online-learning-studies-revised-september-2010-107159.pdf>
 6. Kirtman, L. (2009). Online Versus In-Class Courses: An Examination of Differences in Learning Outcomes. ERIC. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ858508.pdf>
 7. Alzahrani, M. (2022). Lessons Learned From Faculty's Perspectives: Comparing Traditional & Online Learning Implications During the Pandemic. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/21582440221091720>
 8. Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2013). *Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines*. San Francisco: Jossey-Bass. <https://www.wiley.com/en-us/Blended+Learning+in+Higher+Education:+Framework,+Principles,+and+Guidelines-p-9780787996121>
 9. Anderson, T. (Ed.). (2008). *The Theory and Practice of Online Learning* (2nd ed.). Edmonton: AU Press. <https://www.aupress.ca/books/120146-the-theory-and-practice-of-online-learning/>
 10. Hrastinski, S. (2019). *What Do We Mean by Blended Learning?* *TechTrends*, 63(5), 564–569. <https://doi.org/10.1007/s11528-019-00375-5>
 11. Bernard, R. M., Abrami, P. C., Lou, Y., Borokhovski, E., Wade, C. A., Wozney, L., ... & Huang, B. (2004). *How does distance education compare with classroom instruction? A meta-analysis of the empirical literature*. *Review of Educational Research*, 74(3), 379–439. <https://doi.org/10.3102/0034654307400337>
 12. Sun, P. C., Tsai, R. J., Finger, G., Chen, Y. Y., & Yeh, D. (2008). *What drives a successful e-Learning? An empirical investigation of the critical factors influencing learner satisfaction*. *Computers & Education*, 50(4), 1183–1202. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2006.11.007>

Daxil oldu: 03.04.2025

Qəbul edildi: 12.09.2025

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Tinatin Mshvidobadze

Women in Science: Challenges and Opportunities 7

Fatma Hacıyeva

Orta məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi və müəllim hazırlığının inkişafı 12

Fərqanə Əliyeva

Natiqlikdə effektiv nitq texnikaları: fonetik və ritorik yanaşmalar 17

Birja Bayramova, Zahra Mahmudzada

Why Did the Cradle of Civilization Collapse? 22

Maka Sosanidze

Prospects for Transitioning to a Circular Economy 29

Akif Hüseynov, Ruqiyyə Tağıyeva, Fatimə Vahidova

Universitetlərin ikinci kurslarında rəngkarlıq fənninin tədrisində milli məişət əşyalarından istifadənin imkan və yolları 35

Təhminə Əliyeva

Türklərin Qafqazdakı toplumlara təsiri 40

Müşfiq Çobanov

“Koroğlu” eposunun yaranma tarixi, coğrafiyası, nəşri, tədqiqi və təbliği 45

Teldja Badra, Habbal Souheyla, Hairech Nouredine

Towards Enhancing the Performance of Civil Society in Light of the Participatory Democracy Approach: A Comparative Study of the Brazilian and Moroccan Experiences 64

Emiliya İgidova

Yeniyyətlərdə psixi sağlamlığın qorunmasının effektiv yolları 73

Almaz Erbay

Pandemiyadan sonrakı dövrdə iş modelləri, şəxsiyyət tipologiyaları və təşkilati davranış nəticələri arasındakı yeni dinamikaların elmi təhlili 77

Zahera Malika Benmessabih, Mohamed Mekkaoui

The Process of Verbalization: A Lexical Teaching Approach for Undergraduate Students in French Language and Literature 85

Zemfira Babayeva

Nəriman Məmmədovun bəstəkarlıq yaradıcılığı 94

Sihem Laib

Constructing Educational Content in Arabic Language Textbooks for Non-Native Speakers: An Evaluative Study of the Third Volume of *Arabic for the World Series* by Mohamed Abdel Khaleq Mohamed Fadl 100

Aissa Mefedjekh, Bouarfa Abdelkader

Programming Research and Development Activities in Algeria Between Description and Implementation 111

Fidan Abdullayeva

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhsil hüququnun inkişafı 125

Mohammed Arbaoui, Hedad Badia

Value Change in the Context of Applied Ethics 130

Soumia Boutira

The Role of Judicial Reasoning (*ijtihad*) in Shaping Its Provisions 138

Murad Mammadov

The Role of the Dollar in the Turkish Economy 145

Samira Rabehi

What Writing Practices When English Influences French in
Algerian Primary Education? 151

Mədinə Qurbanova

Azad iradə və determinizm: Filosofların baxışları və müasir tətbiqlər 157

Benchikh Razkia

Internet Addiction Among Adolescents in Light of the COVID-19 Crisis:
A Clinical Study of Some Cases 164

Ali Houiche

The Role of Recreational Physical Activity in Reducing Psychological Pressures During
the Covid-19 Pandemic for Individuals with Physical Disabilities 177

Ouahiba Laib

The Use of Folk Tales in the Algerian School Textbook: The Fifth-Grade
Arabic Language Textbook 194

Emil Georgiyevich

Administrative-Political Elite in the Political-Administrative Structure: Concepts,
Functions, and Recruitment Mechanisms..... 203

Anar Məmmədov

Missiya – vizyon – dəyərlərin strateji planlaşdırmada integrasiyası: komanda və nəticələr 208

Müjgan Abdullayeva

Ənənəvi və onlayn təlim modellərinin müqayisəsi..... 213

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.10.2025
Onlayn çap: 28.10.2025
Kağız çapı: 10.11.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 27,5 ç.v.
Sifariş: 98

Signed: 24.10.2025
Online publication: 28.10.2025
Paper printing: 10.11.2025
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 27,5 p.s.
Order: 98

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

